

दत्तकमीमांसा ।

बालविवोधनीटीकासहिता ।

अभिवन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वविनायकम् ।

पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥

अतनुर्दशधा तनूर्द्धत् धरणिं यः शतभोऽवहेलया ।

प्रतिपालयति स राघवं समजं नैमि विभुं बुभूत्वया ।

एता दत्तकमीमांसाटीका बालविवोधनी ।

भरतेन विजेनेयं यथामति सतां मुदे ।

यस्यास्मिन् विघ्नविघाताय देवतानामोच्चारणरूपं शिष्टपरम्परा-
चरितं मङ्गलमाचरन् अभिधेयप्रयोजनसम्बन्धाच्च प्रदशंयन् पुत्रीकरण-
मीमांसामुद्दिशति अभिवन्द्येति । नास्मात् सद्गीर्तनमुद्देशः, अत्राभिधेयः
पुत्रीकरणं, प्रयोजनं पुत्रीकरणतत्त्वनिश्चयः । तच्च गौणं प्रयोजनं, सुख-
तद्भागदुःखाभावानां मुख्यप्रयोजनत्वात् । सम्बन्धश्च यस्याभिधेययोर्घो-
षज्ञापकभावलक्षणः यस्यप्रयोजनयोः प्रयोन्यप्रयोजकभावलक्षणः अभि-
धेयप्रयोजनयोर्विधयविधयिभावलक्षणः । अनेन यस्यादौ वक्तव्या
आभिधेयप्रयोजनसम्बन्धा ध्यामिर्हिताः । तथाचोक्तं, 'ज्ञातार्थं ज्ञातस-
म्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः सप्रयोजन
इति । अस्मात् तृतीयचरणे सम्बन्धः साभिधेयक इति कथितं पाठः ।

केन कीदृक् कदा कस्मै कस्मात् कः क्रियतां सुतः ।

विविच्य नोक्तं यत् पूर्वसदशेषमिहोच्यते ॥

तेन चातार्थमित्यर्थशब्देन प्रयोजनार्थस्यापि लाभः, अर्थोऽभिधेयो
 रैवन्नुपयोजनमित्यसिद्धिस्तद्विरुद्धात् । नचात्र युगपद्भूतिद्वयविरोधः ।
 अन्योऽर्थस्तु संरक्षीति याज्ञवल्करवचनथाख्याने विघ्नानिन्वराचार्ये-
 राग्नैरपि युगपद्भूतिद्वयस्याङ्गीकारात् तेषां मीमांसकसद्विवन्धुत्वेन तद-
 वाक्यस्यापि प्रामाण्यात् । वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थसंयुक्त-
 वचनः प्रमाणमित्यादिसंरक्षणात् । 'धर्मार्थसंयुक्तवचनं' मीमांसकसद्विवन्धु-
 वाक्यं, 'पार्थ' धर्मोपदेशस्य वेदशास्त्राविरोधिना यस्मिन् नानुसन्धते
 स धर्मो वेद गेतर इति मानवाच्च । 'अभिवन्धु' नमस्कृत्य । जगदन्धं
 जगतां वन्दनीयं पदद्वन्द्वं यस्य स चासौ विनायकश्चेति तन् । 'पुत्रीकरण-
 मीमांसा' पुत्रीकरणस्य पुत्रप्रतिनिधिभिधानस्य मीमांसा सदसद्विचारो
 निरूपणमिति यावत् । नन्दपण्डितस्तद्वाना विष्णुस्मृतिटीकाकारः
 कश्चित् सुधी । ननु अहङ्करोमीति वक्तव्ये 'कुरते नन्दपण्डित' इति
 आत्मनि परोक्षवनिर्देशः कथमिति चेन्न आचार्याणामाहोपबुद्धिका-
 दोषपरोक्षराय साभिप्रायस्य परोक्षवनिर्देशस्य षसिद्धेः ।

ननु पूर्वाचार्यनिरचितदत्तकादिविषयकनियन्धाः सन्ति तत्रवा-
 दणीयाः किमर्थमयमारम्भलोभ इत्यत आह केनेति । केनाधिकारिणा
 अपुत्रेण्येत्याद्युक्तेनापुत्रेण । 'कीदृक्' नैकपुत्रेणेत्याद्युक्तः । 'कदा'
 अपुत्रत्वे । 'कस्मै' नामधेयानुपेक्षणाय विशेषदत्तवर्मेणे च । 'कस्मात्'
 यस्मात्तस्मात्प्रकृतम् । 'कः' प्राज्ञानां सपितृद्विविध्याद्युक्तः । 'पूर्वः'
 पूर्वपण्डितैः, अन्यन् सुगमम् । यदिच पूर्वान्वयाः सन्ति सन्तु, तेषु
 केनाधिकारिणा कस्य इत्यादि विप्रिय नाभिहितं, ममाक्षिन् विप्रि-
 चतेऽभिधानमन्वयेतिपसारम्भ' समादरणीय एवेति भावः ।

तत्राहार्चिः । अपुत्रेषैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकीक्रियाहेतोर्नस्मात्तस्मात् प्रयत्नत इति ॥

“अपुत्रः” अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोय्य चेति शौनकीयात् । बन्ध्यो मृतपुत्रो वापीति पाठान्तरम् । अपुत्रेषेति अपुत्रताया निमित्तताश्रवणात् पुत्राकरणे प्रत्यवायोऽवगम्यते । पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तल्लोपस्य प्रत्यवायनिमित्ततापर्यवसानात्, नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति पुत्रसामान्याभाव एवाल्लोकताश्रवणात् जायमानो हवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्हर्षैश्चणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अदृषो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चित्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यानृष्यहेतुताश्रवणाच्च ।

अपुत्रेषेति । अत्रापुत्र इत्यस्य अजातपुत्रो मृतपुत्रेवैत्यर्थकत्वेन नञ् प्रागभावध्वंसान्ताभावरूपसंसर्गभावबोधकत्वं कथितम् । तेन पुत्रप्रागभावसत्त्विऽपि पुत्रीकरणं शास्त्रीयम् । अतएव तस्मिन्चित् प्रतिगृहीते धीरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्यादुक्त इति वशिष्ठवचनात् दत्तकपुत्रग्रहणानन्तरमौरसपुत्रोत्पत्तिं सङ्गच्छते, सङ्गच्छते च बन्ध्याश्रमेऽधिवेश्येत्यादिवत् अत्रावधि प्रतीक्षाभाषामिति बह्यमाश्रयत्यज्ञानन्दर्भ इति सधोभिर्विभावनीयम् । बन्ध्य इति अजातपुत्र इत्यर्थः । अरूपस्याप्यजातपुत्रत्वाविशेषात् पुत्रात्यन्ताभावकानित्यर्थकत्वे तु अजातपुत्रो मृतपुत्रेवैति सौक्तविरोधः स्यात् । प्रत्यवाय इति प्रत्यवायजनकी भूताभाषप्रतियोगिना निरुत्पत्तिरिति भाषः । जायमान इति गृहस्य सम्पद्यमान इति हेतुनिर्णयः । ‘त्रिभि’ ऋषिदेवपितृष्वेतित्यर्थः । वस्तुतस्तु ‘जायमानं’ उपनीत इत्यर्थः, द्वितीयं मौञ्जीयन्त

अपुत्रेष्वैवेत्येवकारेण पुत्रवतो नाधिकारो बोधितः । अनेन
 “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि” इत्यापत्यदमपि मान-
 वीयं व्याख्यातम् व्याख्यातश्चापरार्कणमपि । तथा आपदि प्रतिग्रही-
तुरपुत्रत्व इति । यदा आपदि दुर्भिक्षादौ आपद्ग्रहणादनापदि
 न देयो दातुरयं प्रतिषेध इति मित्ताचरा । तथा च कात्यायनः ।

इति मनुवचनात् उपनीतस्यापि जायमानत्वाविशेषात् द्विज इति
 योगाच्च । ‘ऋषिभ्यः’ ऋष्युभेभ्यः । एवं पित्रेभ्यः देवेभ्यः मुच्यत इति
 शेषः । एष वेति पूर्वविवरणमिति केचित् अथवा अत्यन्तरमिदम् ।

पुत्रवत इति । धीरसपुत्रेण पुत्रवत इत्यर्थः । पुत्रपदस्यौरसे
 मुख्यत्वेन तस्यैव प्रथमोपस्थितिकत्वात् लक्षणाया अयुक्तत्वात् । अतएव
 दत्तकसन्नेऽपि यद्यन्योदत्तकः परिगृह्यते तदासावपि सिद्ध्यत्येव । एतथा
 वहवः पुत्रा यद्येको गयां व्रजेदित्याद्यर्थवादात् । तेन लोकेऽपि महा-
 जनकर्तृकपुत्रद्वयपरिग्रहव्यवहारो दृश्यत इति । किञ्च तस्मिन् जाते
 सुते दत्ते इत्यस्य आख्यानावसरे सत्पौरसे परिगृहीतस्य न धनभाक्-
 मित्यर्थः । पुत्रोत्पत्तावौरसाभावस्यापि विशेषणत्वात् । तथा दत्ते
 यथाविधि परिगृहीते क्षति योऽज्ञतविधानकः पुत्रस्तयोश्च दत्तएव
 धनभाक् इति वक्ष्यमाणमशकारलिखनस्वरसेन तथार्थलाभादिति
 बोध्यम् । आपत्यदमिति आपदपुत्रत्वमित्यर्थः । ‘अपरार्कणं’ तद्वासा
 निबन्धकारेण ।

ननु माता पिता वा दद्यातामित्यत्र यद्यन्तविपरिणामिन उपस्थित-
 येरेव मातापितृपदोपदीत्येवार्थो युज्यत इत्याह यदेति । दातुरयं
 प्रतिषेध इति । तथाच दुर्भिक्षादिकं विना पुत्रदाने दातुः प्रत्यवाय-
 मार्च न दानासिद्धिः, विधुल्लङ्घने प्रत्यवायस्यावश्यभावात् । प्रतिग्रहीतु

आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्त्तव्य-
मिति शास्त्रविनिश्चय इति । मन्तरपि । अपुत्रेण सुतः काश्च्ये
यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय
च । अपुत्रोत्थनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकामिति ॥

यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रह-
लिङ्गदर्शनं तदपुत्रणैवेत्यादिश्रुतिविरोधात् श्वजाघनीभक्षणदिवन्न

युनः प्रत्यवधि नास्तीति भावः । मातापित्रोर्दुर्भिक्षादिहृष्यायामापदि
दाने प्रमाद्यमाह तथाचेति व्यापदिति । तथाच आपत्काल इत्यस्य
दानं कर्त्तव्यमिति क्रियायाः कर्त्तृत्वनेोपस्थितेन दात्रा संशान्वयो युक्तो
न त्वनुपस्थितेन प्रतियचीचेति भावः । यादृक् तादृगिति तृतीयान्त-
मथ्यम्, प्रयत्नत इत्यस्य सामानाधिकरण्यान्वयानुरोधत् । प्रयत्नत
इति प्रयत्नसामान्योपादानेऽपि क्षेत्रजादीन् सुतानेतानित्येकादश-
पुत्रप्रतिनिधिश्रवणात् एकादशप्रयत्ना बोद्धव्याः । पिण्डोदकेति,
मिलितानामेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकं, तेन सर्वाद्येभेकएव पुत्रीकार्यं
इत्यपे वक्ष्यति ।

यत्त्विति, देवरातेति । यद्य शुनःश्रेयो विश्वामित्रस्याद्भ्रमाससाद
सहोवाच जागर्त्तः सोऽथं वशिष्ठऋषिः पुनर्मे पुत्रं देहीति, नेति
होवाच विश्वामित्रो देवावामह्यमवासतेति, सहदेवरातो विश्वामित्र
व्यासेति वऋच ब्राह्मणादिति शेषः । 'तदपुत्रेणेति' अपुत्रेणैव कर्त्तव्य
इति स्मृत्यनुमितश्रुतिविरोधादित्यर्थः । 'श्वजाघनीभक्षणदिवदिति'
क्षुधात्तृत्वात्तुमभ्यागादिश्वामित्रः श्वजाघनीमिति मनुवचनेनेति शेषः ।
'तथाच तेषाम्भित्वात् देवकल्पत्वादा तदाचारो न पुरस्कारणीयो
नापि तिरस्कारणीयः । तदुक्तं, छतानि यानि कर्माणि देवतैर्मुनिभि-
स्तथा । नाचरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेदिति । नचेति ।

श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयम् । न च स्मार्त्तां श्रुतिः श्रौतस्य लिङ्गस्य न
वाधिकेति वाच्यम् । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षश्रुत्युपष्टम्भेन
तस्या एव बलवत्त्वात् । अथापि स्मार्त्तांश्रुतितः श्रौतलिङ्गबलवत्त्वं
एव श्रीमतामायहातिशयश्चेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्रवतोषस्तु
पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः । यन्न पिता संजानीते तस्मिन्निष्ठामहे
वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति श्रौत-
लिङ्गात् । नचेद ज्येष्ठीकरणे लिङ्गं न पुत्रीकरण इति वाच्यम् ।
तस्य तदभावेनैवासिद्धेरित्यलं पक्षवितेन ।

अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षकम् । पुत्रेण
लोकान् जयति पौत्रेणानन्तरमश्रुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्था-
प्नोति पिष्टपमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रतिपादनेन नापुत्रस्य

‘स्मार्त्तां श्रुति’ अपुत्रेणेति स्मृत्यनुमिता श्रुतिरित्यर्थः । ‘श्रौतस्य
लिङ्गस्य’ देवरातादिपुत्रप्रतिपादकश्रुत्युक्तस्य पुत्रवत् पुत्रग्रहणलक्षणस्य
लिङ्गस्येत्यर्थः । प्रत्यक्षश्रुतोति । ‘श्रुत्युपष्टम्भेन’ नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति
श्रुत्युपक्रमेण, तन्मूलकत्वेनेति यावत् । ननु देवरातादिपुत्रप्रतिपादक
पथमानश्रुते अपुत्रेणेति स्मृत्यनुमेयश्रुतेर्दुर्बलत्वाङ्गीकारे विश्वा-
मित्र श्वजाघनीमित्यादिमनुस्मृतेर्वैदमूलकत्वाभावाद्गृह्यायां पुराण
मानवो धर्मं साङ्गोबेदस्त्वित्स्वित्तमितिस्मृतिवाधायात्तात् पुत्रवता-
मक्तु पुत्रान्तरपरिग्रह इत्याह अथेति । इत्याह दर्शयति यन्न इति ।
‘संजानीते’ अश्रुतगुणे इत्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् । तस्मिन्निति
पिष्टपमतनियमे । तिष्ठामहे इति प्रतिज्ञायामात्मनेपदम् । ‘पुरस्तात्
कुर्महे’ योगक्षेमकर ज्येष्ठ त्वा कुर्महे इत्यर्थः । ‘अन्वञ्चो’ अश्रुतगता
सः । तस्मिन्निष्ठे ज्येष्ठीकरणस्येत्यर्थः । ‘तदभावेन’ पुत्रीकरणभावेन ।

लोकोऽस्तीत्याद्यलोकतापरिहारात् । न च पिण्डोदकदानार्थे तत्करणमिति वाच्यम् । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रश्च तद्वद्वा भ्रातृषन्त-
तिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात् ।

अपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते ।
अतएव वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यचानु-
ज्ञानाद्भर्तु रिति । अनेन विधवाया भर्तृनुज्ञानामभवात् अनधि-
कारो गम्यते । न च सधवाया, स्वभर्तृनुज्ञापेक्षापारतन्त्र्यात् न
विधवाया इति वाच्यम् । स्त्रीशामान्योपादनेन पारतन्त्रप्रस्था
प्रयोजकत्वात्, अभावे ज्ञातयस्तेषामिति ज्ञातिपारतन्त्रप्रथ
सद्भावाच्च ।

तर्हि ज्ञात्यनुज्ञयैव तस्या पुत्रीकरणमस्त्विति चेन्न भर्तृप
दस्योपलक्षणापत्तेः प्रयोजनाधिद्वेषः । प्रयोजनन्तु भर्तृनुज्ञानस्य ।

असिद्धेरिति पुत्रीकरणाभावे सिद्धे श्रेष्ठीकरणस्यापसत्तिरिति
भावः । तयोरेवेति एवकारोऽप्यर्थकः । 'तयो' पौत्रप्रपौत्रयोरित्यर्थः ।
'पुंस्त्वश्रवणादिति' पुंस्त्वस्य विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वादिति
भावः । 'अनेनेति' भर्तृनुज्ञानासम्भवेन भर्तृभाषेनेति शेषः । भर्तृनु
ज्ञानासम्भवादित्यनेन सति भर्तृरि पूर्व्वं तदनुमताया अधिकाटो
भवत्येवेति बोध्यम् । 'पारतन्त्र्यादिति' रक्षेत् कन्या पिता विद्वां
पतिः पुत्राश्च यार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्त्री सातन्त्रप्रमर्शतीति
याश्चवक्ववचनादिति शेषः । स्त्रीशामान्योपादनेन न स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयादिति वचने इति शेषः ।

ननु अभावे ज्ञातयस्तेषामित्यनेन भर्तृभावे ज्ञातिपारतन्त्रप्रथ-
यात् अन्यचानुज्ञानाद्भर्तु रित्यत्र भर्तृपदस्योपलक्ष्यता पुन्यते इत्याह

स्त्रीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः । अतएव अयोद्वेषे च ज-
 क्षत्रिमपुत्रिकापुत्रस्त्रीदारजासुराद्युद्वेजदक्षिणाजानां पित्रोश्चेति
 सत्यापादसूत्रे स्त्रीदारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितः । मातु-
 रन्तरं पितुः प्रथममिति सूत्रेणापि । पितृगोत्रसम्बन्धस्य पितुः
 पुत्रत्वेन । पुत्रत्वञ्च पित्रनुज्ञानेनैव न परिग्रहेण । तस्य तत्र
 स्त्रीकर्तृकत्वात् । 'ऊदः' महोदः । 'स्त्रीदारजः' स्त्रीयाचितः,
 स्त्रीसत्ताकः । यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तायां कन्यायां जातः
 'दक्षिणाजः' । अन्ये प्रसिद्धाः इति शबरस्वामिनः ।

अत्र च स्त्रिया दारताभिधानेन द्वारी पुरुषो लभ्यते अन्यथा
 स्त्रीपरिग्रहीतस्य तन्मात्रपुत्रत्वेन तद्भर्तृगोत्रसम्बन्धाभावात् तद्भर्तृ-
 क्रियायामनधिकारापातात् तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पितृगोत्रा-

प्रथोजनासिद्धेयेति । 'भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरिति' यतएव स्त्रीकृतपरिग्रहेण
 भर्तृपुत्रत्वसिद्धिरतएवेत्यर्थः । 'तस्येति' तस्य पुत्रपरिग्रहस्य । 'स्त्रीकर्तृ-
 कत्वात्' स्त्रीमात्रकर्तृकत्वात् इत्यर्थः । 'स्त्रीसत्ताकः' भर्तृविप्रवासादिना
 स्त्रीमात्रसत्ताकः नतु पतिमत्ताकः । तथात्वे प्राधान्येन भर्तृकर्तृकस्य ह्य-
 न्योचित्यात् स्त्रीकर्तृकस्य दत्तस्य प्रसक्तैरित्यर्थः । 'प्राप्तायां कन्यायां'
 पश्चाद्दद्यामिति शेषः । दक्षिणाज इति । यज्ञेन दैवविवाह उक्तः,
 यज्ञे तु वितते सत्यञ्च ऋत्विजे कर्म कुर्वते । अथशूद्रस्य कृतादानं दैवं
 धर्मं प्रचक्षते इति मनुवचनात् । अतो दक्षिणाजस्य नातिरिक्तपुत्रत्वं,
 तस्य तावदैरभेदताभावात् नाति पुत्रदादशसत्याविरोध इति
 बोध्यम् । अन्ये इति शेषजादय इत्यर्थः ।

ननु स्त्रीदारजस्य स्त्रीमात्रकर्तृकस्य दत्तात् भर्तृस्त्रीपाराभवेन कथं
 तदुपपत्तिरिति शक्यं चेति । तथापि स्त्रीदारजेतिथिमात्रं सत्यं-

यवुक्षेखप्रमङ्गाच्च । यद्येवं तर्हि भर्तुरपि स्वतुजापेचा स्यात्
 प्रयोजनतौल्यादिति चेन्न । भर्तृप्राधान्यात् तत्परिग्रहेषुैव स्त्रिया
 अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः भर्तृपरिग्रहीतवस्त्वन्तरस्त्ववत् । किञ्च
 व्याहृतिभिर्जला अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिग्रहीयादिति
 समानकर्तृकताबोधककाप्रत्ययश्रवणात् होमकर्तुरेव प्रति-
 ग्रहसिद्धेः स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति
वाचस्पतिः ।

न च शौनकीये आचार्यवरणान्नात् तद्वारा होमसिद्धि-

लाभ इति भावः । 'अन्यथेति' आदौ गोत्रसम्बन्धिनामेवाधिकार-
 दर्शनात् अतद्गोत्राणामनधिकारापत्तादित्यर्थः । नन्यत्तु धनधिकारः का
 क्षतिरित्यत आह तद्विवाहादाविति । तथाच मातृनात्रकर्तृकप्रत्ययेऽपि
 मातुर्भर्तृगोत्रसम्बन्धं विना गोत्रान्तरसम्बन्धासम्भवात् मातृगोत्रसम्-
 बन्धेऽपि भर्तृगोत्रप्राप्तेरविरोधात् क्षतिविरहेऽपि भर्तृपुत्रत्वेन भर्तृगोत्र-
 सम्बन्धाभावात् पित्रपेक्षैव गोत्रायुक्तेषु शस्त्रीयत्वात् न मातृपे-
 क्षया । अतो भर्तुः पुत्रत्वाभावेन पुत्रत्वेन तत्क्रियायामनधिकारप्र-
 सङ्गः । सुतरां तस्य पित्रभावेन विवाहादौ मातृनैरपेक्षेण पित्रगोत्रा-
 यनसिद्धेः प्रसङ्गश्च स्यात् । आदौ फलभागिनां गोत्रायुक्तेषु दर्शनात्
 तदितरत्र तदुक्तेषु आचारसमाचारविरोधादिति भावः । 'प्रयोजनतौ-
 ल्यादिति' पुत्रत्वसिद्धिलक्षणप्रयोजनसाम्यादित्यर्थः । 'भर्तृपरिग्रही-
 तेति' दम्पत्योर्मध्यगं धनमिति वचनादिति भावः । स्त्रीणां सात-
 त्त्वैर्यजानधिकारे वाचस्पतिसंवादं दर्शयति किञ्चेति । ऊत्तेति स्नाथव-
 द्वात् होमानन्तरं प्रतिग्रह इति सिद्धम् । अथमं अदूरवान्धवं सन्न-
 दितसपिण्डं तदभावे बन्धुसन्निकृष्टं सपिण्डतपिण्डमित्यर्थः ।

"शौनकीये इति आचार्येति" आचार्यो धर्मसंयुक्तं वैश्वं वेद-

रिति वाच्यम् । होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण प्रतिग्रह-
 विद्भेः । तदाह भौनकः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परि-
 ग्रहं च । अङ्गादङ्गेत्युचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनीति । न चैवं
 शूद्राणामनधिकारप्रसङ्गः शूद्राणां शूद्रजातिस्थितिं व्यवस्थापक-
स्तुङ्गेन तदधिकारकल्पनात् । एतेन शूद्राणां होमप्रतिग्रहमन्त्रा-
 नधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः
 परास्तः । विधवानां स्त्रीणान्तु यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्
 न पुत्रपरिग्रहाधिकार इति सिद्धम् । न चैव सधवानामप्यनधि-
 कारापत्तिः होममन्त्राद्यनधिकारादिति वाच्यम् । अन्यत्रानुज्ञाना-
 ङ्कर्तुरिति प्रतिप्रभवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिकृताधिकारात्
 होममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणामन्यकमिति मन्त्रपर्युदाससिद्धे-
 रनन्यकप्रतिग्रहसिद्धिः वन्त्यन्तरप्रतिग्रहवत् । किञ्च न स्त्री पुत्रं
 दद्यात् प्रतिगृहीयाद्देव्यौत्सर्गिकनिषेधस्य अन्यत्रानुज्ञानाङ्कर्तुरि-
 त्यपवादकः प्रतिप्रभवः । तत्र च निमित्तं भर्तृनुज्ञानं । तत्र च विध-
 वाया भर्तृभावेनानुज्ञानामगमवात् निन्नीमित्तकप्रतिप्रभवाप्रवृत्त्या
 मापकान्तराभावाद्यानधिकार इति सर्व्यवादिमस्मतिपक्षमेव । न
 चैवमन्योक्ततापरिहारो न स्यादिति वाच्यम्, सृते भर्तृरि माध्वी
 न्यो मत्प्रसव्येते श्रिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते मत्प्र-

पास्तमिति वचनात् । “अधिकृताधिकारादिति” अधिकृते प्रतिग्रहे
 अधिकारादित्यर्थः । “होममन्त्रादिप्राप्तौ” इति अङ्गत्वेनेत्यादि ।
 “नन्येकमिति” सृते इति । “मत्प्रसारितः” वाक्यसिद्धादय इत्यर्थः ।

चारिण इति भगुना ब्रह्मचर्येणैव तत्परिहाराभिधानादिति सकलमकलङ्कम् ।

अमुत्तरेणेत्येकत्ववचनाच्च न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रः कर्तव्य इति गम्यते । नन्वेवं दत्तकादीनां ह्यामुष्यायणत्वस्मरणं विरुद्धेत । तथा च प्रयोगपारिजाते स्मृत्यन्तरम् । ह्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः शुद्धशैशिरयोर्द्वयेति । मैवं । ह्यामुष्यायणत्वस्य जनकपरिग्रहीत्वद्वयाभिप्रायः कत्वात् । निषेधश्च परिग्रहीत्वद्वयमभिप्रेत्येति न विरोधः । प्रतिनिधिश्च चेन्नजादिकेकादशविधः । चेन्नजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः क्रियालोपासनीपिण इति मानवात् । तत्र च येपु दस्ययोरन्यतरावयवमन्वन्धस्तेषां न्यायादेव

चापुत्रेणेति । तथाच एकत्वस्य विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वादितिभाव । “न द्वाभ्यामिति” प्रतिग्रहीत्वद्वयाभिप्रायको निषेध इति वक्ष्यति । “प्रतिनिधिश्चेति” तत्र च चौरसपुत्रिकयोर्मुख्यत्वेन न प्रतिनिधित्वं तदुक्तम् । प्याव्यं विना यथा तेषां संज्ञि प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादेश्चपुत्रान्तु पुत्रिकौरसयोर्विनेति केचित् । “क्रियालोपादिति” तथाहि एते प्रतिनिधय क्रियालोपप्रसङ्गात् उपादीयन्ते । तथा चापत्यसुत्पादनीयेषु इत्यय तावदग्रहस्याश्रममधिकृत्य विधिं प्रवर्तते । जायमानोऽह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भर्तृणैर्भर्तृणवान् जायते इत्यादि श्रुते । वस्तुतस्तु पुत्रिकाया अपि प्रतिनिधित्वमस्ति, तस्या स्त्रीत्वेन पुमवयववाक्यत्वात् स्वतः पार्वण्यिन्द्रादृष्टत्वाभावाच्च । सूर्योरसाङ्गनावाहुपकारापघयाभिप्रायत्वात् प्रतिनिधिव्यवहारस्य तदेवोच्यते चेन्निति । “न्यायात्” सोसादृश्यत्वात् । “वचनन्तु नियमार्थं” सिद्धे सत्कारम्भा नियमायेति न्यायादिति

प्रतिनिधित्व' वचनन्तु नियमार्थं । येषु पुनरवयवसम्बन्धाभाव-
स्तेषां वाचनिकं प्रतिनिधित्व' । यथा चेन्नजपौत्तिकेयपुत्तिका-
कानीन-पौनर्भव-सहोदृज-गूढजानां क्वचित् माहमात्रसम्बन्धात्
क्वचिच्च विकलोभयमसम्बन्धाद्विकलावयवत्वेन मुख्यं प्रतिनिधित्व',
दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति
प्रतिनिधिशब्दस्योभयत्रापि भूम्ना सृष्टीरूपदधातीतिवत् ।

यत्तु मेधातिथिना नक्षेपां प्रतिनिधिता सम्भवति प्रारब्धस्य
कर्मणोऽङ्गापचारे प्रतिनिधिः । नच पुत्रः कर्मज्ञं अपत्योत्पादन-

श्रेयः । तथाचावरुद्धादास्याद्युत्पन्नस्यावयवसम्बन्धेऽपि तस्य न प्रति-
निधित्वमिति भावः । "यथेति, क्वचिदिति" । चेन्नजकानीनसहोदृ-
जगूढजेषु माहमात्रावयवसम्बन्धः पौनर्भवेव तु मातापित्रवयव-
सम्बन्धः । नचेवं पौनर्भवस्यैरसतुल्यत्वमाशङ्कनीयम् । तन्मातुः पर-
पूर्वात्वेन जघन्यत्वात् तच्चन्यतया धैरसाञ्जघन्यत्वमिति बोध्यम् ।
पुत्तिकायां पौत्तिकेये चोभयीयावयवसम्बन्धः पुत्तिकायां साक्षात्
पौत्तिकेये परम्परया इति विशेषः । कृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां दम्प-
त्यैरन्यतस्स्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् सौसाहस्रन्यायानवसरेण वचनब-
लात् प्रतिनिधित्वमिति भावः । "भूमेति" 'उपदधाति' व्यपदिशति
इत्यर्थः, तथाच यथाकाशदिक्कालादीनामसृष्टित्वेऽपि सृष्टिव्यपदेशः
तथा पुरुतेऽपीत्यर्थः । इदन्तु न्यायनयमभिप्रेत्योक्तं । विदान्तमते तु ध्याका-
शादेरपि सृष्टित्वाभिधानात् । तथाच श्रुतिः, एतस्मादात्मन ध्याकाशः
सम्भूतः ध्याकाशाहायुष्टित्यादि । मनुरपि ध्याकाशं जायते इत्यादिति ।
"पुत्रः कर्मति, अङ्गमिति" अङ्गमनेन पुत्रं भावयेदिति विधौ तस्य
विधेयत्वेन मुग्धत्वादङ्गत्वाभावादिति भावः । "अगुणकर्मत्वात्" अङ्ग-

कर्मणोऽगुणकर्मत्वात् तेन सत्येव चेच्चजादीनां पुत्रशब्दे प्रतिनिधि-
त्ववचनमौरसप्रशंभार्थं उपकारापत्त्याभिप्रायत्वात् प्रतिनिधि-
व्यवहारस्य, यथौरसो भूयांसमुपकारं कर्तुं शक्नोति न तथेतर
इत्युक्तम्, तच्चिन्त्यं । दत्तकादीनां । प्रतिनिधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्-
पादनकर्मणोऽनङ्गत्वस्य हेतोरपत्तधर्मत्वात् तेषां मिद्वत्वेनोत्पाद-
नयोग्यत्वात् । अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वम् ।
सत्यं अनङ्गत्वं किन्तूत्पादनविधावेव न तु विध्यन्तरे । एष वा अदृष्टो
यः पुत्रीत्यादिवाक्येषु पुत्रेणादृष्ट्याः भावयेदिति विधिपर्यवसानेन
पुत्रस्यादृष्ट्यकरणतया अङ्गतामिहेः । उक्तञ्च साक्षादेव मनुना
पुत्रस्य करणत्वं पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिना । यद्येवं तर्हि
पौत्रप्रपौत्रयोरपि ध्यानन्त्यव्रध्निपिष्टपमाश्रये पुत्रप्रतिनिधिः
स्यात् । आस्तां नाम किन्नश्चिन्नम् ।

कर्मत्वादित्यर्थः । 'पुत्रशब्दे' पुत्रशब्दवाच्यत्वे इत्यर्थः । 'चिन्त्यं, दूयत्वे-
नेति शेषः । 'दत्तकादीनामिति' दत्तकादिर्न प्रतिनिधिः अपत्त्यात्पादनक-
र्मणोरनङ्गत्वादित्यनुमाने अपत्त्यात्पादनस्यानङ्गत्वरूपहेतोः पत्तस्य दत्त-
कादेरुत्पन्नत्वेनानाशयत्वात् पर्वतेः वल्लिमान् धूमादित्यत्र धूमहेतोः पर्व-
तपक्षाश्रयत्ववत् नाचास्तीति भावः । 'पुत्रोत्पादनविधाविति' ऋतुगम-
नेन पुत्रं भावयेदिति विधावित्यर्थः । "भाव्यत्वेन" विधेयत्वेन । 'न तु
विध्यन्तरे, एष वा अदृष्टो यः पुत्रीत्यादिश्रुतिविधितपुत्रेणान्दृष्ट्यं भाव-
येदिति विध्यन्तरे इत्यर्थः । तत्र पुत्रस्य दतोयाविधितकरणत्वेनाङ्गत्वात्
प्रतिनिधित्वं स्यादिति भावः । 'पुत्रप्रतिनिधिः' पुत्रवत् सथोरपि प्रति-
निधिः स्यादित्यर्थः । ध्यानन्त्यव्रध्निपिष्टपमाश्रयं प्रतिनिधिः स्यादिति

नचोभयैकत्राक्यतयैकविधित्वसम्भवः । ऋतुगमनपुत्रयोः कर-
णयोः पुत्रानृण्ययोर्भावयोश्चैकविधावनन्वयात् अन्वये च त्रिरुद्ध-
त्रिकद्वयापत्तेः । तस्मादादृण्यभायिकायां भावनायां पुत्रस्य करण-

ह्यचित् पाठः । तदा व्यक्तैरेवार्थः । 'व्यास्तां नामिति' अस्तीत्यपदप्रयो-
गन्तु एतस्यां व्यवस्थायामिनास्यासूचनार्थमिति बोध्यम् ।

न चेति । तथाच क्रियाद्वयश्रवणात् उभयोर्भिन्नवाक्यादिति
भावः । गनु चमावास्याया आर्द्धं कुर्यात् रात्रौ आर्द्धं न कुर्यात् इत्यथ
एकवाक्यत्वेऽपि एकक्रियाया भाषकल्पनेनेव ऋतुगमनपुत्राभ्यां पुत्रान-
ृण्ये भावयेदिति विधिपर्यवसानेनान्ययसिद्धौ कथमनन्वय इत्यत आह
अन्वये चेति । 'विरुद्धत्रिकद्वयेति' तथाहि ऋतुगमनेन पुत्रं भावयेदिति
विधौ पुत्रस्योद्दिश्यमानत्वम् अनूद्यमानत्वं प्रधानत्वम् एते त्रयो धर्मो-
पत्तन्ते । पुत्रेणानृण्यं भावयेदिति विधौ मुत्रस्य उपादेयत्वं विधेयत्वं
शेषत्वम् एते त्रयो धर्मोपत्तन्ते । प्रथमविधिस्तु पुत्रोद्देशक ऋतुगमन-
साध्यकः प्रवृत्तिजनकः । तस्योद्देश्यत्वं पुत्रे वत्तन्ते । एवं पूर्वविधौ पुत्र-
गमनस्य ऋतुगमने विधीयते । अतः पुत्रगमनानूद्यमानत्वम् । एवं ऋतुगमनस्य
करणत्वेनाङ्गत्वं पुत्रस्य कार्यत्वेन प्रधानत्वं इति प्रथमविधौ पुत्रे त्रिकं,
द्वितीयविधिस्तु पुत्रसाध्यकानृण्योद्देशकप्रवृत्तिजनकः, तस्य साध्यत्वरूपो-
पादेयत्वं पुत्रे वत्तन्ते । एवं द्वितीयविधौ आनृण्यमुद्दिश्य पुत्रो विधी-
यते इति पुत्रे विधेयत्वं प्रथमोक्तविधयत्वरूपम्, एवं द्वितीयविधौ
भाष्यस्यानृण्यस्य करणत्वात् पुत्रेऽङ्गत्वरूपं शेषत्वम् एतत्तत्रैकद्वयविदो-
धात्सयोर्विधोरैकं न सम्भवतीति भावः । उद्दिश्यमानत्वं भाष्यत्वं तदि-
यत्तम् उपादेयत्वं भावकत्वं अनूद्यमानत्वं पूर्वकथितकथनरूपानुगाद-
विषयत्वं, तद्विरुद्धं विधेयत्वं अकथितकथनरूपविधिविषयत्वं प्रधानत्वं
यत्तत्वं तद्विरुद्धं शेषत्वं साधनत्वमिति । 'तस्मादिति' आनृण्यं भाष्यं साध्यं

तथा तदपचारे दत्तकादीनां प्रतिनिधित्वमविरुद्धं सोमापचारे
पूतिकानामिव । एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना क्रियालोपान्मनीषिण
इति । 'क्रिया' पिण्डोदकादिक्रिया । औरसाभावे प्रतिनिध्यकरणे
तन्नोपापत्तेः । तथा अत्रिणापि पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति
सर्वमनवद्यम् ।

यदपि न स्वामित्वस्य भार्य्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्ने-
र्देवतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्यापाठवचनेन पुत्र-

यत्र भावनायां पुत्रेणान्दृष्ट्यं भावयेदिति विधिरुपायाःमित्यर्थः । 'सोमा-
पचारे इति' सोमेन यजेत इत्यत्र सोमस्य करणत्वेनाहुत्वात् तदपचारे
यदि सोमं न विन्देत् तदा पूतिकानमभिवृत्त्यादिति श्रुतिबलात् पूति-
कानां प्रतिनिधित्ववदित्यर्थः । 'एतदेवेति, स्पष्टीकृतमिति' क्षेत्र-
जादीन् सुतानितानेकादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाञ्चः क्रिया-
सोमान्मनीषिण इत्यत्र मनुवचने औरसाभावे क्षेत्रजादीनां प्रति-
निध्यकरणं सिद्धतीति भावः । 'अत्रिणापीति' तथाच अयुक्तेष्वैव
कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेवनेनाविष्टा औरसाभावे क्षेत्रजादीनां
प्रतिनिधित्वं स्पष्टतयोक्तमिति भावः ।

न स्वामित्वस्येति । 'स्वामित्वस्य' स्वत्वस्य इत्यर्थः, भार्य्यासाहचर्यात्
स्वामित्वस्य पतित्वस्येति नार्थः । पत्यपचारे देवतादीनां प्रतिनिधित्वस्य
देवताद्वा सपिण्डाद्वा इत्यादिवचनसिद्धत्वात् । 'देशस्य' गयादिरूपस्य
न गङ्गादिरूपः प्रतिनिधिः । 'कालस्य' पूर्वाह्णदिर्नापराह्णदिः । 'अग्नेः'
भ्राह्मणादिर्न प्रतिनिधिः । 'देवतायाः' विष्णादिरूपायाः शिवादिर्न
प्रतिनिधिः । मनु अथप्रभाषे तु विषस्य पादाविद्य जलोदपि वेति वच-
नेन अग्निप्रतिनिधिः विषपापिर्जलस्येतात् तत् कथमुक्तं नप्तिरिति

प्रतिनिधिनिराकरणं तत् तन्त्रवे ज्योतिष्मन्तोन्तामाश्रयमाश्रासत
 इत्यादावपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा आशीराशंसननिवृत्त्यर्थे । अत-
 एव श्रुतिः । यस्य पुत्रो जातः स्यात्तन्त्रवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 दिति । तथा पिता पुत्रोये सामनि अमुकस्य पिता यजत इत्यादाव-
 पुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थं न पुनः सर्व-
 थैव पुत्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गरित्यादिं
 स्मृतिविरोधात् ।

चेन्न, तस्य आङ्गाङ्गाभौकरणहोममात्रविषयत्वात् । 'तन्त्रवे ज्योति-
 ष्मतीमिति' तन्त्रप्रत्ययमित्यर्थः, 'ज्योतिष्मती' बलवतीम् । अथार्थं
 भावः । यस्य पुत्रो नास्ति तस्याशीराशंसनविधिः पुत्रवतोनासौ किन्तु
 पुत्रप्रतिनिधिना अपुत्रेणाशीराशंसननिवृत्त्यर्थं 'पुत्रप्रतिनिधिर्नैव
 कर्त्तव्यः पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रप्रतिनिधिः कर्त्तव्य एवेति भावः ।
 गन्तु पिण्डोदकाद्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिकरणपक्षे आशीराशंसननिवृत्तिः
 साहजिकेव निषेधो विफल इति वाच्यं । केषलमाशीराशंसननिवृ-
 त्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिनिषेधे तद्वचनस्य तात्पर्यात् ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
 यामुत्पन्नस्य क्षेत्रजादेर्व्या निषेधे तदाशयात् तादृशक्षेत्रजादेरसवर्थ-
 तया ब्राह्मणपिण्डोदकाद्यनर्हत्वादिति बोध्यम् । केचित्तु 'अपुत्रस्य'
 यौरसपुत्ररहितस्य । 'पुत्रप्रतिनिधिं' क्षेत्रजादिकं । तथाच आशी-
 राशंसनकर्त्तव्यादेवेय पुत्रप्रतिनिधिनिषेधकं सत्यायादसूत्रं नतु सर्व-
 भेति भावः । अथ श्रुतिप्रमाणं दर्शयति यस्य पुत्रो जात इत्यादि ।
 यस्य पुत्रो जातः स्यात्, 'जातः' यौरसः पुत्रो यस्य स्यादित्यर्थः ।
 तथाच यौरसपुत्रवर्षेण आशीराशंसनं कर्त्तव्यं न पुनः क्षेत्रजादि-
 पुत्रवर्षेति भावः । 'निराकरणार्थमिति' तथाच सत्यायादसूत्रे यः
 पुत्रप्रतिनिधिनिषेधः स पर्वणाशीराशंसनपितापुत्रीयसामप्रवचनपर-

अथेदं चिन्तयते योऽयं प्रतिनिधिर्विधीयते स किं पुत्रोत्पादन-
विधावुत पिण्डोदकादिविधाविति, उभयथाश्रवणात् । यथा अपुत्रे-
णैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्य-
नेन च पिण्डोदकादिविधाविति । तत्र नाद्यः पुत्रोत्पादनविधौ
पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् । न द्वितीयः विरो-
धात् । अपुत्रं प्रति पुत्रं प्रतिनिधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदक-
क्रिया, पुत्रकर्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया, न तं प्रति प्रतिनिधि-

इति न कश्चिद्विरोध इति प्राञ्जः । पनायान्तरं दर्शयति पितापुत्रीय
इति । पितापुत्रीये पितापुत्रनामघटिते अमुकस्य पिता यजते इत्येतत्-
स्वरूपे सामनि गीतेषु सामाख्येति श्रुतेः । तथाच प्रवचनविधिस्तु
पुत्रवतो नापुत्रस्य, तद्विद्वद्ध्यं अपुत्रेण पुत्रप्रतिनिधिर्नैव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अथेदमिति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पौरसपुत्रोत्पादनाभावे
तदर्थं किं दत्तकादिः प्रतिनिधियत पिण्डोदकाद्यपचारे तदर्थं दत्तकादिः,
क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति तत्र नाद्य इति । पुत्रोत्पादेति—षट्पुत्रगमनेन
पुत्रमुत्पादयेदिति विधावित्यर्थः । तथाचात्र पुत्रस्य भाव्यत्वेन विधेय-
त्वेन प्राधान्यादङ्गत्वाभावेन व्यङ्गापचारे प्रतिनिधिरिति प्रतिनिधिन्या-
यविरोधादिति भावः । न द्वितीय इति विरोधादिति—विरोधमुप-
पादयति अपुत्रमिति । न तत्कृतेति ।—पिण्डोदकक्रिया तत्कृता
अपुत्रकर्तृका न, पुत्रकर्तृकैव पिण्डोदकक्रिया इत्यन्वयः । न तं
प्रति प्रतिनिधिप्रतिनिधिरिति ।—तं प्रति पुत्रं प्रति न प्रतिनिधिः श्रूयते
इति पूर्वोक्तान्वयः । तथाच पुत्रकर्तृके कर्मण्येव तं प्रति प्रतिनिधि-
विधानं सम्भवति न त्वन्यकर्तृके । यद्यपि पुत्रकर्तृकेऽपि पिण्डो-

विधिरिति । किञ्च पिण्डीदकादिविधिः पुत्रकर्तृको न च कर्तुः-
 प्रतिनिधिः । अथापि क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधिर्न फलभोगांशे,
 यथा सत्रे सप्तदशानामन्यतमस्य मृतस्य क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधि-
 स्तथात्रापीति वाच्यम् । तदपि न, वैपस्यात् । सत्रे ह्यारम्भक्रियस्य
 प्रतिनिधिः । प्रकृते त्वत्यन्यासतः क्रियारम्भस्यैवासम्भवात् कथं प्रति-
 निधिसम्भवः न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भो न्यायवित्सम्मतः ।

दकादिकर्मणि यदपुत्रं प्रति पुत्रप्रतिनिधिविधानं तदन्याय्यमिति
 विरोध इति भावः । नन्वगत्या अन्यकर्तृकक्रियायामपि अन्यं प्रति
 प्रतिनिधिविधानमङ्गीकर्तुं शक्यते इदृशान्तरमाह किञ्चेति । 'कर्तुः'
 क्रियाकर्तुः, 'प्रतिनिधिः' प्रतिनिधित्वं, धर्मधर्मिणोरभेदात् । तथाच
 क्रियाकर्तृत्वधर्मिण्य सौसादृश्याभावात् प्रतिनिध्ययोग्यत्वात् सौसादृश्या-
 देव प्रतिनिधियवहार इति भावः । ननु सप्तदशकर्तृके सत्रे एकस्य
 ऋत्विजेऽप्यपरे यथा ऋत्विगान्तरस्य क्रियाकर्तुः प्रतिनिधित्वं तथेहापि
 कर्तुरपि पुत्रस्य प्रतिनिधित्वमवियद्ब्रमित्याशङ्कते ध्येति । 'फलभो-
 गांशे' क्रियांशे, फलस्य भोगो यस्मादिति युक्त्येः । दूषयति तदपि
 नेति । वैयद्यादिति—वैयम्यं स्यादिति । वैयम्यं प्रदर्शयति सत्रे हीति ।
 तथाच सत्रे हि प्यारम्भक्रियस्य कर्तुरभावे अपरस्तत्कर्ता प्रतिनिधि-
 र्भवति, भवतु प्रकृते तु क्रियाकर्तुरोरसम्भवादेन अपुत्रस्य क्रियैव
 नास्ति वा क्रियाकर्तृत्वांशे प्रतिनिधित्वावसरः, शिरोनास्ति शिरो-
 यथेतिवदिति भावः । अथ क्रियारम्भे चोत्सवाभावे नास्ति सत्यं, प्रति-
 निधिर्नैव क्रियारम्भे सत्यतीत्यत आह न च प्रतिनिधिर्नेति । न्याय-
 विदिति—न मीमांसकसम्मतः । "कान्धे प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके
 हि हाः । कान्धेऽप्यप्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति वचनात्,

अथापुत्रस्य जीवच्छ्राद्धे स्वकर्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव प्रतिनिधिरिति वाच्यं । तदपि न, पुत्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छ्राद्धविधेरेवाप्रवित्तेः । किञ्च जीवच्छ्राद्धस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्यात् न पुत्रस्य, पुत्रकर्तृकत्वाभावात् । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपि पुत्रप्रतिनिधिसम्भवः । किञ्च पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्युक्तमेव अपवर्धर्मत्वात् । न ह्यपुत्रस्य पिण्डोदकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति । अत्रोच्यते नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्याद्यर्थवादानुगृहीते पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्रापचारे चेवजाद्येकादशविधः प्रतिनिधिर्विधीयते, तत्र च लोक-

‘श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यत् कुर्यादाचारमन्ततः’ इति वचनात् ।

ननु अपुत्रस्य स्वकर्तृकश्राद्धविधिरस्ति स एव क्रियाकर्त्ता तदपचारे क्रियाकर्तृत्वाग्ने प्रतिनिधिः सुबभ एव इत्याशङ्कते अथेति । दूषयति तदपि नेति । स्वस्यैव प्रतिनिधिः—दत्तकादिरिति श्रेयः । तथाप्यदत्तकादेः स्वप्रतिनिधित्वं स्यात् न पुनः पुत्रप्रतिनिधित्वम् । नचेष्टापत्तिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्य इत्यादिवचनविरोधादितिभावः । तस्मान्नोक्तविधिद्वयेऽपीति पुत्रेत्वादनविधौ पिण्डोदकादिविधौ चेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह किञ्चेति, अपवर्धर्मत्वादिति । अपुत्रः पुत्रप्रतिनिधिमान् पिण्डोदकक्रियावत्त्वादित्यनुमाने हेतोरपवर्धर्मत्वात्, अपुत्रस्य पुत्रकर्तृकक्रियाप्राप्त्यभावेन न हेतोरपुत्ररूपपक्षवित्तित्वमितिभावः । पूर्वपक्षं समापत्ते अथेदं चिन्त्यत इति । अत्रोच्यत इति सिद्धान्त इति श्रेयः । नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यस्य निन्दार्थवादत्वात् तेनानुगृहीते उत्तमिन्ते तत्सदृशरिति पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ इत्यर्थः ।

पुत्रयोः साध्यसाधनभावनिर्वाहकावान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां
पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युच्यते ।

सदेति । बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदधावधि प्रतोचाभावं
बोधयति । 'पिण्डः' आह्वम् । 'उदकम्' अञ्जलिदानादि । 'क्रिया'
श्रौद्धं देहिका द्राक्षादि, ता एव हेतुः पुत्रीकरणे निमित्त' । हेतो-
रित्येकत्वनिर्देशात् मिलितानामेपां निमित्तत्वं न प्रत्येकमिति
गगयति । तेन चैकैकार्थेन पृथक् पुत्रीकरणं किन्तु सर्वार्थमे-
कमेव पुत्रीकरणमित्यर्थः । पुत्राभावे पिण्डादिलोपप्रसङ्गात् ।
अतएव मयुः—पुत्रप्रतिनिधीनाऽः क्रियालोपान्मनीषिण इति ।
क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः । पुत्रप्रतिनिध्यभावे क्रियालोपा-
दित्यर्थः । यद्वा अलोपादितिपदच्छेदः अलोपादिति ल्यबलोपे

लोकापुत्रेति—तथापि पुत्रेण लोकात् जयतीत्यनेन पुत्रस्य साधनत्वं
लोकस्य साध्यत्वञ्च यदुक्तं तद्वान्तरव्यापारभूतधाडादिक्रिययैव भवति
नतु स्वतः, अन्यथा स्त्रीवादिभिः पुत्रैरपि अलोकातापरिहारे भवतु
इति भावः ।

सदेति । अपुत्रेणैव कर्तव्य इत्यत्र वचने । बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या
दशमे च सतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्वप्रियवादिनीत्यादौ
प्रथमत्वं पेश्या अष्टमाब्दादिकास्त्रिभिर्घेदनादिवत् नात्र कावप्रतीक्षा ।
अपुत्रत्वावधारणमात्रेण ब्राह्मणादिभिरपनीतैः शूत्रेण विवाहयोग्येन
पुत्रेण याञ्च इति भावः । इदमुपलक्षणम् । सदेत्यनेन कालाशुद्ध्यादि-
रपि नापेक्षणीयः पुत्रोत्पादनविधिर्निश्चितत्वात् निरवकाशनेमित्तकत्वाच्च ।
नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न
फाल्गु विधीयते । इत्यस्याप्यवकाश इति बोध्यम् । ननु धौरसा-

पत्नी, अलोपार्थमित्यर्थः । यद्यपि पुत्राभावे तु पत्नी स्वादित्यादिना पुत्राभावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते तथापि नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रवणात् पुत्रकृतक्रियाजन्या लोकाः, न स्व्यादिकृतक्रियया जन्यन्त इत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा पुत्रपत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया विकल्पापत्त्या अभावविधानानुपपत्तेः । तस्मात् पुत्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषसिद्धौ पुत्रप्रतिनिधिरावश्यक इति । उक्तञ्च मेधातिथिना, तत्र च यदौरसस्य प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय । यथौ-

भावे कर्त्तव्यं दत्तकादिः प्रतिनिधिः क्रियते पिण्डादकादिक्रियायाः पत्न्या अपि निर्व्वाहादित्यत आह क्रियाधिकार इति । प्रेतक्रियाधिकार इत्यर्थः । जन्यन्त इति—। इदमुपलक्षणं पत्न्याः पार्व्वणपिण्डदाननधिकारित्वेन पुत्राभावे तस्यत्वेऽपि पार्व्वणपिण्डलेपाप्रतिरित्यपि बोध्यम् । अभावेति—पुत्राभावे तु पत्नी स्वादित्यादिना अभावविधानानुपपत्तेः तुल्यफलतया ऐच्छिकविकल्पेन प्रमाणात्वात्प्रमाणात्वाद्युक्ताष्टदेवमस्तेन व्यवस्था स्यात् । न चैतत् समुचितम्, अगत्या ऐच्छिकविकल्पस्य ग्राह्यत्वात् । अतएवाक्तं एवमेवाष्टदेवोऽपि यद्वीक्ष्यववाक्ययोः । विकल्पः संश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति ॥ उक्तार्थे मेधातिथिसंवादं दर्शयति उक्तश्चेति । प्रथमकल्पिकत्ववचनं—स्वक्षेत्रे संस्तृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्भि यम् । तमौरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति मनुवचने इति शेषः । क्षेत्रमित्यर्थपरमथवार्धमिति । 'क्षेत्रे' स्त्रियामित्यर्थः, "क्षेत्रभूता स्मृता नारी वीजभूतः स्मृतः पुमान्" इति मानवात् । न व्यवहारोपयोगि—न दृष्टार्थमात्रं किन्त्वदृष्टार्थमपीत्यर्थः । भूयांसमुपकारं—दृष्टादृष्टरूपं आह्वयोपयादिनेति शेषः । क्रियत इति

रसो भूयांसं शक्नोत्युपकारं, कर्तुं न तथेतर इति उपकारापचया-
भिप्रायस्य प्रतिनिधिव्यवहार इति । यत्तु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र
क्रियत इति क्रिया, अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधिः, तस्य लोपो
माभूदिति नित्योच्चयं विधिः स यथाकर्थाञ्जङ्गहस्येन सम्पाद्यः । तत्र
मुख्यः कल्प शौरसः, तदसम्पत्तावेते कल्पा आश्रयितव्या इति
व्याख्यातम् तच्चिन्त्यं । किं पुत्रोत्पादनविधेर्दत्तकादिविधिः प्रति-
निधिरित्युच्यते आहोस्त्रिदौरसस्य दत्तकादिरिति । नास्य, न
देवताग्निशब्दक्रियमित्यस्मिन्नधिकरणे क्रियायाः प्रतिनिधिनिरा-
करणात् । न द्वितीयः, न ह्येषां प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्वमन्व-
विरोधात् । तत्र पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रति-
निधिसम्भवाभिधानात् । तस्मात् न क्रियाशब्देन पुत्रोत्पादनविधिः
किन्तु पिण्डोदकक्रियैव वाच्या, पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यत्रिवाक्यै-
कवाक्यत्वादित्यन्तं ।

प्रयत्न इति पञ्चम्यासामित्तु, यस्मात्तस्मादिति सामानाधि-
करणात् । नतश्चेन केनापि प्रयत्नेन पुत्रप्रतिनिधिः कार्य इत्यर्थः ।
तत्र च प्रयत्नसामान्यश्रुतावप्येकादशपुत्रश्रवणादेकादशैव प्रयत्नाः

क्रिया, तथाच द्विदापदे कर्मश्रुतप्रमिति भावः । 'द्विदायाः' पुत्रोत्पा-
दनक्रियाया इत्यर्थः । 'पूर्वमन्वविरोधात्' मेधातियः पूर्वमन्वविरो-
धात्, तं स्मारयति न क्षीयामिति ।

प्रयत्न इति । सामानाधिकरण्यादिति ।—तथाच यस्मात्तस्मा-
दिति विशेषणप्रयत्न उपनिन्दितेन प्रयत्न इति विशेष्येणान्वये सम्भ-
वति उच्यते स्वनाया अन्यायत्वादिति भावः । शक्तिहीनत्वमेति ।—क्षेत्र-

अभ्यनुज्ञायन्ते । तत्रापि कलौ, अनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये
पुरातनैः । न शक्यास्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति वृहस्प-
तिस्मरणात्, दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह इति च शौनकेन
मुत्तान्तरनिषेधात् दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते । दत्तपदं ह्यत्रिमस्या-
प्युपलक्षणम्, औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः ह्यत्रिमकः सुत इति कलि-
धर्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात् ।

नचैवं क्षेत्रजोऽपि पुत्रः कलौ स्यादिति वाच्यं । तत्र नियोग-
निषेधेनैव तन्निषेधात् । अस्तु तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति
क्षेत्र, दोषादृकापत्तेः । कथन्तर्ह्यत्र क्षेत्रजग्रहणमिति चेत्, औरस-

जकानीनमूढज्ञाद्यशुद्धपुत्राणां शुद्धजननप्राक्कण्यादितेजोजन्यादृष्टशक्ति-
हीनतया प्रायशः कलौ जनानां तादृशशक्तेरभावात् । तथाच वृह-
स्पतिः ।—उक्त्वा निषेधो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु । युगक्रासादश-
क्योऽयं कर्तुं मन्यैर्विधानतः । तपोदानधनयुक्ताः ह्यतन्नेतायुगे नराः ।
हापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता इति । शौनकेनेति ।—
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाञ्जर्मनीषिण इत्यादिनेति शेषः ।
नियोगनिषेधेनेति—यथा नियोगधर्मो नो नानुबन्धावधोऽपि वा ।
तयोद्धारविभागस्तु नैव सम्पत्ति वर्तते इति याज्ञवल्कीयात् । 'अनु-
बन्धा' एकवक्त्रा । अनुबन्धेत्युपलक्षणं, बन्धापीति द्वेषं, मैत्रावहर्षो गां
वशाभनुबन्ध्यामाक्षभेतीत्याद्येकवाक्यत्वात् । औरसः क्षेत्रजश्चैवेति,
विहितप्रतिषिद्धेति ।—नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तया द्विजा-
तिभिरित्याभ्यां मनुपराशरवचनाभ्यामिति शेषः ।

विकल्प इति—रेविक इति शेषः, वैदिकप्रमाणत्वेन तुल्यवशत्वात् ।
दोषादृकां यथा-धमायत्वाप्रमायत्वपरित्यागप्रकल्पनात् । तदुज्जीवन-

विशेषणत्वेनेति ब्रूमः । तथा च मनुः स्वचेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादयेद्धि यं । तमौरमं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पिकमिति ॥

तयोर्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते । स च कः कीदृशः कथञ्च याञ्च इति त्रितयं निरूपणीयं । तत्र क इत्याह शौनकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रमंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न करयेदिति । 'सपिण्डेषु' सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डेऽध्वितिषामन्यत्रवणात् समानासमानगोत्रेऽध्विति गम्यते । तत्र समानगोत्रतायां 'सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां

हानाभ्यां प्रत्येकमयदोषता । त्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते, तत्र त्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः अथप्रतीवयवप्रामाण्यकल्पनं यवे उपादीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योच्चीवनं स्वीकृतयवप्रामाण्यहानिः । यवैर्यजेतेत्यनेन यवस्य प्रतीतत्वात् त्रीहिभिर्यजेतेत्यनेन त्रीहिमात्रस्य साधनत्वावगमात् यवस्याप्रतीतत्वात् त्रीहिप्रयोगे यवस्य परित्याग एव थासीत्, अत उक्तं परित्यक्तयवेति । 'उज्जीवनं' संख्यापनम् । 'अप्रामाण्यहानिः' प्रामाण्यमित्यर्थः । इति यवे चत्वारि दोषाः, एवं त्रीहावपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा इति । इवमित्योऽष्टदोषोऽपीति क्वचित् पाठः ।

'सपिण्डेषु'. सप्तमपुरुषावधिकेषु, सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते इत्याद्युक्तेषु इत्यर्थः । सामान्यत्रवणादिति ।—सगोत्रत्वासगोत्रत्वाविशेषादित्यर्थः । 'समानगोत्राः' भ्राष्टपुत्रादयः । 'असमानगोत्राः' दौहित्रमादयश्चेत्यादयः । सगोत्रेऽध्वितिः न सापिण्डं न साप्तमैश्वर्यं पिण्डनेमान्यदर्थं यद्विन्तः पिण्डवर्गाः स्युरित्यनेन तस्य पिण्डान्वयरूप-वैपुरुषविकसादिष्वस्य चक्षमाद्यत्वात् । प्रामाण्यमित्यस्य समानगोत्र-

यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमीयं वचनं प्रमाणम् ।
 गोत्रतां 'सन्ततित्वम्,' दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
 आयान्ति पुत्रतां सभ्यगन्धर्वीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात्
 सन्ततिर्गोत्रजनन-कुलान्यभिजनान्वयाविति चिकाण्डीस्वरणाच्च ।
 नतु गोत्रतापदेन गोत्रसम्बन्धो विधीयते सगोत्रेष्वेव पुत्रीकर-
 णेन तस्य साहजिकतया विधानायोगात् ।

न सापिण्ड्यं विधीयत इत्यसपिण्ड्यस्य पुत्रीकरणे, सापिण्ड्यस्य
 प्रतिषेधोऽपि पाश्चपौरुष्यं प्राप्तपौरुष्यञ्च नियिष्यते असमानगोत्रस्य

तायामित्यनेनान्वयः । विधिनेति—विधिनेव वाक्यमात्रस्य सावधारण-
 त्वात् । 'गोत्रतां' सन्ततित्वं, प्रकृत्यात् सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजना-
 न्वयादित्यभरकोऽप्येति भावः । दत्ताद्या इति—'निजगोत्रेण' प्रतिषे-
 षीत्यनेनेत्यर्थः । निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनास्य वचनस्य भिन्नगोत्र-
 विषयता स्पष्टमवगम्यते । साहजिकतया प्राप्ताविति शेषः । विधाना-
 योगात् प्राप्तत्वादिति शेषः, अत्राप्राप्तपौरुष्यविधित्वसम्भवे प्यनुवाद-
 स्वम्यान्याय्यत्वादिति भावः ।

न सापिण्ड्यमिति, असपिण्ड्यस्य पुत्रीकरण इति । तथाच सपिण्ड्य-
 पुत्रीकरणे पाश्चपौरुष्यस्य प्राप्तपौरुष्यस्य च अवयवान्वयसापिण्ड्यस्य
 सद्भावात् नियेधानवशात्प्रात् । पाश्चपौरुष्यं प्राप्तपौरुष्यमिति ।—पाश्-
 चैत्यपार्श्वपिण्ड्यप्राप्तेः पिण्डमाहिसम्बन्धा आशप्तमादद्विवाद्याः कदा
 भवन्ति आशप्तमादन्वेषामिति धृगनुवचमात् ग्राह्यपक्षविषयत्वात्
 मुख्यकृत्यानुवच्यविषयत्वात्, उदहेत् प्राप्तमादृजे तदभावे तु संप्तमीम् ।
 पक्षमीं तदभावे तु पिण्ड्यपक्षेति विधिः । संप्तमीश्च तथा प्रदीपश्च-

पुत्रीकरणे, गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्वत्तुमः सुत इति मानवं
 दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवभुः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी
 तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य चेति वृहन्मानवं वचःप्रमाणं । सोऽयं सुख्यः
 कल्पः, तदसम्भवेऽनुकल्पमाह तदभावेऽसपिण्डे वेति । तेषां स-
 पिण्डानामभावेऽसपिण्डोऽपि पुत्रीकार्यः । 'असपिण्डाः' सप्तम-
 पुत्रवद्विभूताः असम्बन्धिनश्च, तेऽपि द्विविधाः समानगोत्रा
 असमानगोत्राश्चेति । तत्रापि पूर्वादाहृतमेव वचनं प्रमाणम् ।

मीञ्च तथैव च । एवमुदाहयेत् कन्यां न दीयः प्राकटायनः । तृती-
 याम्वा चतुर्थीम्वा प्रक्षयोत्तमयोत्तमि । असपिण्डां च या मातुरसगोत्रा च
 या पितुः । सा प्रशस्ता दिजातीनां दारकर्मणि मैथुने । या तु देशानु-
 रूपेण कुलमार्गेण चोदहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्यादेतदेव प्रतीयत
 इति चतुर्विंशतिमतीयात् । सप्तमाहृद्धं मिति मुख्यः कल्पः । तदभावे तु
 सप्तमीमिति वचनात् पञ्चमाहृद्धं मिति मुख्यः कल्पः, तदभावे पञ्च-
 मीमिति पक्षद्वयेऽप्ययं सर्वमतेनानुकल्प इति केशववैजयन्तीति बोध्यम् ।
 भानवमित्यग्निनेष्टान्वयः । वीजवभुः सपिण्डता इत्यनेन भानयो-
 रसगोत्रविषयत्वं स्पष्टमवगम्यत इति समानगोत्रविषयत्वे गोत्ररिक्थे
 जनयितुरित्यादीनामसङ्गतेः । सोऽयं सगोत्रसपिण्ड इत्यर्थः । 'अस-
 म्बन्धिनः' सजातीया इत्यर्थः । सर्वेषामेव वर्णानां जातिश्चैव नष्टा-
 न्वत इति वचनात् । तेषीति—सप्तमपुत्रवद्विभूता असम्बन्धिना-
 ऽप्येव, अष्टमपुत्रादिसगोत्रसन्ततिपरम्पराः । दौहित्रमातुल-
 पुत्रादयस्तु असमानगोत्राः सजातीयाः असम्बन्धिनः सगोत्रा अपि
 सम्भवन्ति । असमानगोत्राः साहजिका एवेत्यर्थः । पूर्वादाहृतेति ।
 ब्राह्मणानां सपिण्डेऽक्षितिवचनम् ।

तदयं निर्गलितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो सुख्य', तदभावे
 ऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः सपिण्डः सामानगोत्रोऽ-
 सपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि
 गोत्रप्रवर्तकपुरुषात् सापिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हि-
 तत्वम् । तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव याज्ञो मातामह
 कुल्लीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तथापि सोदक- आचत-
 र्दशात् समानगोत्र- प्रत्यासन्नः, तस्याभावे असमानोदक-सगोत्र
 एकविंशत् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति । तदाह
 आकलः । सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
 द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पाल-
 येदन्यगोत्रजमिति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते ।
 अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्देश इति । तदेवाह वशि-

सदयमिति । समानगोत्रः सपिण्डो भ्रातृपुत्रादि । असमानगोत्र-
 सपिण्डो दौहित्रमातुलपुत्रादि । 'तुल्यकक्षौ' तुल्यबलावित्यर्थः ।
 एकैकेति । असमानगोत्रसपिण्डे समानगोत्रत्वविशेषणराहित्य-सगोत्र-
 सपिण्डे सपिण्डत्वविशेषणराहित्यश्चेत्यर्थः । गोत्रप्रवर्तकपुरुषात् समा-
 नोदकभावन्तु निवर्तताचतुर्दशादिति, जन्मनाभौ स्मृतेरेके तत्परं
 गोत्रमुच्यते इत्युक्तपक्षदशपुत्र्यादित्यर्थः । सापिण्डप्रवर्तकपुरुषस्य
 सन्निहितत्वेन सप्तमान्तर्गतत्वेन पञ्चमान्तर्गतत्वेन यज्ञोतृदेयभोग्यपिण्ड-
 दातृत्वेन च व्यभिर्हितत्वादित्यर्थः । एकविंशदिति ।—सप्तविंशतत्वात्
 सपिण्डसमानोदकक्षौ सप्तसख्यातत्वात् तस्यादृष्टिपन्थ्यादित्यर्थः ।
 सगोत्रजमिति—सोदकेति—सोदक-सगोत्रयोः सगोत्रजत्वा विधिषा

ष्टोऽपि । अदूरवान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति ।
 अस्यार्थः अदूरस्वाप्तौ बान्धवश्चेत्यदूरवान्धवः सन्निकृष्टः सपिण्ड
 इत्यर्थः । सान्निध्यंश्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च
 भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यः, तदभावे
 वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः, तदभावे असमानगोत्रः
 सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः, बन्धूनां सपिण्डानां
 सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदकः इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तत्रापि सन्निकृष्टो द्विविधः, सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च,
 स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां
 सपिण्डो मुख्यस्तदभावे वज्रपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः
 सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकासम्भवे समानगोत्र एकविंशत्
 शास्त्रः । तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि शास्त्रः । तदभावेऽस-
 पिण्डेवेति शौनकीयात् । सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव
 स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च । दूरे बान्धवा यस्याप्तौ 'दूरवान्धवः'
 गोत्रसपिण्डप्राभ्यामसन्निकृष्ट इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलश्रीलादि
 विषयः । स चासपिण्डेऽसगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते ।

अन्यत्र तु न कारयेदिति । यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्याऽन्यो
 न सम्भवति तथापि सर्वेषामपि वर्णानां जातिश्चैव न भ्रान्त्यत
 इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणार्-

दित्यभिप्रायः । दूरे इति—दूरे प्रतिग्रहिदूर्दरे स्थिता इति शेषः,
 'बान्धवा' सपिण्डा यास्तस्य इति शेषः ।

समानजातीयाः सपिण्डा अपिण्डाश्च व्यावर्तन्ते, अप्रतिषिद्धमनु-
मतं भवतीति न्यायेनानुकन्यतया तत्राप्रतिषेधत्वात् । यतएव
वृद्धगौतमः । यदि ह्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः कश्चित् ।
अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदित्यसमानजाती-
यस्यांशभाजं निषेधति, तस्मादसमानजातीयो न पुत्रीकार्ये
इति सिद्धम् । अतएव मनुः । सदृशं प्रीतिसयुक्तं स ज्ञेयो
दत्तिसः सुत इति । 'सदृश' सजातीयम्, सजातीयेष्वयं प्रोक्त-
स्त्वानयेषु मया विधिरिति धौगीवरस्मरणात् । यत्तु मनुनेव
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमनिकात् । स क्रोतकः
'सुतलस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेत्युक्तम्' तत्र सुतैः सदृशोऽसदृशो
वेति व्याख्येयं न जात्येति । यत्तु सदृशं न जातितः किन्तर्हि
फुलानुरूपैरुणैः, तेन चक्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यत
इति मेधातिथिनां व्याख्यातम्, यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्रो
भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम्, तदुभयमपि सजा-

असमानजातीयाः सपिण्डा इति ।—'असमानजातीयाः सपिण्डा'
ब्राह्मणादेः चक्षत्रियादिपुत्रादयः । "तिस्रो वर्णानुपूर्व्यम्", इत्यादिवचनेन
ब्राह्मणादेर्मित्रजातीयविवाहप्रतिषेधनात् तस्य चक्षत्रियादिपुत्रसम्भवात्
सपिण्डान्तु तेषां अथवा न्वयरूपं न तु पिण्डान्वयरूपं, तेषामन्यजा-
तीयत्वेन पित्रादिपिण्डदानानधिकारात् । 'अप्रतिषिद्ध' विधिविधा-
द्विषयमित्यर्थः । 'अप्यश्राद्ध' अप्यश्राद्धमिव ननु पुत्रत्वमित्यर्थः, गौर-
विक्रयानुगः पिण्ड इत्यनेन जीवहृदयधनयद्वयपिण्डाधिकाराणां पुत्र-
प्रयोजकत्वावगमात् ।

तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचन-
विरोधात् जातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनविरोधाच्चो-
पेक्ष्यम् । यत्तु मनुना स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादबाम्भवा
इत्यत्र शौद्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण
दास्यामुत्यादितश्च अनूढोत्पन्नस्य मुख्यपुत्रत्वाभावात् पुत्रप्रति-
निधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम्, जातोऽपि दास्यं शूद्रेण काम-
तोऽंशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागि-
नम् ॥ अभातकी हरेत् सर्वं दुहितृनां सुताहते इति योगी-
श्वरस्मरणत् । तस्मात् सदृशं दातुः प्रतिग्रहीतुश्च सवर्णमित्य-
परार्कव्याख्यैवात्र साधीयसी । याज्ञवल्क्योऽपि सजातीयेष्वयं
प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति ।

सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इति ।
अभ्युपगतश्चैतद्विज्ञानेश्वराचार्यैरपि भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं
इति । अत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह, मनुः ।
भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वं ते तेन पुत्रेण
पुत्रिणो मनुंरप्रवीदिति ॥ अत्र भ्रातृणां प्रतिग्रहीत्वप्रतिपाद-
नात् याज्ञवल्क्योऽवगम्यते । एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा
एकस्यां मातरि जातानामेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्न-

भ्रातृपुत्र एवेति । तस्यद्वावेऽन्वो न याज्ञ इत्येवकारेण चोक्तते ।
भ्रातृणामिति ।—अन्यथा सपिण्डत्वेन तस्यापि याज्ञत्वापत्तेरिति भावः ।
एकेनैकस्यां मातरीति—तथाचैकशेषेण तदर्थलाभ इति भावः ।
भिन्नपितृकायामिति—द्वौ सुतौ विवदेयातां दाभ्या जातौ स्त्रिया धने

पितृकाणां वेति गम्यते । भ्रातृणामिति सुंस्वनिर्देशात् पदद्वयो-
पादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनोनामपि परस्परपुत्रयही-
त्वाभावोऽवगम्यते । तदाह दृढगौतमः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भगिनेयः सुतः क्वचिदिति भगिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् ।
तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न याद्य इत्यर्थः सिद्ध्यति, भ्रातृणामेव
यहीत्वप्रतिपादनात् । यद्यपि भ्रातृपुत्रौ सहदुहितभ्यामित्यने-
नैकशेषोऽवगम्यते ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्रयोः भ्रातृभगिनीभ्यां पर-
स्पर पुत्रीकरणमवगम्यते, तथाप्येकजातानामिति भ्रातृविशेषणेन एकं
जातं जातिर्येषां ते एकजाताः, जातिर्जातन्तु सामान्यमिति कोषात्
तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात् भ्रातृणां पुंसां भ्रातृपुत्रस्य
भगिनीनाञ्च स्त्रीणां भगिनीपुत्रस्य पुत्रीकरणं सिद्ध्यति न भ्रातृ-
पुत्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्रस्य भ्रात्रा वा पुत्रीकरणं सम्भवति
स्त्रीपुंस्वजातिभेदात् । ननु सहदुश्चरितस्य एकजातानामित्येकस्य
पदस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वश्चेत्यर्थद्वयं न सम्भवति सहदुश्चरितः

इत्याद्युक्तानां भ्रातृणामित्यर्थः । तेषामपि एकमातृप्रभवत्वेन भ्रातृ-
शब्दार्थत्वात् । सुंस्वनिर्देशादिति—भाषा भ्रातृपुत्रस्य याद्यत्वे
सिद्धे विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधसिद्धिरिति न्यायेन भगिन्या भ्रातृ-
पुत्रस्य भाषा वा भगिनीपुत्रस्य याद्यत्वाभावोऽवगम्यते इति भावः ।
यद्वयोपादानसामर्थ्याच्चेति ।—अन्यथा एकजातानामिति भावदियत्
इथा चैकजातानामिति विशेषणधैर्यात् सोदरभ्रातृपुत्रस्य साभ-
सुलभ एवेति भावः । एकशेष इति—भ्रातरश्च ससाराच्चेति विग्रहा-
देकशेषः । एकजातानामित्येकमेति ।—अथ दृढसंवाद इत्येति असां-
दृष्टीकारिणा ।

शब्दः सक्तदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न । असंसृष्ट्यपि चादत्तात् संसृष्टो नान्यमाह्वय इत्यत्र संसृष्टपदस्य सोदरपरत्वेन संसृष्टपरत्वेन च विज्ञानेश्वराचार्य्यैर्वाख्यातत्वादिहापि तथैवेति न दोष इत्यलम् ।

वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणम्, वज्रपु द्वयोः सम्भवात् । यदि हि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति द्विपितृकत्व-सम्भवाच्च । एक एकोऽपि चेदित्यनेन द्वयोर्ब्रह्मनाम्ना पुत्रवत्त्वे सुतरां सुकरं पुत्रग्रहणमन्येषामपुत्राणां गमयति नैकीयैकपुत्रग्रहणं व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यात् तेनेत्येकत्वनिर्देशाच्च । पुत्रः पुत्रौ पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप् । तेन चैकस्यापि पुत्रस्य दानाभ्यनुज्ञाने नत्वेवैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधस्याचानवकाशः, स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुवचनप्रतिपादितपिचादिपूर्वसन्तानस्य पितृद्वयसाधारणेनापि पुत्रेण निर्वाहादुक्तनिषेधस्य आचततिरिक्त-

वज्रवचनं ।—भातृणाभित्यत्र वज्रवचनं द्वित्वस्याप्युपलक्षणमिति । वज्रव्यति—तथाच वज्रपु द्वित्वस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । द्विपिता-वेति । द्विपितेत्यर्थः । अथात्र एक इत्यस्य एकोऽपि चेदित्यर्थकत्वे कौमुतिकन्यायादेकस्याविवक्षितत्वेन द्वयोर्ब्रह्मनाश्च पुत्रवत्त्वे अन्येषां पुत्रग्रहणमस्तु शुश्रूषेत्यादिवचनबोधितगुर्व्यादिहननमिव एकस्य पुत्र-वत्त्वे तु हतपुत्रग्रहणमन्येषां माभूदिति चेन्न एकपदोपादानवैयर्थ्यात् । तेनेत्येकवचनान्तसङ्ख्येन अन्येषामैकीयैकपुत्रग्रहणं मनोरभिप्रेतत्वात् तथाच यचनेऽपिर्न गृहीतः केवलं द्वयोर्ब्रह्मना वा पुत्रवत्त्वेऽन्येषां पुत्र-ग्रहणप्राप्तये ध्यायतया ध्यपेः संयद् इति कौमुतिकन्यायावसरः । ननु

विषयतासिद्धेः । किञ्च दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादन-
रूपत्वात् तस्य चानेन निषेधात् प्रकृते चैकस्योभयसाधारणीकरणेन
स्वत्वनिवृत्त्यभावात् कन्यादान इव दानपदार्थस्य गौणत्वात् । पुत्र-
पदस्यौरमे मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्राणां सिद्धयति । तेन च भ्रातृ-
कृतपुत्रप्रतिनिधीनां परियहणाभावोऽवगम्यते । भवेदित्यनेन
पुत्रवत्तायाः सत्ताप्रतिपादनात् भूतपुत्रत्वं भविष्यत्पुत्रत्वञ्च
व्यावर्त्तयति । तेन धातीतेन भ्रातृपुत्रेणान्यस्य भ्रातुर्न पिता
पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखामित्यादि फलसम्बन्धः न चाना-
गतपुत्रप्रतीचायां पुत्रान्तरपरियह इति ।

तच्छब्देनापुत्राणामिव भ्रातृणां परामर्शात् जनकस्य स्वपुत्र-
सम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्वं इति । त इत्यत्र स च, तौ च, ते च
इत्येकशेषादेकस्य द्वयोर्बहूनां वा पुत्रेच्छया तत्पुत्रीकरणं
भवति । तेनेति—येन जनकस्य पुत्रवत्त्वं तेनैव सर्वेषामपीति । पुत्रे-
षेत्येकत्वनिर्द्देशादेकस्याप्यनेकपुत्रत्वाभिधानेन नत्विवैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृहीयाद्देत्येतन्निषेधस्याचानवकाश इत्युक्तमेव । तथाच कालि-

नत्विवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा इत्यस्य भावतिरिक्तविषयत्वे
जनकपरियहोत्पद्यमानभिप्रेत्य सजातीयमात्रद्वयामुत्थायकता विव-
क्ष्यते इत्यत आह किञ्चेति । पुत्रपदस्येति ।—पुत्रवान् भवेदित्यनेत्यादि ।
'धातीतेन' मतेन इत्यर्थः ।

तच्छब्देनेति ।—सर्वे ते इत्यत्र त इति तच्छब्देन इत्यर्थः । अनेक-
पुत्रत्वाभिधानेन इति ।—अनेकेषां पुत्रत्वाभिधानं अनेकपुत्रत्वाभिधानं
तेन । इत्युक्तमेवेति ।—भावतिरिक्तविषयतासिद्धेरित्यनेनेति प्राक्

कापुराणे वेतालभैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्रेषोभयोः
 पुत्रवत्त्वं लिङ्गं दृश्यते । अथय ऊचुः ।—अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते
 लोकवेदयोः । वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिं ॥ पूर्वं तद-
 तदारौ तौ तयोः पुत्रा न च श्रुताः । तेषान्नु सम्यगिच्छामः श्रोतुं
 संस्थानमुत्तमं ॥ मार्कण्डेय उवाच । अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह
 च सत्तमाः । स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गताः ॥ सम्यक्
 सिद्धिमवाप्सिह यदा वेतालभैरवौ । हरस्य मन्दिर यातौ कैलासं
 प्रति हर्षितौ ॥ तदा हरस्य वचनात् नन्दी तौ रहसि द्विजाः ।
 प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव वोधकृत् ॥ नन्द्युवाच । अपुत्रौ
 पुत्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ । यतेतां जातपुत्रस्य सर्वत्र
 सुलभा गतिः । मार्कण्डेय उवाच । तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः
 प्रीतमानसौ । एकमेव करिष्यावो नन्दिनश्चेत्यभाषताम् ॥ ततः
 कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ॥ तस्यां स जनयामास सुवेशं
 नाम पुत्रकम् ॥ तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वक सुतम् । ततस्तौ
 तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति ॥

नन्दिनेकस्थानेकपुत्रत्वं किं युगपदुत्पत्स्यतेऽथवा क्रमेण, नाद्यः
 युगपत् प्रतिशृङ्खीयुरिति विध्यप्सावात्, नापरः पूर्वसंस्कारिविरुद्धे
 इति । एकास्थानेकपुत्रत्वे पौराणिकलिङ्गं दर्शयति—अपुत्रस्येति ।
 अकृतदाराविति ।—एतद्वि अकृतदारस्यापि पुत्रग्रहणे लिङ्गं, तेन च
 कृतदारस्यापि तदारमरणे सादृष्टिकन्यायात् प्रपुत्रग्रहणं निरुपद्रवमिति
 पर्थवसितं, अपुत्रत्वस्य हेतोरपिशेषात् ।

एवं इति । पूर्वसंस्कारसंस्कृते इत्यर्थः । तदिति ।—तथाच
 जातकर्मादिसंस्काराणां शरीरशुद्धिजनकत्वात् तैरेव देहशुद्धिर्जाता-

तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तिरिति चेन्न । सप्तदशावराक्ष-
 तुविंशतिपरमाः सचमासीरन्निति वत् तत्सर्वशब्दयोर्द्वन्द्वैकशेषेण
 प्रतिग्रहीत्वभ्रातृसाहित्यस्यात्र विवक्षितत्वात्, तेन दानमपि सहितेभ्य
 एव सिद्धति, यथा तुलापुरुषे सहितानामेव ऋत्विजां सम्प्रदानत्वं
 प्रतिग्रहीत्वञ्चेति । तदाहुः—इत्यावाह्यं सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो
 हेमभृपणमित्यत्र ऋत्विग्भ्य इति वहुवचनान्मिलितानामेव 'सम्प्रदा-
 नत्वम् । तेन च सर्वेषामुपरि गुरुहस्तं कृत्वा तदधःक्रमेण ऋत्विजा-
 दीनामृत्विजां हस्तानाधाय भृपणानि देयानीति वाचस्पति-
 मित्राः । नच युगपदनेकपुत्रत्वानुपपत्तिरपि, युगपत्प्रतिग्रहेण
 द्रौपदोभार्यात्ववत् अथ विलक्षणस्यैवानेकपुत्रत्वस्य प्रसिद्ध्या-
 मुख्याग्रणत्ववत् स्त्रीकारात् ।

पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषामङ्गीति भवनार्थकेनास्तिना पुत्र-
 भवनप्रतिपादनात् अभावितस्य च भवनायोगात् प्रतिग्रहीत्व्यापार

त्वात् अथद्विरूपप्रतिवोक्त्यभावात् तत्सजातीयसंस्कारस्य निरर्थकत्वा-
 दित्यर्थः । सप्तदशावरा इति ।—सप्तदशन्यूनाश्चतुर्विंशतेरधिका न
 भवन्तीत्यर्थः, मध्ये यथाकाममिति । उपासीरन् कुशुंरित्यर्थः ।
 तुलापुरुषेति ।—तुलापुरुषदाने इत्यर्थः । सम्प्रदानत्वमिति ।—वचनं
 प्रमाणयति इत्यावाह्येति । 'गुरुहस्तं' गुरोः प्रधानस्य ऋत्विजा हस्त-
 मित्यर्थः । 'विलक्षणस्य' अगम्यसाधारणस्यैत्यर्थः ।

अभावितस्येति ।—अहृतस्य, यथाविध्यपरिग्रहीतस्येति शक्यत् ।
 प्रतिग्रहीत्व्यापार इति ।—तथाच श्राद्धपुत्रस्य यथाविधि परिग्रहेणैव
 पुत्रत्व न तु तत्सत्तामात्रेणैवेति भावः । अत्र प्रमाणं दर्शयति तथा-

आचिष्यते । तथाचात्रिः । अपुत्रैश्चैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधि-
 सदेति । वशिष्ठोऽपि पुत्र प्रतिग्रहीष्यन् वन्धुनाहूय राजनि चावेश
 निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्जृत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निहृष्टमेव
 प्रतिगृह्णीयादिति । शौनकोऽपि । दातुः समञ्च गत्वा तु पुत्रं
 देहीति याचयेत् । याचयेदिति प्रयोजके णिच्, तेन यांचनार्थवृत्त
 ब्राह्मणद्वारा याचयेदिति । एतेनाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पित्रव्य
 पुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पित्रव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
 तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति वृहत्पराशरस्मरणात्
 इतिचोद्यं निरस्तम्, प्रतिग्रहीत्वव्यापारं विना तत्पुत्रत्वानु-
 पपत्तेः ।

नच गूढोत्पन्नदत्तात्मनोः कर्त्तृव्यापाराभावः, शृष्टे प्रच्छन्न
 उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृत इति दत्तात्मा तु स्वयं दत्त इति
 कर्त्तृव्यापाराश्रवणादिति वाच्यम्, तत्रापि फलस्य क्रियासामाना-
 धिकरणान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्मात् भ्रातृणामेक-
 ज्ञातानामिति, अपुत्रस्य पित्रव्यस्येतिवचनं न यथाश्रुतमेवार्थवत्
 त्रयोदशपुत्रापत्तेः । नचेष्टापत्तिः, पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां
 स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षडदायादवान्धवा इति
 चात्रिरिति । कर्त्तव्य इत्यनेन कृतिरूपप्रतिग्रहीत्वव्यापारो बोध्यते ।
 अपुत्रस्य पित्रव्यस्येति ।—अपुत्रस्य पित्रव्यस्य भ्रातृजस्तत्पुत्रो भवे-
 दित्यन्वयः ।

फलस्येति । 'क्रिया' व्यापारः । तथाच व्यापारं विना क्लृप्तानुपपत्ते-
 पुत्ररूपफलस्येतिदर्शनात् तत्रापि प्रतिग्रहीत्वव्यापारोऽवश्यं बह्व्य

द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्यैव सङ्ख्याविरोधः, औरसः पुत्रिका

इति भावः । सङ्गति ।—द्वादशेत्यादिः । केषाञ्चिदिति ।—त्रयोदश-
संख्यावचने पुत्रिकाबीजजयोरैरसेऽन्तर्भावात् । औदसादिसरूप-
माह विष्णुः ।—खे चेत्रे संस्कृतायां उत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः ।
कानोनादिव्यति-प्रसङ्ग-वारण्याय स्वयमिति, काकाक्षिमोक्षकन्यायात्
संस्कृतायामित्यत्रापि स्वयमित्यस्य परामर्शः, कुण्डगोक्षकयोदतिप्रसङ्ग-
वारण्याय यौनर्भवे चातिप्रसङ्गनिवृत्त्यै स्वमात्रसंस्कृतेति वक्तव्यं, तथाच
स्वमात्रक्षेत्रे धर्मपत्न्यां स्वमात्रसंस्कृतायां स्वयमुत्पादित औरस इति
सिद्धम् । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन धीत्वादितः क्षेत्रजा द्वितीयः ।
वाग्दानानन्तरमेव मृतपतिक्तायां स्त्रीवभाष्यायां व्याधितभाष्यायां वा
पुत्रोत्पत्त्यर्थं गुरुभिर्नियुक्तायां गुर्वनुज्ञातिनैव देवरेण कर्मिणेन प्येनेन
वा भर्तृभ्रात्रा तदभावे सपिण्डेन तस्याप्यभावे सगोत्रेण तस्याप्यभावे
अन्येनोत्तमवर्णेन ब्राह्मणेन वा य उत्पादितः समृतस्य स्त्रीवादेशे क्षेत्रजः
पुत्रो भवति इत्यर्थः । स्वयमुत्पादनाभावेनास्यौरसात् द्वितीयत्वं । औरसो
धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्त्विति याश्चवल्करोये
यत् क्षेत्रजस्य द्वितीयत्वमुक्तं तत् वाग्दत्ताभिद्रायां विधेयं । तत्र अयं
संस्काराभावेन स्वयमुत्पादनाभावेन च कदादयान्तरितत्वात् विप्र-
कर्षात् सृष्टीयत्वमुक्तं युक्तमेव । क्षेत्रजः पुत्रः संविदा उभयोरपि
सामुप्यायणो भवति, यथाह मनुः ।—क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं बीजाद्ये
यत् प्रदीयते । तस्यैव भागिनेो दिष्टौ बीजौ क्षेत्रज एव चेति ।
'क्रिया' सम्बन्धः । यत् औरसो धर्मपत्नीजस्तत्तमः पुत्रिकासुत इति
पुत्रिकापुत्रस्य द्वितीयस्थाने गणनं तत् स्त्रीत्वंपुत्रिकापुत्रविषयम्,
तस्याः सोत्पन्नत्वेन परीत्यद्वात् क्षेत्रजात् उत्पत्त्यत्वात् । पुत्रिकापुत्र-
क्षतीया । अक्षेत्रोत्पन्नसोत्पन्नत्वयोरभावेन कदादयान्तरितत्वात्

नन्विदमप्रयोजकं यत्पिण्डरिक्त्याभावादपुत्रत्वमिति अप्रश-
 सासु कानीनगूढोत्पन्नसहोदजाः । पौनर्भवश्च नैवेते पिण्डरिक्त्यां-
 शभागिन इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्रत्वैऽपि पिण्डरिक्त्याभाव-
 दर्शनात् । तथा पिण्डरिक्त्याभविऽप्यकृतस्यैव भ्रातृव्यस्यासु पुत्रत्वं
 काचतिरिति चेत् नैवं । पिण्डदोऽंशहरश्चैपामित्यनेन पिण्डरिक्त्य-
 भागित्वं हि पुत्रत्वस्य प्रयोजकमुक्तं तदभावे क्लीवादेरिव पुत्रत्व-
 स्वरूपमत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात्, अपुत्रेष्वैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः
 सदेति विधिप्रत्ययश्रवणेनाकृतस्य पुत्रवाद्योगाच्च । नच भ्रातृव्येत-
 रविषयोऽयं विधिरिति वाच्यम्, सङ्कोचे प्रमाणाभावात्, प्रत्युत
 एकमेव करिष्याव इत्युपक्रमस्य तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं
 सुतमिति वैतानीयभैरवपुत्रपुत्रीकरणनिङ्गुविरोधाच्च । किञ्च
 यच्च दानानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकं दगपुत्राः पञ्च च अत्यन्त-
 गपुत्रानाञ्च पञ्चानामपुत्राणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रत्वापत्तिः, पञ्चा-
 शत्पुत्राणां प्रत्येकं प्रत्येकं दगपितृकतापत्तिरित्याद्यनेकोपभवः ।
 नचेतापत्तिः पुत्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्युपदिश्यतैकत्वविव-
 चयान् । एकचेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते तेन पुत्रे णेत्यत्र पुत्रपुत्र-
 यतोद्भवयोरपि प्रत्येकं युतैकत्वविरोधाच्च । न च स्वपुत्रं भ्रातृ-

पिण्डरिक्त्याभाव इति ।—पुत्रस्याम इति ज्ञेयः । शरीरश्च इति ।—
 अपुत्रेष्वैव कर्त्तव्य इति शास्त्रान्यत्राप्युक्तं । प्रमाणाभावात् । वैता-
 र्शदेति ।—तमेव चक्रे तनयं इत्यत्र चक्रे इत्यनेन प्रतिदशोत्पन्ना-
 य-रस्य इत्युक्तमस्मात् । उपदिश्यतैकत्व इति ।—पुत्र प्रतिनिधिः
 कार्य्य इति विधेः । प्रतिनिधिर्बिम्बविधयस्ये भोपादयत्नादिति भावः ।

त्रैश्च पुत्रवन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र भ्रातृपुत्राणां बह्वलश्रवणात्
 बहवोऽपि भ्रातृपुत्रा अकृता एवैकस्य पुत्रा भवेयुरिति वाच्यम्, तस्य
 लौकिकसिद्धबह्वलानुवादकार्यवादगतत्वेनाविधितत्वात् । अस्त-
 पक्षे तु एकेनैव प्रकृतनित्यविधिसिद्धावनेकोपादानस्य वैयर्थ्यादशा-
 स्वीयत्वाच्च । तस्मात् सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्री-
 कार्य्य इति स्थितम् । ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वं अकृत-
 त्वेन च स्वस्रस्थान इति विष्णुवचनन्तु पूर्वपूर्वपरिगणितपुत्रसद्भाव-
 विषयमिति न कोऽपि विरोधः । नचैवं सर्वाशामेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणी ममुरप्रवीदित्य-
 चाप्यकृतस्य पुत्रत्वं न स्यात् । नचेटापत्तिः, आचारविरोधात् । पिण्ड-
 पद्मः सर्वा मातर इति पिण्डपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमाहत्वव्यपदेशवि-
 रोधाच्चेति चेत् नैवं । सपत्नीपुत्रस्य साचाङ्गव्यवहारभ्यतया अकृत-
 स्थापि पुत्रत्वसम्भवात् वचनन्तु नियमार्थं इत्युक्तमेव । भ्रातृत्वे तु
 दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावात् नाकृतस्य पुत्रत्वमिति ।

लौकिकसिद्धेति । लोके बह्वभिरपुत्रैर्भातृपुत्राः पण्डितैर्दाने
 इत्यभिप्रायेण भ्रातृपुत्रैरिति बह्ववचनं कृतं । अतएव बह्वत्वस्य लौक-
 प्राप्त्वादानुवादः, अतएवाप्यते लौकिकसिद्धेत्यादि । तथाचानेकाभि-
 प्रायेण बह्ववचनं कृतमिति फलितं । प्रकृतनित्यविधीति ।—पुत्र-
 मुत्यादर्थेदिति प्रकृतनित्यविधिसिद्धावित्यर्थः । स्वस्रस्थान इति ।—
 लो दुहितरश्चैवत्यादिवचनेपात्ते इत्यर्थः । विष्णुवचनन्विति ।—अप्र-
 शस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोत्तजाः । यानभवंस्तु नैवेति प्रियरिक्-
 थाशभागिन इति विष्णुवचनमित्यर्थः । नैवमिति ।—अकृतस्य पुत्रत्वं

सत्तेर्निधामकत्वात् । शुद्धजातिव्यति । अत्रापि प्रत्यासत्तिः
पूर्वदेव । गुरुगोत्राश्रयणाच्च गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्यसंज्ञाप्रवृत्तिः ।
तेन शुद्धजातिमात्र इति सिद्धयति ।

तदाह ब्रह्मपराणम् । शुद्धाणां दामवृत्तीनां परपिण्डोपजी-
विनां । परायत्तशरीराणां न कश्चित् पुत्र इत्यपि । तस्मात् दामस्य
दामरास्य जायते दाम एव हीति । त्रैवर्णिकानां त्रैवर्णिकानुलोम-
जानास्योत्पद्यत्वात् प्रतिलोमजानास्योत्पद्यत्वात् न कश्चित् पुत्रः
कर्तुं शक्यते इति शुद्ध एव पुत्रीकार्यैः दामदास्यत्पन्नत्वादिति ।
ननु छत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाम्येन पूर्ववाक्यादेव
तदर्थसिद्धेः आरभो वापि सर्वेषाञ्चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्या-

अत्रपीति ।—वैश्यजातावमीत्यर्थः । राजन्यविशामिति ।—इतिशब्देन
प्रष्टव्योत इत्याश्रयणप्रतीकपरिग्रहः । अत्राप्रवृत्तिरिति ।—अत्र शुद्ध-
जातावित्यर्थः ।

त्रैवर्णिकानामिति ।—ब्राह्मणछत्रियवैश्यानामित्यर्थः । त्रैवर्णिक-
कानुलोमिति ।—मूत्रौषसिक्तादीनामित्यर्थः । प्रतिलोमजानां रघ-
कारादीनामित्यर्थः । 'कश्चित्' सजातिभिन्ने । छत्रियादिवाक्यत्रय-
मिति ।—छत्रियाणां सजातौ वै गुरुगोत्रसमेऽपि वेत्येकं वैश्यानां
वैश्यजातिव्यत्यपरं श्रुदाणां शुद्धजातिव्यत्येकत्वेतित्रयमित्यर्थः । नार-
म्भणीयं इति ।—न वक्तव्यमित्यर्थः । पूर्ववाक्यादेवेति ।—ब्राह्मणानां
सपिण्डेषु इति श्रौगनीयपूर्ववाक्यात् इत्यर्थः । ननु ब्राह्मणानां सपिण्डेषु
इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणपदश्रवणात् वचनस्य तदियस्यमेव, छत्रियाणां
प्राप्त्यर्थं छत्रियाणामित्यादिवचनं कथं नारम्भणीयमित्यत आह आर-
म्भवेति । सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति ।—छत्रियाणां सजातौ वा इत्या-

चेति चेत् मैव । चक्षियादिपदै चक्षियादिसमानधर्मकमूर्द्धा
 वसिक्तादीनामपि प्राप्तार्थत्वात् । ब्राह्मणेन चक्षियायामुत्पादित
 चक्षिय एव भवति, चक्षियेण वैश्याया वैश्य एव, वैश्याय शूद्रायां
 शूद्र एव भवतीति शङ्खस्मरणात् । सजाताविति चक्षियादिसमान
 धर्मत्वेऽपि मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिपुत्रत्वाभावबोधनायेति ।
 तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेत्यानुपूर्व्यलिङ्गात् । नच सर्व्वेषामित्यनेन पौन-
 रूत्य तस्य वर्णानामनुलोमानाञ्च सजातिनियमानुवादेन प्रतिलो-

दिभिरुदर्याभिधानेन पौनरूत्याच्चेति भाव । चक्षियादिसमानेति ।—
 तथाच ब्राह्मणानामित्यादिवचने न्यायसाम्यात् तत्सजातीयब्राह्म-
 णादिवर्णानां सपिण्डेष्वस्तु पुत्रग्रहण मूर्द्धावसिक्तादीनां वर्णत्वाभावेन
 तत्प्राप्त्यर्थं चक्षियादिवचनमारब्धं अन्यथा तेषां व्यवस्था न स्या-
 दिति भाव । मूर्द्धावसिक्तादीनां चक्षियादिसमानधर्मत्वेन चक्षि-
 यादियपदेशमुपपादयति ब्राह्मणेनेति । ननु शङ्खवधनात् मूर्द्धाव-
 सिक्तादीनामपि चक्षियादिपदैरुपात्तत्वात् चक्षियादीनां मूर्द्धाव-
 सिक्तादीनाञ्च परस्परं पुत्रपरिग्रहेऽस्तु इत्यत आह सजाताविति ।
 तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति ।—आचार्यनेति शब्देन हे तथैका यथाक्रम
 ब्राह्मणक्षत्रियविशं भार्यां स्त्रा शूद्रजन्मन इत्युक्तप्रतीकपरिग्रह ।
 व्यस्यार्थं । वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रो भार्या ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या,
 क्षत्रियस्य द्वे क्षत्रियवैश्ये, वैश्यस्यैका वैश्येव, शूद्रस्य स्त्रा सजातीयैव
 तत्र सजातीया मुख्या तदभावेऽसजातीया अनुकल्प तथाच वर्णक्रमेण
 द्वारानुकल्पवत् वर्णक्रमेण पुत्रप्रतिनिधिर्भवति न वर्णजातीनां पर-
 स्परं पुत्रप्रतिनिधिव्यवस्था सादृष्टिकन्यायादिति भाव । सजाति
 नियमानुवादेनेति ।—तथाच चक्षियाणां सजाती वेद्यादिपूर्ववाप्येव

मानां तदभावबोधनार्थत्वात् तदेवाह सर्वेषामिति । वर्षपदोपादानमानमर्थ्यात् वर्षानामेव सजातिनियमः सत्रात् नानुलोमजानामिति तत्राप्राप्तार्थं सर्वेषोपादानं, प्राप्तिश्च वर्षसमानधर्मत्वात् नच वर्षविशेषणं तत् चकारानुपपत्तेः ततश्च वर्षानामनुलोमजानाञ्च जातिव्येति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेष्वित्यर्थः ।

नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतयैव कुतो नेष्यते अदूरवान्वयमिति वशिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न, तत्र ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यनयोपसंहारादिति चेत् 'मैव' अपवादलौकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-

वर्णानामनुलोमजानाञ्च सजातिनियमे सिद्धे सर्वेषाञ्चैव वर्णानामिति कथनेन 'सिद्धे सत्यारम्भो निहमायेति' न्यायात् वर्णानामनुलोमजाताञ्च सजातिनियममनूय प्रतिलोमजानाञ्च सजातिनियमो नास्तीति विधानार्थं तदारम्भ-सकारणानुवादो नैव दोषावह इति भावः । तदिति सर्वेषामिति यदं चकारानुपपत्तेः सर्वेषाञ्चैवेति चकारानुपपत्तेः ।

नन्विदमिति ।—ब्राह्मणानां सपिण्डेष्विति पूर्ववाक्ये सापिण्डादि—प्रत्यासत्त्यपवादकतयैत्यर्थः । तथाच वशिष्ठवचनात् ब्राह्मणानां तथास्तु क्षत्रियानां सजाती वा इति सामान्यवचनेन जातिमान्ने पुत्र्यैश्चर्यात् न सापिण्डादिप्रत्यासत्तिरादर्श्या इति पूर्वपक्षयितुराशयः । अदूरवान्वयमिति ।—तथा च ब्राह्मणानां सपिण्डेष्वित्यादिविशेषवचनेनैकवाक्यत्वात् अदूरवान्वयमिति वचनं ब्राह्मणमात्रविषयमेव नान्यविषयं, स्पष्टम्य तु विधेर्नानैरुपसंहार इत्येते इति न्यायविरोधादित्यर्थः । अपवादिति ।—आद्यभाष्यपुत्रादियु पित्राद्यवयवसम्बन्धेन या प्रत्यासत्ति-सा भोजिनी, सोऽथे प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भार्यादियु च अस्मिभि-

नियामकवृहद्व्यवहाररूपन्यायविरोधात् प्रयोजनाभावादिति प्रस-
ङ्गात् । अनेनैव प्रत्यासत्तिभामान्यापवादे दौहित्रो भाग्निनेयश्चेति
प्रत्यासत्तिविशेषापवादसङ्गते च तस्मात् यथोक्तव्याख्येन प्रयोजनव-
तीति ।

प्रत्यासत्तिभामान्यात् प्राप्तयोर्दौहित्र इति तुशब्दमत्र चावधा-
रणार्थतया शूद्रेरेवेति नियमात् चैवर्णिकव्यावृत्तिः, तत्र हेतुमाह
ब्राह्मणादित्रय इति । कचिदपि शास्त्रे भाग्निनेयमत्र चैवर्णिकसुतत्वा-
दर्शनात् शूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः, भाग्निनेय इत्यविबक्षितं

रस्त्रीनि मासेर्मांसानीत्यादि श्रुतेरवयवैकतात्वेपात् तत्र वैदिकप्रत्यासत्तिः
उक्तश्रुतिरूपवेदसिद्धत्वात् अपवादश्चासौ लौकिकवैदिकप्रत्यासत्ति-
श्चेति तन्नियामकसन्निधायको यो वृहद्व्यवहाररूपो न्यायकद्विरोधा-
दित्यर्थः । प्रयोजनाभावादिति ।—सन्निहितसमिष्टादिपरित्यागेन स-
जातिमात्रप्रदृष्टव्यवस्थायां दृष्टप्रयोजनाभावात् इत्यर्थः । अतोति ।—
ब्राह्मणानां समिष्टेष्वित्यादिना प्रथमं समिष्टप्रदृश्यमसौ लक्षितत्वात्
तद्व्यष्टये लक्ष्ये लक्षणगमनमवाधितं स्यात् । तत्सत्त्वे सजातिमात्रप्र-
दृष्टव्ये स्त्रीकार्ये अलक्ष्ये लक्षणगमनरूपान्प्रसङ्गादित्यर्थः । अने-
नैवेति ।—क्षत्रियत्वात् सजाते वा इत्यनेनैवेत्यर्थः । प्रत्यासत्तिसामान्ये-
नेति ।—एतद्वचनेनैव समिष्टप्रादिप्रत्यासत्तिसामान्यस्यापवादे दौहित्रो
भाग्निनेयश्चेत्यनेन प्रत्यासत्तिविशेषस्यापवादासम्भवादित्यर्थः, तथाचा-
पवादेश्चापवादोऽसम्भव इति भावः । उपसंहरति तस्मादिति ।

तुशब्दस्येति । शूद्रेः स्वित्यनेति शेषः । ननु ब्राह्मणादित्रये नास्ति
भाग्निनेयः सतः कचिदित्यत्र मुनेर्भाग्निनेयप्रदोऽपवादोऽवयवत्वात् तस्यैव
दिवाहितमेवेति परिहातं इति चेत्, योति । हेतौ अर्धेति ।—

हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः विवक्षायां भागासिद्धेश्च दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापाना-
दाविति तेनोभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः ।

अथेदं वाक्यद्वयं शब्दविधयैव स्वस्वविषये प्रमाणं नानुमान-
विधया, तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न दौहित्र-

भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्थनादिति हेतौ . भागिनेयविशेषणस्य
व्यभिचारावाकरत्वेन वैयर्थ्यात् त्रैवर्णिकसुतत्वादर्थनादित्यनेनैव विव-
क्षितार्थत्वाभादिति भावः । भागासिद्धेश्चेति । दौहित्रभागिनेयौ
शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्थनादित्यनुमाने
पक्षांशे भागिनेये शास्त्रान्तरे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्थना-
दिति हेतौत्तिर्लक्ष्येऽपि दौहित्ररूपपक्षांशे तस्यारहितत्वात् भागासिद्धि-
रिति, यथा व्यभिधेयं प्रमेयं धर्मत्वादित्यत्र धर्मशब्दस्य पुण्यार्थ-
कत्वकल्पनया भागासिद्धरभिधानं, तथाच न्यायविदः पक्षतावच्छेदकसा-
मानाधिकरत्वेन हेत्वभावे भागासिद्धिरिति । सुरापानादाविति ।—
यथा सुरापाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति स्मृत इति स्मरणात् सुरा-
पानं शूद्रविषयं त्रैवर्णिकविषयत्वाभावादिति तथेत्यर्थः ।

शूद्रेरेव दौहित्रभागिनेयौ पुत्रीकार्थ्या इति नियमदाश्याय पूर्व-
पक्षसिद्धान्ताभ्यां विचारयति अथेति । इदमिति ।—‘दौहित्रो
भागिनेयश्चेति, ‘प्राज्ञणादित्रयेनास्ति’ इति वाक्यद्वयमित्यर्थः । शब्देति ।
शब्दरूपेण स ए विषये दौहित्रभागिनेयश्चेति प्राज्ञणादित्रये
नास्तीति शब्दप्रमादप्रमेये शूद्रकर्तृक दौहित्रभागिनेयपुत्रीकरणरूपे
प्रमादादेनां भागिनेयताचक्षुस्त्वपरिनिषेधरूपेण । नानुमानविधया ।—
दौहित्रभागिनेयो शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकसुतत्वादर्थनादित्य-
नुमानरूपेण तथाच शूद्राणां दौहित्रभागिनेययोः पुत्रीकरणविधिः

भेदति वाच्यं तदपि न, वाक्यभेदापत्तेः, दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पापत्तेः । अदूरवाच्यत्वेन प्राप्तत्वात् शूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात् ।

यद्वा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिध्यति । त्रैवर्णिकानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्तिस्य सिद्धतीति [विकल्पः । किञ्च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा स्यात् । कथं नियमः कथञ्च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयवैव शूद्रानामिति नियमः पक्षे

प्राप्त्यादीनां भागिनेयमात्रस्य पुत्रीकरणनिषेधः, दौहित्रो भागिनेयश्चेत्यत्र दौहित्रभागिनेयशब्दश्रवणात् प्राप्त्यादिषु नालीत्यत्रापि भागिनेयशब्दश्रवणाच्चेति भावः, तथाच 'वाक्यद्वयं नत्वेकवाक्यमिति फलितं । दूषयति तदपि नेति । वाक्यभेदापत्तेः ।—नचैतदित्यने 'सम्बन्धत्वेकवाक्यत्वे वाक्यभेदान् चेत्यने, इति न्यायविरोधात् । मुग्धे दौहित्रपदश्रवणात् वाक्यद्वयमस्तु का छतिरित्याह दौहित्रस्येति । विकल्पं दर्शयति अदूरवाच्यत्वादिना शूद्राणामेवेति नियमेन त्रैवर्णिकेषु दौहित्रस्य निषेधात् वैदिकप्रमादत्वेनाभयोक्तुल्यवत्त्वात् तुल्यवत्त्वविरोधे विकल्प इति न्यायानवकाशात् ।

ननु दौहित्रभागिनेयै शूद्राणामेवेति नियमेन प्राप्त्यादीनां मुग्धेर्विधिप्रामाण्ये भागिनेयमात्रस्य निषेधार्थं प्राप्त्यादिषु नालीत्यस्य वाक्यस्य साधकत्वे क्व विकल्पादसर इत्याह यदिति । 'पूर्ववाक्ये' दौहित्रो भागिनेयश्चेति पूर्ववाक्ये इत्यर्थः । विधिपरिसङ्ख्याः शरीरमाह दौहित्रभागिनेयवैवेति । नियम इति ।—पक्षे प्राप्त्याप्राप्तप्रदानरूपार्थं नियम इति तदसम्भवात् । परिसङ्ख्यामाह पक्षे

दौहित्रादि पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामिव दौहित्र-
भागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादिष्वतुर्ध्वपि वर्णेषु युगपत्-
प्राप्तत्वात् । तथाचै भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाध,
सर्वेषामिव वर्णानां जातिद्वैत न चान्यत इत्यत्र जातिपदस्य दौहि-
त्रादिपरतया सङ्कोच, दौहित्रभागिनेययोरभावे पुत्रीकरणा-
भावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामिवेत्यनेनैव चैवर्णिकेषु
तन्निषेधमिद्धौ प्राङ्गणादिचये नास्ति इत्यादि पुनस्तन्निषेधकवाक्य-
वैयर्थ्यापत्तिरिति । तस्मादनुमानविधैव वाक्यद्वयव्याख्या साधीय-
मीति । किञ्च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः

इति ।—पक्षे रागपक्षे शूद्राणामिव दौहित्रभागिनेयाविति । तथाच
एकस्य दौहित्रविषयकपुत्रीकरणस्य शूद्रेषु चैवर्णिकेषु च प्राप्तस्य
चैवर्णिकता निवृत्त्यर्थं शूद्रेषु विधीयते इति तात्पर्य एकस्यानेकत्र
प्राप्तस्य अन्यतो निवृत्त्यर्थं एकत्र पुनर्बन्धन परिसङ्केति तल्लक्षणात् ।
क्रमेण दृश्यति तत्राद्य इति बाध इति—नियमस्य सायोग्यवच्छेद-
फलत्वमित्यसदा अनिरत सदेतिवत् अन्ययोग्यवच्छेदफलत्वमस्तीति
तात्पर्यम् । जातिपदस्येति ।—शूद्रविषय इति शेषः । ननु दौहित्र-
भागिनेयवचनेन सर्वेषामपि वर्णानामिति सामान्यवाधस्यावश्य-
भावश्च सामान्यविशेषन्यायात् अथ अथ दौहित्रभागिनेयोरिति ।
पुत्रीकरणाभावप्रसङ्गश्चेति ।—इत्यापत्तो समाचारविरोधादिति भावः ।
परिसङ्ख्यापक्षे दोषमाह शूद्राणामिवेतीति ।—तन्निषेधमिद्धाविति
विधानेनैवान्यत्र प्रतिषेधमिद्धेति । न्यायात् उपसहरति तस्मा
दिति । दृश्यमानं प्रदर्शयति त्रिषेति । न्यायमूलिकाया इति ।—
सूयोर्विरोधे न्यायस्य प्रसक्तं यदस्ति इत्यादि यत्रादनुमा

शब्दविधायान्तरत्वात् श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च न्यायमूलकत्वे च नास्तीतिवर्त्तमानोपदेशो लिङ्गम्

यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा शूद्राणां विहितः सुत इति पाठस्तदापि शूद्राणामिव शूद्राणामपीति वेत्यन्वयसंग्रहय्युदासाय नियमपरतामेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणादिवच इत्यस्य प्रवृत्तेरेकवाक्य तैव नियमपरता चेयं । दौहित्रभागिनेयकर्मकपुत्रीकरणभावनायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां कर्तृत्वेन प्राप्तौ शूद्रनियमेन शूद्राणामेवेत्यन्वयः सिध्यति, तथा च भागिनेयपद दौहित्रस्याप्युप-

नापिच्यथा शाब्दबोधस्य गौरवात् । न्यायमूलकतयैकवाक्यत्वे प्रमाणं दर्शयति न्यायमूलकत्वे चेति, तथाच भिन्नवाक्यत्वे दौहित्रोभागिनेयश्च शूद्रेषु कियते सुत इतिवत् ब्राह्मणादिवच्ये नास्तीत्यत्रापि कियते कर्तव्यविवेक्यादिविध्यर्थकक्रियापद मुनीनामुचितं स्यात्, नास्तीति विध्य-वाचकवर्त्तमानार्थकप्रयोगस्यानौचित्यादिति भावः । वर्त्तमानोपदेश इति १—वर्त्तमानकथनमित्यर्थः । 'लिङ्ग' हेतुः ।

अन्वयसंग्रहय्युदासेति—तथाच दौहित्रोभागिनेयो वेत्तन्न वा-शब्दस्यावधारणार्थत्वसमुच्चयार्थत्वसम्भवात् तदर्थजाभ, “वा स्याद्विकल्पेऽपमयेऽरेवार्थे च समुच्चये” इतिकीर्त्तनात् । एकवाक्यत्वेवेति, नियमपरतैवेति।—यदा तु दौहित्रो भागिनेयो वा इति पाठस्तदापि तत्पाठेऽपि नियमपरता इत्यर्थः । इयं दौहित्रभागिनेयो शूद्राणां मेवेत्येवख्या यतदेवाभिप्रेत्य स्वयमेव व्याचष्टे दौहित्रेति । अनियमेनेति।—ब्राह्मणानां समिच्छेषु कर्तव्यं पुत्रस्यैव इत्यादि सामान्यवचनात् । शूद्रनियमेनेति।—दौहित्रोभागिनेयश्चत्तनेनेतिशेषः । शूद्राणामेवेत्यन्वय इति।—अन्वयं ब्राह्मणानां समिच्छेषु इति सामा-

लक्षणमेव, अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वनिश्चयमा-
 सिद्धेः । सिद्धौ वा दौहित्रस्य त्रैवर्णिकविषये विकल्पापत्तिरित्युक्त-
 मेव । यद्येवं तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव दौहित्र-
 भागिनेययोः शूद्रविषयत्वेन साध्यतामिति चेन्न । शूद्रविषयत्वा-
 दित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिनेयपदोपादानवैधर्यात् । अवि-
 चायामुभयाविवचातो भागिनेयमात्राविवचायाः लघुत्वात् । तस्मात्
 यथोक्तमेव साधीय इति ।

न्यवचनात् दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणामपि प्राप्तौ दौहित्रभागि-
 नेयस्येति वचनस्य नियमरूपविधायकत्वाभावेनानुवादकत्वेन च वैयर्थ्यं
 स्यात् इति भावः । अन्यथेति ।—भिन्नवाक्यत्वेनोपलक्षणत्वाभावे
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्राणामेवेति नियमासिद्धिरित्यर्थः । ननु भिन्न-
 वाक्यत्वमपि दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियम स्यात् स्याच्च
 भागिनेयस्यैव ब्राह्मणदीनां निषेधनियमः कथं नियमासिद्धिरित्याह
 सिद्धौ चेति ।—नियमसिद्धावित्यर्थः । दत्तमपि दृष्ट्वा स्मरयति
 त्रैवर्णिकेति । उक्तमेवेति ।—यदा शूद्राणामेवेत्यादिना प्राप्तिस्य
 सिध्यतीत्यस्तेन यत्र सन्दर्भेऽस्तीतिव्यर्थः । वैपरीत्येनैकवाक्यत्वं वचन-
 स्यापत्तिमुखेन प्रदर्शयति यद्येवमिति । भागिनेयस्यैव त्रैवर्णिकसुतत्वा-
 भावयान् दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वादित्येवानुमानमन्तु किं
 वैपरीत्येनेति तात्पर्यं । दूषयति नेति ।—ननु यथा भवन्मते
 दौहित्रभागिनेयोः शूद्रविषयोः कश्चिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैव-
 र्णिकसुतत्वादर्थमादित्यनुमाने भागिनेयपदस्य वैयर्थ्येनाविवक्षा तथा
 ब्रह्मण्यतेऽपि भागिनेयस्यैव त्रैवर्णिकसुतत्वाभाववान्, दौहित्रभागिने-
 ययोः शूद्रविषयत्वादित्यनुमाने दौहित्रभागिनेययोरेविवक्षान्तु इत्यत

तदेतत् स्पष्टमाचष्ट शाकलः । अपिण्डापत्यकश्चैव मगोत्रजमथा-
पिवा । अमुल्लकोद्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्र-
जाभावे पालयेदन्यगोत्रजं । दौहित्रं भाग्निनेयञ्च मातृव्यसु-
तस्त्रिभेति । एतेन भाग्निनेयपदं दौहित्रमातृव्यस्त्रेयथोरूपलक्षणमिति
स्पष्टमेव सिद्धम् । युक्तञ्चैतत् विरुद्धमम्बन्धस्य त्रिव्यपि समानत्वा-
दित्यलं वङ्गना ।

नान्यजातीयः पुत्रीकार्यं इत्युक्तं तदतिक्रमे कथमिन्यत आह
शौनकः । यदि स्यादस्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंग-
भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति । अन्या गृहीत्रपेक्षया
उत्कृष्टा अपकृष्टा वा जातिर्यस्यासौ गृहीतो विधिनापीत्यर्थः ।
अंगोधनस्य । अंगपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनव्युदासोऽर्थमिदु एव, अम-

थाह अविषत्तायामिति । दौहित्रभाग्निनेयेषु भयपदाविषत्तापेक्षया
मदुक्तत्वात्प्राग् भाग्निनेयपदमात्राविषत्तायां लाघवादित्यर्थः । तथा-
चात्र वधने द्विजपदात् दौहित्रभाग्निनेयपदाच्च दौहित्रभाग्निनेययो-
रैवर्जिकसम्बन्धाभावः स्पष्टमेव सिध्यति, तदा च गृहणामेष दौहि-
त्रभाग्निनेयाविति नियमशरीरं सुलभमेव न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।

भाग्निनेयपदमिति । मातृव्यादित्रये नास्ति इति वचनस्य
भाग्निनेयपदं । अत्र दौहित्रादीनां पुत्राश्रये प्रमादयति विरुद्ध-
सम्बन्धमिति । विरुद्धसम्बन्धस्तु नास्ति न वदति विरुद्धसम्बन्धो गृह-
परिशिष्ट इत्यादिना । नान्यजातीय इति ।—सर्वेषां च वर्जनां
जातियेष न चान्यत इत्येतिशेषः । कथमिति वा यदम्बन्धः ।
कृत्स्नधनव्युदास इति ।—तथाचोत्कृष्टापकृष्टजातेरुत्कृष्टत्वाभावेऽपि

वर्णास्तु यासाच्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात् । पिण्ड-
देांश्चहरश्चैषामित्युपक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्नानयेषु मया विधि-
रिति योगीश्वरस्मरणाच्च ।

इदानीं कीदृशः पुत्रीकार्यं इत्यत आह शौनकः । नैकपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत
इति । एक एव पुत्रो यस्मेति एकपुत्रः, तेन तत्पुत्रदानं न
कार्यम्, न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयादेति वशिष्ठस्मरणात् ।
अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् पर-
स्वत्वापादानस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपत्तेरुपपत्तिरिति, तेन प्रति-
ग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिध्यति । अतएव वशिष्ठः । न त्वेवैकं पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयादेति । तत्र हेतुमाह स हि सन्तानाय पूर्वधा-
मिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो
बोधिनः । स च दातृप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि उभयश्रेयत्वात् । यत्त

यासाच्छादनं देयमेव प्रतिशोमप्रवृत्ते यस्तस्याः पुत्री न रिक्त्वभाक्
यासाच्छादनमात्रन्तु देयं यद्वन्तुभिर्मतमिति असवर्णास्तु यासाच्छादन-
भाजना इति कात्यायनवचनेन यासाच्छादनभागित्वस्य प्रतिपादनात्
तथा चांशहरत्वं पिण्डादिदातृत्वञ्च पुत्रत्वप्रयोजकं न परिग्रहमात्रमिति-
भावः । अत्र विजातीयस्य शास्त्रीयपुत्रत्वाभावेऽपि प्रतिशोमप्रवृत्ते
यस्तस्याः पुत्री न रिक्त्वभागित्वञ्च असवर्णास्तु यासाच्छादनभाजना
इत्यत्र च पुत्रप्रदप्रयोगो शौनकः अन्यत्वसम्बन्धमाश्रयित्तिरेवम् ।

केन कीदृशित्यादिना प्रतिष्ठातमपि व्यवधानादिस्मरणाशङ्कायां
तत् स्मारयति इदानीमिति । अत्र दाननिषेधेन प्रतिग्रहनिषेधमप्यपपा-
दयति, स्वस्वत्विति, 'आक्षिपति' विषयिकरोति । अनेनैवेति ।—नैक-

सृत्यन्तरम् । सतस्यापि च दाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये
 चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणम्
 देयं दारसुतादृत इति तदेकपुत्रविषयम् । 'कदाचन' आपदि ।
 तथाच नारदः । निक्षेपः पुत्रदारश्च सर्वस्वश्चान्वये सति । आपत्-
 स्त्रपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याङ्गराचार्या यशत्-
 साधारणं धनमिति । इदमयेकपुत्रविषयमेव वशिष्ठशौनकेकवाक्य-
 त्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह वङ्गपुत्रेणेति । वहवः पुत्रा
 यस्मेति 'वङ्गपुत्रः' । नैकपुत्रेणेति निषेधात् द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ
 यद्वङ्गपुत्रेणेत्युच्यते तद्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय । एकपुत्रो
 ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन । एकं चतुर्यथाचतुर्नाशे तस्यान्ध
 एव हीत्यादि भीष्मं प्रति शान्तनूक्तेः । वङ्गपुत्रेणेति पुंस्त्वव्यवथात्
 स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । न स्त्री पुत्रं दाद्यादिति नैरपेक्ष-
 व्यवथाश्चेति भावः । भर्त्तुज्ञाने तस्या अल्पधिकारः । तथाच
 वशिष्ठः-अन्यत्रानुजानाङ्गर्त्तुरिति । यत्तुदद्यान्माता पिता यवेति
 यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातुःपितृसमकचनयाभिधानं
 तदपि भर्त्तुज्ञानविषयमेव ।

पुत्रेणेत्यादिवचनेनेत्यर्थः । उभयशेषत्वादिति ।—नत्वेकं पुत्रं दद्यात्
 प्रतिगृह्णीयादास हि सन्तानाय पूर्वेषामित्युभयेऽवयवमंशारादित्यर्थः । सत-
 स्यापि चेति ।—सतस्य दाराणां पितुरनुशासने दृष्टादृष्टार्थेऽपि दाराणां
 अधीनत्वं विक्रये दाने च सुते न वशित्वं । सुते इति यद्व्यर्थं सप्तमी
 सुते इति दाराणां गत्युपपत्तयः । पितुरिति कर्त्तारि यथो । यद्यन्
 साधारणं धनमिति । यच्च यच्चान्यस्यै प्रतिपुत्रमिति कथित् पाठः ।

नचैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदान न स्यात् भर्तृनुज्ञाना-
सङ्गावात् परियहवदिति वाच्यम् । मानवीयस्त्रिङ्गदर्शनेन तथाकल्प-
नात् नैरपेक्षैकत्वश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षैकस्यापि भर्तृर्दानाधि-
कारः । दद्यात् माता पिता यं वा माता पिता वा दद्यातामिति
मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात् वीजस्य प्राधान्यात् अयोनिजा अपि
पुत्रा दृश्यन्त इति वीधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता
भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हीति । श्रुतिरपि-आत्मा
वै जायते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणा-
च्चोभयाधिकारो सुख्यः । अतएव वशिष्ठः शुक्लशो नितसम्भवः पुत्रो

नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति ।—वङ्गपुत्रेणेत्यत्र पत्नीनैरपेक्ष्य वङ्गपुत्रकर्तृक-
पुत्रदानश्रवणाच्चेत्यर्थः । एवं भर्तृसापेक्षाया अपि पुत्रदानं सिध्यतीति-
भावः । तथाच सधवाया भर्तृसापेक्षं पुत्रदानं विधवायान्तु तन्नैर-
पेक्ष्येण पुत्रदानं सिध्यतीति दर्शितम् ।

मानवीयेति ।—माता पिता वा दद्यातामिति मनुवचने भर्तृभिर-
क्षाया मातुः पुत्रदानप्रतिपादनादितिभावः । ननु वीजाद्योनिवैकीय-
सीति वचनात् यैरनिप्राधान्यं शास्त्रीयं, तत् कथं म्रियमपेक्ष्य भर्तुः
प्राधान्यमुक्तमित्यत आह अयोनिजा इति ।—अगस्त्यमण्डित्यादीनां
यैराणिकलिङ्गदर्शनादितिभावः । मातरमपेक्ष्य पितुः प्राधान्यं दर्श-
यति माता भस्त्रेति । भस्त्रा लोहकाराणां अयुरदीपनयन्त्रविशेषः
जाता इति प्रसिद्धा । येन स एव पिता एव जात न पुत्रो येन्यन्तरं
आत्मा वै जायते पुत्र इत्यादिश्रुत्येकमूलत्वात् । उभयाधिकारे प्रमा-
णान्तरं दर्शयति अतएव वशिष्ठ इति ।—पुत्र इत्येव पाठ ननु
पुरुष इति सर्वत्र स्मृतिषु तथा याठदर्शनात् सामान्यप्रयोगमपेक्ष्य

मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति । बौधायनोऽपि । मातापित्रोरेव संसर्गसाध्यादिति । अतएव माता पिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्त्तृशुद्धानसापेक्षत्वात् जघन्यत्वं स्युनुद्धाननरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं जनकतासाध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाखरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । नचेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम्, मध्ये विकल्पासङ्गतेः, तस्मात् कल्पत्रयमेव । अतएव योगीश्वरः । दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार, तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकृतो यन्नो यस्मिन् कालेऽसौ 'प्रयत्नः' आपत्कालत्वेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह 'कात्यायनः । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत् इति शास्त्रविनिश्चय इति । प्रकृमात् पुत्रदाराणाम् । मन्तरपि । माता पिता वा

विशेषशब्दप्रयोगे प्रयोगः कौशल्यात् प्रयोगस्य सौगम्याच्च । संसर्गसाध्यादिति ।—जनकत्वरूपसम्बन्धसाध्यादित्यर्थः । पूर्वपूर्वाखरसादिति ।—माता पिता वेत्यादिमनुवचने प्रथमतेः मादृशप्रयोगः कृतः, तत्र पितरमपेक्ष्य मातुरधमत्वमखरसं विचिन्त्य पित्रपदप्रयोगः कृतः पिता वेति । अत्रापि शुकशौचित्यादिवचनेनेभयोस्तुल्यकर्तृतामखरसवीजं विचिन्त्य दद्यातामिति द्विवचनान्तक्रियोदाहरणेन पित्रोः प्रयोगः कृत इवेति भावः । विकल्पेति ।—माता पिता वेति वाशब्देनेतिशेषः । अतएवेति ।—यत एव कल्पत्रयं अतएवेत्यर्थः । तत्रापीति पुत्रग्रहणेऽपीत्यर्थः । प्रयत्नत इति ।—नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येति शेषः । अत्र कात्यायनवचनं प्रमाद्यति यथाह कात्यायन इति ।

दद्यातां यमङ्गिः पुत्रनापदीति । 'आपदि' दुभिचादौ । नापदि दानि दातुर्दोषः अन्यथा न प्रवर्त्तेतेति निषेधात् यदा प्रयत्नत इति प्रति-
 यहीतुः प्रयत्नादापश्चपुत्रत्व इति । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रति-
 निधिः मदेत्यत्रिसारणात् व्याख्यातश्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम्
 आपदि यहीतुरपुत्रत्व इति ।

विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निज-
 गोत्रेण संस्क्रताः । आद्यान्ति पुत्रतां मय्यगन्यवीजमसुद्भवाः । पितृ-
 गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां
 याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
 दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दात उच्यते । कर्द्धन्तु पशुमाद्वर्षात्
 न दत्ताद्याः सुता नृप । शृणीत्वाप द्वर्षीयं पुत्रेति' प्रथमश्चरेत् ।
 पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं ममानयेत् । कृत्वा पौनर्भवटोमं जात-
 माश्रय्य तस्य वै । सर्वान्पु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान्
 नरः । कृते पौनर्भवटोमे ततः पौनर्भवः सुत इति ।

दत्तेति अन्ववीजमसुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण
 प्रतिपत्तीया स्वगोत्रे ण मय्यक् स्वसुचोक्तविधिना जातकर्मादिभिः

पुत्रादादायामिति दातादीत्यर्थः । दातुर्दोष इति—तथाच दातुः प्रक-
 बागमात्रं न प्रतिपत्तीतुः । प्रत्यथादप्रयत्नात् दानं निष्यत्वेति भावः ।
 आपदि अपुत्रत्व इति ।—तथाप्यापुत्रत्वस्यमायागापदि प्रतिपत्तीतुः
 प्रदत्तसम्भवात् ।

विशेषान्तरमप्येति । अन्य विवर्यं कार्यं यदाति दत्तेत्यादिभिः ।
 मयुचोक्तंति ।—मयुचोक्तविधिना समुचोक्तविधिना कर्मादीय-

संख्यानश्चेत् तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः ।
 तदाह वशिष्ठः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रस्यैवोपनायितः । स्वगो-
 चेष स्वशाखोक्तविधिना सखशाखर्भामिति दत्ताद्या इत्यादिपदेन
 कृत्रिमादीनां ग्रहणेन । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव
 च । गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भोगार्हास्तनया इमे । कानीनश्च यही-
 ङश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिं पुत्रप्राप्तना ।
 अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभियेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासें
 राज्येन योजयेदिति पूर्वापक्रमात् योऽयं पौनर्भवादीनां राज्य-
 नियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव, अभावे पूर्वपूर्वेषां-
 मित्यस्यैवनिनापवादात् सत्यौरसे तु राज्याभावश्च न क्षेत्रजादीन्
 नयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नियमौरसे तनये
 सतीत्यनेन प्रागेवाभिधानात् । सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवा-
 भियेचयेत् पितृणां नित्यं आह्वादि च नैव साधयेत् न कारये-
 दित्यर्थः । गोत्रेणेति चदपि जातकर्मादीनां माच्छाद्गोत्रस्य कर-

वेदोक्तविधिनेति यावत् । अन्यशाखोद्भव इति ।—अन्या प्रतिग्रहीत-
 पेक्षया भिन्ना शाखा कर्मकाण्डोपवेदो यस्य तदुद्भव भिन्नगोत्र इत्यर्थः ।
 'उपनायित' सख्युक्त इत्यर्थः धातूनामनेकार्यत्वात् उपनीत इति वार्थः ।
 पुत्रप्राप्तना इति ।—प्राप्तनशब्देऽन्यमध्यानीऽधमवर्धी । मूलेऽप-
 क्रमादिति । तथाच औरसः क्षेत्रजश्चेत्यादिवचनान्तरं अन्य-
 शाखोद्भवोऽस्य इति वचनस्य सद्धितार्थं वशिष्ठेन लिखितत्वात् तत्पर-
 रणादित्यर्थः । प्रागेवाभिधानादिति ।—सद्धितायामिति जीव । इत्यर्थः
 इति ।—तदयं निर्गमितः । औरससत्त्वे क्षेत्रजादीनां राज्येनाधि-

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्चाङ्गे तत्सम्बन्धावगम्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषू साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्धमङ्गुरयेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परिग्रहीतृपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवगमं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परिग्रहीतृपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वैत्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावगमभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परिग्रहे द्वासुव्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तपहणं तदकृतार्धममङ्गुरशिशुस्य पुत्रीकरणाभ्यनुष्ठानार्थं

कारः, धीरसाभावे चोत्रजायाः कीतान्ताः सन्व क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पौत्रभवंस्त्रयन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 धार्धसंख्येति । प्रवरसंख्येतिवार्थः । तथाच येषां थावन्तः प्रवरा-
 क्तेषां तावत्यः शिखाः कर्त्तव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि तदया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति श्रेयः । तानेवेति ।—संस्कारानेव पुत्रत्वहेतुतयेत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य सत्त्वे पुत्रत्वस्य दर्शनं तदसत्त्वे तददर्शनमित्यर्थं
 रूपाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । अकृतार्धममेति ।—तथाच जन-
 केन शिखाच्छेदात् पूर्वैस्मिन् कर्मनिषधे क्षेपेऽपि प्रतिग्रहीता प्रवर-

प्रधानानिष्यत्या पुत्रताईत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अहृतजातकर्माद्यमन्त्रे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।

यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतिग्रहोद्दिगोत्रेषु कृता वैश-

ब्दोऽत्रधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा

वचन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाया आद्या

इति पूर्वेण यौनरुत्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां

जनकगोत्रेषु पातुष्ठानिऽपि न विरोधः । तथाच अहृतजातकर्मादि-

संखरया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमस्तुसमिति भावः ।

प्रधानानिष्यत्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्यत्या अति-

र्जाह्येत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा

इत्यत्र केवर्षां शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दवचनात् तथायंलाभ इति

भावः ।

अहृतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रिण्य संस्कृता

इत्यनेनाहृतजातकर्म्मणा यद्यमभिहितं सदमन्त्रे तादृशस्यापानो

कार्यं किं कुर्वीत । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाया आद्या इति

तत्पुत्रसमासापययं प्रोक्तमत्र किमिति ब्रह्मदीहिराश्रीयते तस्योत्तर-

प्रदानाद्यधिकत्वेन तत्पुत्र्याञ्जघम्यादित्यत आह पूर्वमेति ।—दत्ताद्या

अपि तनया निजगोत्रिण्य संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतिग्रहोद्-

दिगोत्रेषु चूडाया पूर्वंसंस्काराणां जातकर्म्मोन्नप्राशनान्तानां कस्येन

पुत्रत्वमुक्तं । अथापि तत्प्रथमे यौनरुत्यापातादित्यर्थः । तथाप्यत्र तद्-

गुणसन्विधानवद्ब्रह्मदीह्याद्यद्येन चूडाश्रुतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।

अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अहृत-

जातकर्म्मोदिरिति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुत्तरा ग्रात् प्रथम कथ

णता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते दृष्टिश्राद्धे तत्सम्बन्धावश्यभावात्
 प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः । शिखा
 अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्वार्थसङ्ग्रहेति स्मरणात् । संस्कारैः
 पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति । यः
 पुत्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
 सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति अयमत्राभिसन्धिः । कृतचूडस्य
 परियहीदपुत्रताभावप्रतिपादनं असाधारणपुत्रतां विषयीकरो-
 तीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूड-
 स्यापि परियहीदपुत्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वित्यस्य च कृत-
 चूडविषयत्वावश्यभावः स्पष्टमिष्यते । ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
 परियहे द्वासुव्याचणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च
 फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यपि वक्ष्यते । अनेन जातकर्मादीनां
 चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वसुक्तम् । आचूडमिति वक्तव्ये
 यदन्तयहर्षं तदकृतार्थसमसङ्ग्रहिस्य पुत्रोक्तरणाभ्यनुज्ञानार्थं

कारः, धीरसाभावे क्षीत्रजायाः क्षीतान्ताः सन्व क्रमेण राज्याधिकारिणः,
 तेषामभावेऽपि पौनर्भवस्यन्दत्तदासा न राज्याधिकारिण इति ।
 स्वार्थसंल्लयेति । प्रवरसंख्ययेत्यर्थः । तथाच येषां यावन्तः प्रवरा-
 स्तेषां तावत्स्य शिखाः कसैव्या इति भावः । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्त-
 मिति । दत्ताद्या अपि सनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेन वचने-
 नेति शेषः । तानेवेति ।—संस्कारानेषु पुत्रत्वहेतुस्येत्यर्थः । अन्व-
 येति ।—संस्कारस्य साध्वे पुत्रत्वस्य दध्नैर्न सदसाध्वे सददध्नैर्नमित्येवं
 ऋष्याभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । अकृतार्थसमेति ।—तथाच जन-
 येन शिखाच्छेदात् पूर्व्येक्षित्वा कर्मनिधये कृतेऽपि प्रतिपहीना प्रवर-

प्रधानानिष्यन्त्या पुत्रताईत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

अक्षतजातकर्माद्यमन्त्रवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति ।
यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोण प्रतियहोदगोत्रेण कृता वैश-
न्दोऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा
उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां ते तथेति नतु चूडाद्या आद्या
इति पूर्वेण पौनहत्यापातात् । अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां
जनकगोत्रेषामुद्धानिऽपि न विरोधः । तथाच अक्षतजातकर्मादि-

संख्यया शिखाच्छेदनमात्रे कृते तस्य पुत्रत्वमक्षुण्णमिति भावः ।
प्रधानानिष्यन्त्येति प्रधानस्य चूडाच्छेदनरूपसंस्कारस्यानिष्यन्त्या अग्नि-
र्वीहिनेत्यर्थः । चूडाद्या इतीति ।—तथाच चूडाद्या यदि संस्कारा
इत्यत्र केवलं शिखाशब्दवाच्यचूडाशब्दव्यवृत्त्यात् तथाचैलाभ इति
भावः ।

अक्षतजातेति ।—दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता
इत्यनेनाक्षतजातकर्माणा यद्व्यमभिहितं तदसम्भवे तादृशस्यापान्ना
कथं किं कुर्यात् । चूडाद्या यदीतीति ।—ननु चूडाद्या आद्या इति
तत्पुरुषसमासाद्यथं प्रोज्झार किमिति वज्रवीहिराधीयते तस्योत्तर-
पदत्वात्तद्विकत्वेन तत्पुरुषाव्यवधान्यादित्यत आह पूर्व्वेणेति ।—दत्ताद्या
अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृता इत्यनेनेत्यर्थः, तत्र हि प्रतियहोद-
गोत्रेण चूडाद्या पूर्व्वसंस्काराणां जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां करणेन
पुत्रत्वमुक्तं । अत्रापि तत्कथने पौनहत्यापातादित्यर्थः । तथाचात्र तद्-
गुणसम्बिधानवज्रवीह्याद्ययनेन चूडाप्रभृतिकसंस्कारा इति प्रतिपादितं ।
अनेनेति ।—अनेन चूडाद्या यदि संस्कारा इत्यनेनेत्यर्थः । अक्षत-
जातकर्मादिरिति ।—प्रथममभिहितत्वात् मुख्यं स्यात् प्रथमं कल्प

यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्फुर-
निच्छवः । दाराः पुत्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि
पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम् । 'यच्च सदृशन्तु प्रकु-
र्यात् यमिति वाक्ये शुण्णदोषविचक्षणमिति पाठनभिप्रेत्य विच-
क्षणं नतु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण नतु बालं, बाल आषोडशादुर्षादिति-
लक्षणविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थं इति व्याख्येयम् । तर्ह्यसंस्कृता-
भावे कथमित्यत आह गृहीत्विति । पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कार-
संस्कृतमित्यर्थः । ननु कथं तस्य ग्रहण दासताभिधानादित्यत आह
पुत्रे इति । अयमत्राभिसन्धिः अग्रये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामी-
ऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति गृह्णामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजा-

ननु कात्यायनवचने अनिच्छव इति स्वरसेन पञ्चवर्षाभ्यन्तरवर्तिनः
स्वारसिकेष्वाविरहमाशङ्क्य पञ्चवर्षाधिकस्य तदिच्छासम्भवात् तद्-
ग्रहणमस्तु इति कात्यायनवचनं भीमांसने यत्त्विति । सदृशं तु
प्रकुर्यात् यं शुण्णदोषविचक्षणमित्यत्र वचने विचक्षणमिति विशि-
यणस्वरमाभ्य पञ्चवर्षान्तरवर्तिनो बालस्य वैचक्षण्यसम्भवात् सुतरां
तदूर्द्धमेव तत्सम्भवात् पञ्चवर्षादूर्द्धमपि पुत्रग्रहणस्योचित्यमिति
निघारयति यथेति । अत्र सर्वेषांभिप्रायं विशृणोति विचक्षण-
मित्यादिनेति । दासताभिधानादिति ।—चूडाद्या यदि संस्काराऽद्या-
दिनेति शेषः । चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थं इति । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
वर्तिने इति चूडादिसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थं इति बोध्यं, अन्यथा
उर्द्धन्तु पञ्चवार्षीत् इत्युपसंहारे वर्षाश्रवणादित्यादिसौक्त्यविरोधः

कस्तकत्वमिष्टेः श्रूयते तत् यत्रातुत्या प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव
भाष्या, यत्र त्वत्पत्त्या परिशृङ्घते तत्रोत्पत्तेरभावात् तथाः प्रजात्व-
मेव भाव्यमिति कथ्यते प्रकृतविधान्यथानुपपत्तेः । तत्र दासत्वाप-
नोदनमृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽय्यवश्यमभ्युपेयः, अन्यथा
प्रजात्वनात्रसम्पादकत्वे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात् । यदि च संस्कारै-
रेव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति । तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, प्रथम-
पदेनात्र तत्सूचनात्, सर्व्यांस्तु कुर्वातु संस्कारान् जातकर्मा-
दिकाश्चर इत्यन्तेऽभिधानाच्च । तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्वसंस्कार-
प्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य

स्यादिति । प्रकृतविधन्यथानुपपत्तेरिति ।—कृतचूडस्योत्पत्तेर्नोत्पत्तेर-
सम्भवात् प्रकृतविधेर्ऋशीत्या यच्चवर्षोऽयमित्यादिनेक्तमुक्तेष्टिविधिः
सुतरामत्र प्रजाफलकत्वं विनानुपपत्तेः विधिविह्वषापत्तेरिति भावः ।
तत्रेति ।—प्रजात्वमित्यर्थः । दासत्वापनोदनमिति ।—दासत्वापनोदनं
विना प्रजात्वस्यासम्भवादित्यर्थः । अन्यथेति ।—प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे
इति, इष्टे इति शेषः । पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यादिति ।—इष्टिः स्यादि-
त्यर्थः । तथाच यत्राकृतजातकर्मादीनां ग्रहणे दासता नास्ति तत्र
प्रजात्वसम्पादनस्यावश्यम्भावात् पुत्रेष्टेरनुष्ठानं सेतुस्यातीति भावः ।
ननु यत्र दासता नास्ति तत्र जातकर्मादिसंस्कारैरेव पुत्रत्वं भाव्यं
न तत्र मुक्तेष्ट्यपेक्षा संस्काराणामपि प्रजात्वनिमित्तत्वात् इत्यत आह
यदि चेति । प्रकृतेऽपीति ।—चूडान्तसंस्कारसंस्कारपरिग्रहेऽपीत्यर्थः ।
तुल्यमिति ।—यथा अकृतसंस्काराणां संस्कारोऽपेक्षणीयं तथा कृत-
संस्कारस्यापीति सममित्यर्थः । ननु अकृतसंस्कारस्यैव संस्कारोऽपेक्ष-
णीयः कृतसंस्कारस्य संस्कारपरमे किं मानमित्याह प्रथमपदेनेति ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततसैः संस्कारैः पौनर्भवः कृत
भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्ट पितुः कुर्यात्
श्राद्धे पार्वणादिकम् । पौणर्भवः पुत्र, पितुः चघाहे एकोद्दिष्टमेव
कुर्यात् न पार्वणादिक । आदिशब्दात् पार्वणविक्रतीनामपि निषेधः ।
प्रत्यब्द पावणेनैव विधिना क्षेत्रजौरभौ । कुर्यातामितरे कुप्युरे-
कोद्दिष्ट सुता दग्नेति जातूकर्णस्मरणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसश्च
त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्ट चयेऽहनीति परावर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भवः प्रतिपाद्यः, नखितरवत् पञ्चवर्षा-
भ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तरं पौनर्भवष्टोमाख्ययागविशेषं कृत्वा
जातकर्मदयो विधेया इति प्रतिपादितः । सर्वोक्तु कुर्यादित्यादि
नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त
संस्कारास्तेषां तावतां प्राप्तिं अर्थात् श्रद्धाणामुपनयनाद्यभावेऽपि
पूजादिभिः पुण्यत्वं भाव्यमिति प्रतिपादितं । कृते पौनर्भवष्टोम
इत्यादि तत इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुण्यत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयो
साहित्येन निमित्तत्वमुपसहृतमिति प्रतिपादितं ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवधर्मस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रास-
ङ्गिकत्वमतेऽप्रकृतताभिधानं नाशङ्कनीयम् । 'एकोद्दिष्ट' एकोद्दिष्ट-
विधिकं, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाम् दद्यात् यस्मिन्नहनि
प्रेतं स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थः । पार्वणविक्रतीनामपीति ।—आमावास्यां
क्षये यस्य प्रेतपक्षेऽप्यवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्त
पार्वणोविधिरित्याद्युक्तश्राद्धानामित्यर्थः । अत्र वचनान्तरं प्रमाख्यमिति
प्रकृतमिति । सर्वमिति ।—क्षयाहमघामाव, स्यादित्यित्यर्थः । अनेक-

स्मरणाय । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तञ्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दाससंज्ञण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु सः स्मृतः । या स्वर्णापि मूल्यैः क्रीता
यतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वैः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पन्नरभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासीं तां
कव्यो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुत्रज्ञावः । यदा दासस्वाप्तौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्धर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां श्राद्धहन् च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां श्राद्धकृच्च न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपितं इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
श्रौतकः । श्रौतकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्री
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं ससुपोय्य च । 'संग्रह' संग्रहणविधिः । उपोय्य
संग्रहदिनात् पूर्वैः शुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । अष्टदिनि एकोद्विंशतिव्यवसायस्या-
दिषु मार्गकं भवत्येवेत्यर्थः । यतश्च साम्प्रतैव, मार्गकेन विधानेन देय-
ममिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रीद्देशे' दादशविधपुत्र-
गणनायां मासित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न संपरं ।
दास्या अप्यं दासः स चासौ पुत्रश्चेति युक्तं सौमभात् । न
राश्र इति ।—राज्यविप्रत्याश्चाधिकारानयेधेन सर्वेषां विप्रान्यभाजे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितं ।

कृत इति । पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तौ, संस्कारैः पौनर्भव, सुतो भवतीत्यर्थ ।

प्रासङ्गिकान् पौनर्भवधर्मानाह । एकोद्दिष्ट पितुः कुर्यात् न श्रद्धे पर्वणादिकम् । पौणर्भव पुत्र पितु' चयाहे एकोद्दिष्टमेव कुर्यात् न पार्वणादिक । आदिशब्दात् पार्वणविक्रतीनामपि निषेध । प्रत्यब्ध पावणेनैव विधिना चेन्नजौरसौ । कुर्यातामितरे कुर्वुरे-कोद्दिष्ट सुता दशेति जातूकर्णस्करणात् । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वचानेकगोत्राणामेकोद्दिष्ट चयेऽहनीति पराशर-

इत्यन्तेन उत्पत्तिमात्रेण पौनर्भव प्रतिपाद्य, नखितरवत् पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कोऽपि प्रतिग्रहानन्तर पौनर्भवष्टोमाख्ययागविशेषं कृत्वा जातकर्मादयो विधेया इति प्रतिपादित । सर्वास्तु कुर्यादित्यादि नर इत्यन्तेन प्रतिग्रहीतुर्गर्भसंस्कारकरणनिवृत्तिः, येषां यावन्त संस्कारास्त्रेया तावतां प्राप्तिं चर्थात् श्रद्धाणामुपनयनाद्यभावेऽपि घृडादिभिः पुत्रत्व भाव्यमिति प्रतिपादित । कृते पौनर्भवष्टोम इत्यादि तत इत्यन्तेन पौनर्भवस्य पुत्रत्वेन पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोः साहित्येन निमित्तत्वमुपसङ्गतमिति प्रतिपादित ।

प्रासङ्गिकानिति । पौनर्भवग्रहणस्य प्रकृतत्वेन तद्धर्मस्य प्रासङ्गिकत्वमतोऽप्रकृतताभिधानं नाशङ्कनीय । 'एकोद्दिष्ट एकोद्दिष्ट विधिक, अत ऊर्ध्वं सवत्सरे सवत्सरे प्रेतायाज्ञ दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत स्यादित्याद्युक्तमित्यर्थ । पार्वणविक्रतीनामपीति ।—आमावास्यां चये । यस्मिन् प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्त पार्वणोविधिरित्याद्युक्तमाज्ञानमित्यर्थ । अत्र वचनान्तरं प्रमाद्यति प्रत्यब्धमिति । सर्वमेति ।—अथाहमघासाव, स्यादित्यित्यर्थः । अनेक

स्मरणात् । पुत्रोद्देशे स्वयंदत्तश्च दासश्चेत्युक्तम्, तत्र दासलक्षण-
माह—क्रीता या रमिता मूल्यैः सा दासीति निगद्यते । तस्यां यो
जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु स स्मृतः । या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता
एतो रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पूर्वैः । क्रयक्रीता तु या
नारी न सा पत्न्यभिधीयते । न सा दैवे न सा पैत्रे दासी तां
कवयो विदुरिति स्मरणात् । तस्यां जातो दासपुत्रः । दास्याः पुत्रो
'दासपुत्रः' ह्यन्वयः पुत्रज्ञावः । यदा दासश्चासौ पुत्रश्चेति यदा
दासाभिधः पुत्र इति । तद्धर्मानाह—न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात्
विप्राणां श्राद्धकृत् च । अधमः सर्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात् परिवर्ज-
येत् । स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणां श्राद्धकृत् न स्यात्, तस्मात्-
सर्वपुत्रेभ्योऽधम इत्यर्थः ॥

कीदृश इति निरूपित इदानीं कथमिति निरूप्यते । तत्र
शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयहसुत्तमम् । अपुत्री
मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोय्य च । 'संयह' संयहणविधिः । उपोय्य
संयहदिनात् पूर्वेषुः ।

गोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । क्षयेऽहनि शनोद्दिष्टमेव अनावस्था-
दिषु पार्वण्य भवत्येवेत्यर्थः । एतच्च सामेरेव, पार्वण्येन विधानेन देय-
मप्रिमता सदेति वचनात् इति बोध्यं । 'पुत्रीदेशे' दादशविधपुत्र
गणनायामामित्यर्थः । दासाभिधः पुत्र इतीति ।—इदं तु न खंचर ।
दास्या अयं दास स चासौ पुत्रश्चेति कुत्पत्ते सौलभ्यात् । न
राज्ञ इति ।—राज्यविप्रश्राद्धाधिकारनिषेधेन सर्वेषां विप्रान्यश्राद्धे
राज्यातिरिक्तधने चाधिकारित्वमस्तीति प्रदर्शितम् ।

दृङ्गौतमः । वासमी कुण्डले दत्त्वा उष्णीवश्चाङ्गुलीवकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शुधीन् । राजाच ग्रामस्वामी । बन्धूनाहूय सर्वांस्तु
 ग्रामस्वामिनमेवचेति दृष्टज्ञौतमस्मरणात् । यदपि तत्रैवाग्रे मधु-
 पर्के ततो दद्यात् पृथिवीशाय शशिने इति पृथिवीशपदं तदपि ग्राम-
 स्वामिपरमेव तस्योपक्रमस्यत्वेन बलवत्तात् । द्विजान् चीन् 'याव-
 नार्थतया मधुपर्कोदिना सम्पूज्येत्यर्थः । वृष्टिः कुशमयश्चैव पालाशं
 चैधममेव च । एतानाहत्य बन्धून्श्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः । 'बन्धून्'
 आत्मपितृमातृबन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । बान्धवाद्याङ्गाने दृष्टार्थं
 राजाङ्गानवत् बध्नन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं भरमित्यर्थः
 शब्दद्वयसामर्थ्यात् । बन्धून्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

तत्रैवेति ।—दृष्टज्ञौतमवचने इत्यर्थः । अग्रे उपविष्टात् । तस्यो-
 पक्रमेति ।—तथाच बन्धूनाहूयेति लिखनानन्तरं संहितायां-मधुपर्क
 ततो दद्यात् इत्यस्य लिखितत्वात् तस्योपक्रमस्यत्वादिति भावः । द्विजा-
 निति ।—राजानाश्च द्विजान् शुधीन् इत्यत्र दृङ्गौतमवचने इत्यर्थः ।
 चीनिति ।—कपिञ्जलन्यायात् बलवचनस्य चित्त्वे तात्पर्यम् । 'वृष्टिः'
 समित् । 'पालाशं' 'धन्वाश्वत्थीयं । अर्कं' 'पर्लाश' 'खदिरः' 'धपामाः'
 'गोश्व पिप्लवः' 'उदुम्बर' 'शमीदुर्ब' 'कुशाश्च समिध' क्रमादिति पारस्का-
 रोयात् । दृष्टार्थमिति ।—यवहार सौकर्याये । तथाच तेषामनाशं
 नेदपि पुत्रपरिग्रह सिध्यत्येव । राजाङ्गानवदिति ।—राजाङ्गानस्य
 दृष्टार्थत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अतएवदानान्तरराजानामाङ्गानं लोके
 दृश्यते एवेति । ननु बन्धुशब्देन बन्धुस्वस्वजना समा इत्यनेन चाति-
 रुच्यमे तत्कथमुक्तं बन्धूनात्मपितृमातृबन्धूनितीत्यत आह शब्दद्वय-

बन्धूनाहृतान् ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् चकारादाहृतान् जतिंश्च संभोज्येत्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तरकम् । दातुः समत्वं गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत् । याचनं कारयेत् पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । दाने समर्थो दातास्त्रै योयज्ञेनेति पञ्चभिः । दानसामर्थ्यं बह्वपुत्रत्वं पत्न्यनुमतिश्चेत्यादि पञ्चभिर्दद्यादिति शेषः, प्रतिगृहीत मानवं सुमेधमं इति मन्त्रलिङ्गात् । देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परियुञ्ज च । अह्नादह्ने त्यूचं अग्न्यां धाम्नाय शिशुमुर्द्ध्वं नि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतं । 'पुत्रच्छाया' पुत्रसादृश्यं । तच्च निधोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रात-

सामर्थ्यादिति । बन्धुजातिशब्दद्वयोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । चकारादिति ।—बन्धूनन्नेन समौज्यं ब्राह्मणांश्च विशेषत इति चकारोपादानादित्यर्थः । 'अग्न्याधानादिकं' बह्विध्यापनप्रभृतिकं स्रष्टव्यं कर्म्मत्यर्थः । 'तत्र' पुत्रपरिमह इत्यर्थः । 'आज्योत्पवनान्तरकं' प्याज्योत्पवनभावसानं, पविषेयाज्यस्योत्तोशनरूपोत्पवनभावसानमित्यर्थः । पत्न्यनुमतिश्चेति ।—माता पिता वा दद्यातामित्यनेन पत्न्यनुमतेरभिधानात् । पञ्चभिर्मन्त्रैरिति शेषः । प्रतिगृहीतेति ।—अथ प्रतिगृहीतेत्यनुमत्यर्थकलिङ्गनामदधानुप्रयोगात् दाने मन्त्राणां कथ्यता स्पष्टमवगम्यते । देवस्यत्वेति ।—इति शब्देन सविद्यु प्रसवन्निमोषौहृभ्यां पुष्टो हस्ताभ्यां गृह्णद्गसाविति मन्त्रप्रतीकपरिग्रहः । अह्नादह्नेतीति ।—इति शब्देन सम्भवति हृदयादधिजीवसे आमा वै युक्तनामासि स जीव इत्यदं शतं इति प्रतीकपरिग्रहः । अथमिति ।—अग्निति पारिभाषिकी, यथायवमिति पारिभाषिकी सा अह्नु इति निम्नः । येषानियोगादिरेति ।—प्यादिना येतददानपरिग्रहं योजयति मादय कथितं धमेभोपनिम्नकार-

सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः वीजार्थं
 ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्रतामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भ-
 वात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुल्लदौहिचभागिनेयादीनां निराधः
 पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमये तेनैव दौहित्रो भागि-
 नयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादिष्वे नास्ति भागि-
 नेयः सुतः कचिदिति । अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रसादृश्यानां सर्वे-
 पामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगा-
 दिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहशृङ्गा-
 परिशिष्टे च वर्जितः । दम्पत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धो यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वमा चेति । अस्यार्थः
 यत्र दम्पत्योर्वेधवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो
 भवति वरस्य वा वधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्ध-
 सम्बन्धः, तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम् 'भार्यास्वसुर्दुहिता' श्यास्ति-
 कापुत्री, 'पितृव्यपत्नीस्वमा' पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति । तथा प्रकृते
 विरुद्धसम्बन्धपुत्रो वर्जनीय इति, एतो रतियोगः सम्भवति

तानिति वचनात् । भ्रातृसपिण्डेति ।—सपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्येति
 शानान्यथयद्येऽपि समानपितृपितामहादिकाणां पुत्रादिरिति बोध्यं
 ननु भ्रातृपौत्रादेः, तेषां सपिण्डत्वेऽपि स्वयमुत्पादनायोग्यत्वात् अन्यथा
 भ्रातापि दत्तकः स्यात् । 'स्यसम्बन्धिनि' सजातीये । 'तेनैव' एद्भगौतमे-
 नैवेत्यर्थः । पुत्रसादृश्यामिति ।—नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्या-
 नाभिव्यक्तिः । भार्यास्वसुर्दुहितेति ।—भार्यास्वसुर्दुहितुवरः पितृ-
 स्थानीयो भवति पितृव्यपत्नीस्य वा वरस्य मातृस्थानीया भवतीत्यर्थः ।

तादृशः कार्य इति यावत् । श्रुत्यगीतैश्च वाचैश्च स्वस्तिशब्देश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं ऊत्वा विधानतः । यस्त्वहदेत्यृ-
चेनैव तुभ्यमपेतृचैकया । सोमोदददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभि-
स्तया । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तचर्वाङ्गतीर्जत्येत्यर्थः ।

दृङ्गौतमस्तु विशेषमाह । पायसनात्र साज्यश्च गतसङ्घत्रन्तु हाव-
येत् । प्रजापते नत्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । एतदनन्तरं ब्राह्म-
णानां सपिण्डेष्वित्यादयः पुत्रदानं प्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः
पूर्वमेव व्याख्याताः । तदनन्तरं दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति
द्विजोत्तमः । द्विजोत्तमो ब्राह्मणः । उपराज्यार्द्धमेवाथ वैश्वो
वित्तशतत्रयम् । 'राज्यार्द्धे' धर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं,
प्रदद्यादर्द्धराज्योत्यमेकवर्षीयं धनमिति दृङ्गौतमस्मरणेन । इदञ्च

तथाचैवं यत्र यत्र भवति तत्र तत्रैव विरुद्रसम्बन्धोनुसरणीयः, दृष्टा-
न्तार्थमुदाहरणद्वयमित्यर्थः । यत इति चतुर्थीस्त्रानि सार्वविभक्तिकृत्त-
सिन् । स्वस्तिशब्दैर्वेदपाठरूपैः स्त्रीणां ध्वनिरूपादिभिर्वा इत्यर्थः ।
तत्र स्त्रीणां ध्वनिः शुभ इति विवाहरूपे गार्हपत्ये तथा दर्शनादस्यापि
माङ्गल्यविशेषात्तदाचार इति ।

हावयेदिति प्रतिनिधित्वाभिप्राये ऋषि । एतदनन्तरमिति ।—
इत्युद्दिश्य प्रजापतिमिति वचनानन्तरं । पूर्वमेव व्याख्याता इति ।
ब्राह्मणाणां सपिण्डेषु इत्यादि पुत्रदानं प्रयत्नत इत्यन्तानां दृङ्गौतमो-
क्तवचनानां शौनकेऽक्तवचनसात्यात् शौनकेवचनयाख्यानेन एतद्व्या-
ख्यानस्य भूतचरत्वादित्यभिप्रायः । गुरवे इति ।—गुरुरत्र आचार्योऽ-
भिमतः । आचार्यं धर्मसंयुक्तमित्यनेन तस्यैवापकमस्यत्वात् । तादृश

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह वौधायनः । पुत्रपरिग्रह-
 विधिं व्याख्यास्यामः । शुक्रगोषितेत्याद्यन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुरित्येतदन्तं
 वशिष्ठेन समानं प्रतिग्रहीयन्नुपकल्पयते द्वे वासभी द्वे कुण्डले
 अङ्गुलीयकञ्चाचार्य्यञ्च वेदपारगं कुशमयं वह्निः पर्णमयमिधमि-
 त्यथ बन्धूनाहूय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्ज्जत्वा राजनि चविद्य परि-
 षदि वागारमध्ये बाह्यवागालम्बेनोपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
 मिति वाचयित्वा यद्देवयजनोस्तेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः
 समत्वं गत्वा पुत्रं मे देहीति भिक्षेत ददातीतीतर आह तं परि-
 गृह्णीतेति । धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा गृह्णामीत्यथैनं
 वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
 पक्त्वा जुहोति यस्त्वाहृदाकीरिणामन्यमान इति पुरोऽनुवाक्य-
 मनूद्य यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्वया जुहोत्यथ व्याहृ-
 तीर्ज्जत्वा स्त्रियुक्तप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानाहविषां ददात्येते च

तैत्तिरीयाणान्त्विति ।—पुत्रपरिग्रहविधिमित्यादि व्याहृत्त वौधा-
 यन इत्यन्तेन वचनेनेत्यर्थः । व्याप्रणीताभ्य इति ।—‘प्रणीता’ एतपात्रं ।
 कृत्वेति क्रिया इति घेयः । इतरः दाता । चालङ्कृत्येति ।—नालकमिति
 शेषः । अग्निमुखमिति ।—नालकमग्निमुखं कृत्वेत्यर्थः । पक्त्वा अरमिति-
 शेषः । - पुरोऽनुवाक्यमिति ।—याज्वयेति , सामधेन्या ऋचेत्यर्थः ।
 ‘स्त्रियुक्तम्’ होमविशेषः । आधेनुवरेति ।—धेनुः प्रकृष्टधानह्वान् हेम
 वासो ह्यः क्रमात् । कृष्णगौरायसम्बन्धाय एता वै दक्षिणाः स्मृता
 इति वचनात् । ददातीति दद्यादित्यर्थः । य एवमिति । यो दत्तक
 एवमुक्तक्रमेण गृह्णीतः तुशब्दे भिन्नक्रमे पश्चादीरसः पुत्र उत्पद्यते

शसमी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वौरसः पुत्र उत्पद्यते
तुरीयभागे सम्भवति इति आदस्र वौधायनः ।

यत्तु दृढगौतमीयं । दत्तपुत्रे यथाजाते कदाचिन्तौरसो
भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनाविति तदस्य गुण-
सत्त्वे औरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम् । यथाजात इति विशेष-
णात् यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुण-
समूहवानित्यर्थः यथाशब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये च शकत्वात् ।

अतएव मनुः । उपपन्नो गुणेः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दक्षिणः ।
स हरेतैव तद्विषयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचरत इति औरसभावे सर्वरि-
व्यग्रहणमुक्तवान् तद्युक्तमेवौरसे सत्यर्हं शहरत्वं । परिग्रहविधे-

चेत्तदा दत्तकश्चतुर्थभागभागी स्यादित्यर्थः । सम्भवतीति ।—स इति
शेषः ।

तदस्येति ।—अस्य दत्तकस्येत्यर्थः । वेदितव्यमिति ।—सादृश्ये च
शकत्वादिति । अनेनाद्यन्तसमुद्यदत्तकानां औरसेन सह समांशभागि-
त्वप्रतिपादनात् य एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति वौधा-
यनवचनस्य सामान्यसमुद्यद्विषयत्वमवतिष्ठते । तथा च औरससत्त्वे निर्गु-
णत्तकस्य नाधिकादिता । तथा सति औरसत्तेजो पुत्रो पित्रैरिव्यस्य
भागिनौ । दशापरे तु क्रमशः पिण्डरिष्यांशभागिन इति मनुवचनं
सङ्गच्छते, अन्यथा एतद्वचनस्य निर्विधयतापत्तेः । औरसभावे तु अद्यन्त-
समुद्यदत्तकानां उपपत्तेः गुणैः सर्वैरित्यादिवचनवशात् पित्रैरिव्य-
धनाधिकारित्वप्रतिपादनात् सामान्यसमुद्यदत्तकानां तदसम्भवेनाकाङ्क्षा
य एवं त्वौरस उत्पद्यते इत्युक्तचतुर्थांशभागित्वमेव निर्गुणदत्तका-
नाम्बु व्यंशभागित्वमेव नास्ति इति सर्वसामञ्जस्यं स्यात् । सर्वसंज्ञाप्य-

भावे विशेषमाह स एव । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं कुख्यान्न धनभाजनमिति । परिगृह्णति विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः । किन्तु तत्र पत्रादय एव धनभाजः, विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात् ।

अतएव दृष्टुगौतमः । अगोत्रेषु कृता ये सुवर्द्धकक्रीता-

गुणवान्नाहः स्यात् पैटके धने इति वचनात् । अविधायेति । विवाहविधिभाजमिति ।—विवाहेषुपलक्षणं यासाच्छादनमपि देयं सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्या मनीषिणा इति स्मर्यात् । तत्रादृष्टिकन्यायात् । नन्वत्रापारिगृहीतस्य विवाहादौ दृष्टिश्चाह्ने के पितरः किमीयगोत्रोक्तेः दातुर्दानेन तत्र स्वत्वनाशत् विधानं विना गृहीतुक्तत्र पुत्रत्वानुत्पादादिति चेन्न । तत्रकारादौ दातुर्गोत्रोक्ते एव निवृत्तस्वत्वे त्यागे सत्यपि संप्रदानाग्रहणे पुनस्तत्र दातुः स्वत्वमुत्पद्यत एव, दत्तत्र प्रथमसम्यक् यः पुनरादातुमिच्छति इत्यादिवचनात् । अतएव त्यागान्निवृत्तमपि दातुः स्वत्वं सम्प्रदानाग्रहणादसम्यक्त्वेन दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यत एवेति स्मार्त्तसन्दर्भः ससङ्गच्छते अन्यथा तत्र दातुः स्वत्वनाशे गृहीतुः पुत्रत्वाभावात् तस्य कस्यापि पुत्रत्वं न स्यादिति केचित् । वस्तुतस्तु प्रतिगृहीतुर्दात एव सः तद्विवाहादौ तद्गोत्रोक्तेष्वथ स्वयंदत्तश्च दासस्थित्युक्तदासस्थिव जनकस्य त्यागात् स्वत्वनाशात् प्रतिगृहीतुर्वैधग्रहणाभावेऽपि सामान्यतोऽग्रहणात् स्वत्वं भवत्येवेति अन्यथा जनकस्य त्यागेनापि तत्र स्वत्वनाशेन पुनः पुत्रत्वे तद्विवाहादापने जनकस्यैवाधिकारस्योचित्यात् प्रतिगृहीतुक्तदापनविधेरयुक्तत्वात् अदृष्टार्थककल्पनागौरवाच्चिति बोध्यं ।

विधिर्नैवेति । वाक्यमात्रस्य अस्ति वाचके सावधारणपरत्वादि-

दयः सुताः । विधिना गोचरां यान्ति न सापिण्डं विधीयत इति विधिनैव गोचरां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं यमद्विः पुत्रभापदि । अपूर्वग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति । सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोचर इति मानवान् सम्यक् विधिना प्राप्त इत्यर्थः । क्रीतादय इति आदिशब्देन कृत्रिणापविहस्वयन्दत्तानां ग्रहणं । चेचजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाञ्जः क्रियालोपान्मनोपिण इति मनुना यथोदितानित्यनेन तत्तत्प्रकरणसूचितविधिविशिष्टानामेव पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् । अतएव कृत्रिमलक्षणे महश्नु प्रकुर्यात् यमिति प्रशब्देन अपविह्वलक्षणे यं पुत्रं परिगृहीयादिति परिशब्देन स्वयन्दत्तलक्षणे च आत्मानं स्पृशेत् य इति दानापरपर्यायस्पर्शनशब्देन च विधिपरिग्रह एव कृतस्तदभिप्रेत्यैव

त्वभिप्रायः । नियम इति ।—अनेन विधेरवश्यकत्वप्रतिपादनात् तदकरो विधौ पुत्रत्वादिद्विरित्यभिप्रायः । स्वरूपनिर्वाहकत्वादिति विधिपूर्वकदानेनेव दत्तकत्वमित्यर्थः । विधिं प्रदर्शयति यथोक्तमिति । दानविधेरिति ।—पुत्र परिग्रहीष्यन्नित्यायुक्तदानविधेरित्यर्थः, अन्यथा माता पितृवा वा दद्यात्ता यमद्वि पुत्रभापदि इत्यत्राह्निरिति नोक्ता दद्यातामित्येव मूयात् । क्रीतादय इति, आदिशब्देनेति—यद्यानामेव परिग्रहविधेरवश्यकत्वात् प्रदानविकल्पपरित्यागात्तस्मैव सम्भवादिति भावः । चेचजादीनां चेचजादिजातत्वेन सत्वात् परिग्रहासम्भवात् । दानापदेति ।—स्पर्शेनं प्रतिपादनमिति शेषात् । इष्टान्तेनेदं ऋषयति

वशिष्टेनापि तस्य प्रदानविक्रयपरित्यगिषु मातापितरौ प्रभवत इत्युपक्रम्य परियहविधिरभिहितः पुत्रं परियहीष्यन्निति परियहवचनेन च कृत्रिमस्त्रयन्दत्तपरियहेऽध्येष विधिरनुमन्वेयः, मनुना तत्तदुपसर्गेण सूचनात् । तस्मादिषां पञ्चानां पुत्राणां शौनकवशिष्ठान्यतमविधिपरियहेऽप्येव पुत्रत्वं मान्यथा । यथा क्षेत्रजे उपपादितं मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां । नियुक्तायामपुत्रायां पुत्रो जातोऽविधानतः । त्रैवार्षिकं पैत्र्यं पतितोत्पादितो हि सः । नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तनीयातां तु कामतः । तावुभौ पतितावित्यादिविध्यन्वयव्यतिरेकानुसरणात् ।

यत्तु मिताचराटीकायां सुबोधिन्यां तच्च स्वत्वं पुत्रत्वादिव-
लौकिकं मन्यन्ते दृष्ट्वा इत्यभिहितं तदुक्तवचनविरोधात्, अथ
दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राःपरपरियहेणार्पिण्ये च जातान्ते-
ऽसङ्गतकुलीना इयामुयायणा भवन्तीति पैठीनसिना आर्पिण्ये
ऋयुक्तेनैव परपरियहेण पुत्रत्वाभिधानाच्च विरुद्धमित्युपेच-

यथेति । पतितोत्पादितो हि स इत्युक्तपातित्यं प्रदर्शयति नियुक्तौ
याविति । यथा विध्यन्वयव्यतिरेकानुसारेण मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां वि-
धानमुपपादितं तथाचेति भावः । एतेन क्षेत्रजादिषु शौनकवशिष्ठा-
द्यन्यतमोक्तविधानं नास्ति तत्र मनुयाञ्चवल्क्याभ्यां विध्यन्तरस्य वि-
हितत्वादिति प्रतिपादितं ।

मिताचराटीकासुबोधिनीमतं दूषयति यत्त्विति । उक्तवचनेति ।—
अविधाय विधानं य इत्युक्तवचनविरोधादिदर्थः । विरुद्धमिति ।—

णीयम् । न सङ्गताः कुलीना- जनककुलीना येषां ते ते च ते
 अद्रामुध्यायणाश्चेति ये आर्षेण विधिना परिगृहीतास्ते जनक-
 कुलीनासम्बन्धाः अतएव अद्रामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । यद्वा
 जनकपरिगृहीतोर्द्धयोःपि संस्कारकत्वे द्रामुध्यायणत्वमित्यये
 वक्ष्यमाणत्वात् द्रामुध्यायणा इत्येव पाठोऽस्तु । मेधातिथिरपि
 दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रा-
 दिशब्दवह्नोक्तोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादि-
 व्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिद्यन्यसन्दर्भेण । तस्मात्
 दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धं । दानप्रति-
 ग्रहहोमाद्यन्यतमाभवे तु पुत्रत्वाभाव एवेति । इदानीमौरस-

तश्चेति पूर्व्यान्वेतीत्यर्थः । न सङ्गता इति ।—असम्बन्धिन इत्यर्थः ।
 तथाच जनककुले तद्दत्तकादीनां सम्बन्धो नास्तीति प्रतिपादितं ।
 अत्र मेधातिथिसम्बन्धं प्रमाणयति मेधातिथिरपीति । संस्कार-
 निमित्तमेवेति ।—एवमशब्दः सायोगमात्रव्यवच्छेदकः नान्ययोगव्यव-
 च्छेदकः परिग्रहहोमादीनामप्यावश्यकत्वादिति । तदभावादपि पुत्रत्वा-
 भाव इत्युक्तमेव प्राह । सत्यपि प्रयोग इति ।—पुत्रत्वपरिग्रहे सत्यपि
 इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दवत् परमेश्वरशालिन इन्द्रादिशब्दपरिशेष्य लोचनः
 सिद्धत्वेऽपि तस्मात् यौगिकार्थात् लौकिकात् स्वार्थस्यातिशयेन
 व्यासक्त्या माहृत्यावश्यकत्वात् शास्त्रे पुत्रं प्रतिगृहीयन् इत्याद्युत्पत्ति-
 विधानात् दत्तकादीनां जातत्वेऽपि उत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यव-
 हारवत् संस्कृतस्त्रीत्वेन भार्यादिय्यपरिशेष्यत्वेन, तथा-
 स्त्रिवत्सद्वादीनामपि भार्यात्वापत्तेः । पुत्रत्वव्यवहार इति ।—संस्कृत-
 पुत्रत्वेन तद्व्यवहारः नतु तत्प्रमाणमित्येति भावः ।

पुत्रत्वापादकक्रियैव दत्त्रिमस्य प्रतिग्रहीदधने स्वत्व तत्सगोत्रत्वञ्च
भवति । दादधने तु दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्व
निवृत्तिर्दादृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः ।

ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीदृगोत्रप्राप्तौ
किं मानमित्यत आह दृहन्मनुः । दत्तकीतादिपुत्राणां बीजवपुः
सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति । दत्त-
कीतादिपुत्राणां बीजवपुर्जनकस्य सपिण्डतास्येव दानादिनापि
सा न निवर्त्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावत् शरीरं दुरप-
नेयत्वात्, अनेनावयवान्वय एव सपिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं
भवति पिण्डावयवस्य व्यपैति ददतः स्वधेत्यपगमावगमात् । सा च
सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति, पञ्चानां पूरणी
पञ्चमी पञ्चपुरुषव्यभिचार्यः, एव सप्तमी ।

गोतमोऽपि । ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृ-
बन्धुभ्यः पञ्चमादिति । अत्र वीजियहणं दत्तकाद्युत्पादकानां
सर्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव । य एतेऽभिहितः

दत्तकीतादिपुत्राणामिति । पञ्चमी सप्तमीति ।—मातृपितृकुला-
भिप्रायेण मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादविवाहा कन्या भवन्ति आ-
पञ्चमादन्वेषामिति सुमन्तुवचने सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनः मातृ-
बन्धुभ्यश्च पञ्चमादिति वक्ष्यमाणगोतमवचनेन सैकमूलात् । केचित्तु
सप्तमी पञ्चमीति एकपक्षेऽपि मुख्यगौणभावेन वक्ष्यन्ति । स्मार्तान्तु
पञ्चमीत्वधिकदोषाय इति वदन्ति । मातृपितृसम्बन्धा आसप्तमादवि-
वाहा कन्या भवन्ति आसप्तमादन्वेषामिति सुमन्तुवचनात् । अपरे तु

पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतर-
 स्यात्विति मनुस्मरणात् । तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं
 सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थम्, पुत्रान् द्वादश
 यानाहेत्यादिप्रतिग्रहीत्पुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्, नेतरस्य प्रति-
 ग्रहीतुरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमाप्तां
 प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् । सगो-
 त्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति
 न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये
 दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां
 सन्तित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते
 नोत्पद्यते इत्यर्थः, सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां
 सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता युक्तश्चेतत् पिचारश्चत्वेन भर्वा सहैक-

यन्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोदृष्टेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्या-
 दित्यादिवचनबलात् देशव्यवहारानुसारेण साम्प्रतीयक्षमव्यवस्थां वर्ण-
 यन्ति । 'तद्वत्' सापिण्ड्यतावत् गोत्रमपि जनकस्य, न केवत्वं जनकस्य
 अपि तु तत्प्राणकस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः, चकारश्रवणात् एतच्च द्वया-
 मुध्यायणमात्रविधयं वेदितव्यं, अन्यथा गोत्ररिक्त्ये जनयितुरित्यादि-
 वचनविरोधात् । नन्वेवमिति ।—'कन्यावत्' वाग्दत्तावत् तस्य एव
 भर्तृकुले पितृकुले च त्रैपुरविकाश्रौचकरसापिण्ड्यसत्त्वात् उजाया
 भर्तृकुलमात्रसापिण्ड्येन उभयत्र सापिण्ड्यासम्भवेन दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
 यदा उजाया अपि पितृकुले भर्तृकुले च विवाहार्थसापिण्ड्यसत्त्वात्
 तदभिधीय कन्यावदित्युक्तं युक्तमेव । दूषयति मैवमिति । नेतृपद्यते
 इति ।—प्राक्षपौरविकं साम्प्रतीयविकं व्यवधान्वयसारिण्ड्यमिति

शरीरारम्भकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं सिध्यति न तथा दत्तके पिचाररत्नत्वेऽपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरारम्भकत्वाभावात् ।

अतएव देवलः । धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रान्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् । अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान् गोत्रांशपिण्डानां विधानात् । नन्वेतत् प्रकृतार्थानुपयोगिधर्मपक्षविषयत्वात् तथाहि तत्तद्गोत्रेण तद्य तस्यैव गोत्रेण ये पुत्रवत् धर्मार्थं वर्द्धिताः तेषु पुत्रेषु केवलमंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थः, तेनैतत्पुत्रस्यैव वर्द्धकसापिण्ड्यभावं बोधयति न दत्तकस्येति चेत् मैवम् । पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनु रिति परिसङ्ख्याविरोधेन धर्मपुत्रानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिध्वगणनेनांश-

शेषः, प्रतिग्रहीत्रादीनां त्रैपुरधिकसापिण्ड्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पित्रारत्नत्वेनेति । एतत् साट्कौशिकं शरीरं त्रीणि मातृतः त्रीणि पितृसुः अस्त्रिस्त्रायुमञ्जानः पितृतः त्वद्गमांसदधिराणि मातृतस्येति गभोपनिषदः । भर्ता सहैकेति ।—अस्त्रिभिरस्त्रीनि मांसैर्मासाणि त्वया त्वपमिति श्रुतेः । प्रतिग्रहीत्रेति ।—दत्तकेनैकशरीरारम्भकत्वप्रतिपादकवचनभावादित्यर्थः ।

प्रकृतार्थानुपयोगीति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यादुत्पत्तिः प्रकृतार्थः । धर्मपुत्रविषयत्वं वचनस्य व्यवस्थापयति तथाहोति । एतत्पुत्रस्यैवेति ।—धर्मपुत्रस्यैवेत्यर्थः । दृश्यति मैवमिति । ननु नास्ति द्वादशसंख्याविरोधः धर्मपुत्रस्य दत्तकेऽन्तर्भावोपेत्याह अभ्युपगमेऽपिवेति । पत्न्यादिभ्येति ।—अप्रसक्तमिति ।—माच-

भागित्वासमावात् अप्रसक्त्या सापिण्ड्यनिषेधासङ्गतेः । तस्मात्
 दत्तपुत्रविषयमेवैतत् अशभागित्वप्रदर्शनात् । तत्र चाद्यमर्थः
 धर्मार्थे स्वस्थालोक्तापरिहारकधर्ममापत्यर्थे तत्तद्भोजेण जनका-
 पेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीत्रा पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया
 परिगृह्य चे पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीत्रंशपिण्ड्य-
 भागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति । तस्मात् अत्र दत्तके न परि-
 ग्रहीत्रसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्य-
 मिति सिद्धं ।

ननु तच्छब्देन सन्निधानात् वीष्णुपिच्छितश्रुतवज्जत्वानां पुत्रा-
 णामेव परामर्शो गम्यते न वर्द्धकानां पुत्रिणां व्यवहितत्वात्
 सन्दिग्धवज्जत्वानां वीष्णान्वयायोग्यत्वात् आत्मनि परोक्षव-

रिस्थानुमः पिण्ड इत्यनेनांशभागिन एव सापिण्ड्याभ्युपगमादिति
 भावः । दत्तपुत्रविषयमेवैतदिति ।—एतत् धर्मार्थमिति वचन-
 मित्यर्थः । साप्तपौरुषिकमिति ।—अवयवान्वयरूपमित्यर्थः ।

नन्विति । तच्छब्देन तत्तद्भोजेणेति तच्छब्देनेत्यर्थः । धर्मार्थं
 वर्द्धिताः पुत्रा इति पुत्रपदस्य तत्तद्भोजेणेति तच्छब्देन सह नैक-
 श्यात् आसत्त्वा अन्वयसौलभ्यादिति भावः । वीष्णुया अपेक्षितानि
 आकाङ्क्षितानि श्रुतानि पुत्रा इति वचनप्राप्तानि नत्वश्रुतानि वर्द्धके-
 रिति बज्जत्वानि येषामिति विग्रहः, तथाच तत्तद्भोजेण पुत्राणां तत्तद्-
 भोजेणैकान्वयः समुचितः, पुत्राणां बज्जत्वस्य वचनप्राप्तत्वात्, ननु
 वर्द्धकानां तत्तद्भोजेणान्वये युक्तं, बज्जकानां वचनप्राप्तत्वेन व्यवहित-
 त्वादिति । सन्दिग्धवज्जत्वानामिति ।—वर्द्धकेनेत्येकवचनान्तेनापि अन्व-
 यसम्भवात् बज्जत्वस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । आत्मनि परोक्षव-

निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेः अपरोचनिर्देशकशब्दस्यैवौचित्या-
चेति चेत् मैवं वादीः । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन
बुद्धिस्थतायाः प्राधान्याद्यत्तत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्यत्वेन
फलान्वयेन वा सम्भवात् पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्ड
दानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्यालोचनया पुत्रकर्तृकपिण्डदानादि-
क्रियया पितुः संस्कार्यत्वावगमात् पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादि
वचनबलात् पितुरेव पुत्रकरणकभावनभाष्यलोकरूपफलयोगि-
तया प्राधान्यात् तच्छब्देन परामर्शो युज्यते । यथा तत्रे
पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिच्छेत्यत्र आमिच्छायाः संसृष्ट-
दधिपयोरूपत्वेन शान्नाय्यविकारत्वे स्थिते पूर्वपक्षिणा सप्तमी-
निर्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्

दिति ।—आत्मनि स्वरूपे उपस्थिते इति यावत् । अपरोक्षेति ।—
प्रत्यक्षवनिर्देशकवर्द्धकादिस्वरूपापकपदस्येत्यर्थः, तथाच वर्द्धकगोत्र-
णेति वाचकपदे प्रयोक्तव्ये तत्तद्गोत्रेणैतद्वचकपदप्रयोगस्यान्याय्यत्वा-
दिति भावः । दृषयति मैवं वादीरिति । बुद्धिस्थताया इति ।—दृष्टा
न्नेनेदं दृषयति यथेति । सायदोद्दिविकारत्वमिति ।—दधिरूप
मित्यर्थः । तस्यैवेति ।—पयस एवेत्यर्थः । सायदोद्दिविकारत्वमिति ।—
पयोरूपमित्यर्थः । तथाच सायदोद्दिविकाररूपपयस एव देवतासम्बन्ध,
तेनैव होमसिद्धेः, नतु सायदोद्दिविकाररूपस्य दध्नः, तेन वैश्वदेवहोमे
यागासिद्धेरिति तात्पर्यं । इदन्तु न सम्यक् । तत्रे पयसि दधानयति
सां वैश्वदेव्यामिच्छा वाजिभ्यो वाजिन इत्यत्र उपस्थितयोराभिच्छा-
वाजिनयोर्दधेरेव वैश्वदेवदेवतासम्बन्धेनान्वयसम्भवेन आमिच्छाया
प्रधानत्वात् तस्या एव देवतासम्बन्धे नतु वाजिनस्य, तस्य आमिच्छो-

तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात् सायंदोहविकार-
त्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्मोभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमान-
त्वेन दध्ना पयः संस्क्रुर्थादिति वाक्यार्थस्य पर्यवसानत्वेन पयस
एव प्रधानत्वं, तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति
प्रातर्दोहविकारत्वं साधितम्, तद्वत् प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्य-
त्वेन प्रधानत्वात् तच्छब्दादेव तस्यैव परामर्श इति युक्तम् ।
नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीदकुले सापिण्डप्राभवि कथं विवाहो
न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्गिन्या-
दिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात्, नन्वाहत्य
निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्-
कन्यां न विवाहयेत् तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकदि-
त्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । नचेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकल-
देशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति ? ।
अथ कैश्चिदुच्यते असापिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या

देशेन प्रवृत्तत्वादप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । सगोत्रत्वादिति ।—असा-
पिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुरिति मनुवचनमिति भावः ।
तद्गिन्यादिसन्ततौ प्रतिग्रहीतुर्भगिन्यादिसन्तताधिक्यार्थः । तद्गोत्रे
इति ।—सावित्रीदातुः सगोत्रे सपिण्डसमानोदकसाधारण्ये इत्यर्थः ।
'तत्कुले' सावित्रीदातुर्दोहविकाररूपे कुले । अतुकूलमेवेति ।—प्रति-
ग्रहीतुः पित्रत्येन तत्सावित्रीदानप्रसक्तेः ।

यत्रेति । प्रशक्ता कार्यार्थार्थः, प्रशंसार्थकत्वे सपिण्डायाः सगो-
त्रायाश्च विवाहे भार्यात्वापत्तेः । नच तदयुक्तं । तत्र भार्यात्वानुत्पत्ते-

पितुः । सा प्रथमा द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने इत्यत्र मनु-
वाक्ये स्वस्यासापिण्डेऽपि वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं नत्
दत्तकस्य प्रतिग्रहीत्वसपिण्डाया विवाहो माप्रसांचोदित्येवमर्थे
अन्यथा पितृदारके सापिण्डेऽं मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मातृदा-
रके सापिण्डेऽं मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात्
पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताभावात् नचेष्टापत्तिः पञ्चमात्
सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्येत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचार-

नैबन्धुमिर्थावस्थापितत्वात् । दारकर्मणि भार्यात्वैत्यादकविधावि-
त्यर्थः । 'मैथुने' स्त्रीपुंससाध्यामप्राधानपुत्रोत्पत्त्यादौ इत्यर्थः । अस-
पिण्डाच्चेति चकारात् मातुरसगोत्रा असगोत्राच्चेति चकारात् पितु-
रसपिण्डा । अन्यथेति ।—मनुवचनस्य दत्तविषयत्वाभावेन चौरस-
विषयत्वे इत्यर्थः । पितृदारक इति ।—गणनायां पितृप्रतियोगिके
पितरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । मूलपुरुषादष्टमस्येति ।—पितरमादाय
उपरितनसप्तममपेक्ष्य अद्यत्तनस्य वरस्याष्टमत्वादिति भावः । मातृ-
दारके मातरमादाय सप्तमे इत्यर्थः । तथाच मातरमारभ्यासप्तममूर्द्ध-
तनपुरुषस्य कन्यासन्ततिः अविवाहोत्थापयेत् पितु सपिण्डत्वात् । ननु
वरस्य मातृमातामहादीनां तत्सन्ततीनां वा कथं पितु सापिण्डप्रसक्ति-
रिति चेदत्र ब्रूमः । मातुरवयवेन पित्रवयवस्यैकत्वस्य अस्थिभिर-
स्त्रीनि मासैर्मांसानि त्वचा त्वचमिव्यादिद्युत्वावश्याभावादिति ।
चौरसरूपवरस्येत्यर्थः । ननु असपिण्डाद्य या पितुरिति पितृपदव्यव-
शात् पितृश्च जनके मुख्यत्वात् मनुवचनस्य चौरसविषयत्वमेवाधित-
मित्यत आह मातृतः पितृतः इति ।—वरमादाय मातृतः पितृत
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धमित्यर्थः । 'मातृतः' मातृपक्षे, 'पितृतः' पितृपक्षे

साधिलप्रयोग आदत्त, तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वश्रद्धायां ऊर्द्धं
 सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतम-
 वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति । न किञ्चित् समाधानमिति समा-
 धानान्तरं वक्तव्यम् ।

तदपरे आहुः । चैत्रजादीन् सुतानेतानिकादश्च यथोदितान् ।
 पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीपिण इत्यत्र वाक्ये चैत्र-
 जादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिसाङ्ग्या स्यादिति
 न्यायेन सकलौरसधर्माप्राप्त्या प्रतिपक्षीनादिपितृसापिण्डवर्जनं
 भेत्स्यतीति तत्र न सापिण्डं विधीयत इत्यनेन निषिद्धस्य सापि-
 ण्डस्य अतिदेशासम्भवेनाप्राप्त्या तद्वर्जनासम्भवात् एतेन पुत्रनामा
 प्रौरसधर्मातिदेशान् प्रतिपक्षीनादिपितृसापिण्डवर्जनसिद्धिरित्य-
 पाक्षं न तौ पक्षौ करोतीतिवत् निषिद्धस्य सापिण्डस्य अतिदेशा-
 समभवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रति-

गारभ्य यत् पुत्रया पिता सप्तम इति फलितं । नन्वेवं दत्तकस्य प्रति-
 पक्षीतृपुत्रे सापिण्डप्राभावे इत्यादि पूर्वपक्षस्य यत् समाधानं केनचित्
 पक्षे तत्र सम्भूत् समाधानान्तरं वक्तव्यं, तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिक-
 सिद्ध्यादि यत्र सम्भवेति शेषः ।

तदपरे आह्वयमिति ।—चैत्रजादीनित्यादि शेषस्यतीत्यन्तेन यत्
 समाधानं तदाह्वयमिति । तदुच्यते तत्र भेदादिना । तद्वर्जना-
 सम्भवादिति ।—यद्यपि यत् यत् भागुरित्यनेति शेषः । निषेधस्य
 प्रातिपक्षेणत्वादितिभिप्रायः । गतान्तरं दूषयति श्येनेति । न नौ
 पक्षानिति । पक्षौ दृश्यमाने तौ आचारान्तरमागौ न भुञ्जीदित्यर्थः ।

ग्रहीदकुले सापिण्डं अभ्युपगन्तव्यमिति तदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्डं भ्रवयादान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्डस्य दत्तके प्रत्यक्षवाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीदकुले त्रिपुरूपमेव सापिण्डं व्यवतिष्ठिपत् ।

तथाच कार्णाजिनः । यावन्तः पितृवर्गाः स्युन्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः पितृभिः सह । द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्रेकेन तत् समं । चतुर्थपुरूपे क्सेदशस्त्रादेशा त्रिपौरुपीति । अस्यार्थः । दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणां औरसत्वे गृह्यदत्तकत्वे द्वासमुख्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षड् वा तत्राद्ये पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वितीये प्रतिग्रहीदपितामहप्रपितामहस्त्रयः, तृतीये प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इति षट् तावद्भि-

तथाहि यथा दशैषोऽर्षमासयागप्रकृतिके पशुयागे प्रकृतिवद्विद्वन्ति-
दित्यनेनाधाराज्यभागयोः प्राप्तावपि निषेधेन न प्राप्तिः तथात्रा-
पीत्यर्थः ।

आय इति ।—औरसत्वे इत्यर्थः । पितृपितामहेति ।—प्रतिग्रहीतुः
पितृपितामहप्रपितामहा इत्यर्थः । द्वितीय इति ।—दत्तकस्य प्रति-
ग्रहीतुर्दत्तकत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रिति ।—दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुः प्रति-
ग्रहीदपितामहप्रपितामहास्त्रय इत्यर्थः । तृतीय इति ।—दत्तकस्य
प्रतिग्रहीतुर्द्वासमुख्यायणत्वे इत्यर्थः । प्रतिग्रहीत्रादय इति ।—दत्तकस्य
प्रतिग्रहीतुः प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इत्यर्थः । 'योजनं'
सापिण्डं । स्वकीयत्वविशेषकोपादानमिति ।—तथा च प्रतिग्रहीतु-
र्दत्तकपुत्रकर्मकसापिण्डीकारणे प्रतिग्रहीतुरेव पित्रादीनां देवतात्वं

विरोधात् । नचेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानं, घट्टमस्य तस्य षष्ठ्याः
 कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वमनङ्गादिति वाच्यम् ।
 सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत इति वक्ष्यमाणवाक्येन
 सप्तमस्य दत्तकपितुर्भूत्वापि पुरुष्यामपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायाम्नादमा-
 पिण्डेऽन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्त-
 मेव । तस्मात् दत्तकसापिण्डनिर्णायकार्गदमेव वचनमिति काशु-
 पपत्तिः तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पामहत्वात्, तथाहि किमिदं
 दत्तकस्यैव सापिण्डनिर्णायकं उत दत्तकौरसयोर्हभयोरिति ।
 नाद्यः । द्वेषा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तक-
 प्रकमादा दत्तकसापिण्डनिर्णायकविशेषवचनैकत्रास्यत्वादा नचे-
 होभयमप्यस्ति अमुपनन्नात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं
 पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीत्पितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टं न विधौ

इति वाच्यं । तथाचैतद्वचनस्यैरसविषयत्वमेव प्रसिद्धमित्याशयः ।
 सप्तमे विनिवर्त्तत इतीति । सप्तमे पुरुषे सपिण्डता निवर्त्तते तथाच
 दत्तकस्यले षट् पुरुषाः सपिण्डा इति कैश्चिदिति वादिनामाशयः ।
 सप्तमस्येति । दत्तकपितुर्विशेषणमिदं तदसापिण्डेऽन मात्रसापिण्डे-
 नेत्यर्थः । षष्ठ्याः सप्तमस्य च षष्ठ्याः कन्यायाः सप्तमस्य वरस्येत्यर्थः ।
 तस्मादिति । इदं वचनं असपिण्डा च या मातुरित्यादिवचनं । दूष-
 यति तदतिभ्रान्तेत्यादिना । विकल्पासहत्वादिति ।—जिज्ञासाया अनि-
 वर्त्तकत्वादित्यभिप्रायः । विकल्पं विदुषीति तथाहीति ।—अत्रत्यं
 असपिण्डा च या मातुरसगौवा च या पितुरिति वचनस्य पितृपद-
 मित्यर्थः । मुग्यार्थत्वे सम्भवति गौणत्वस्थान्याप्यत्वादिति भावः । न

परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात् ।—नाथन्त्यः पितृपदे युगपद्-
 क्षिद्वयनिषेधत् । नच गङ्गायां मीनघोषादित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्-
 पर्यंयाहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् सौरसविषयमेवेदं वचनं गर्भा-
 धानादिप्रक्रमात् पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वमिति वचनात्तरैकवाक्यत्वाच्च ।
 नचासौरसपरत्वे कूटस्यात् अप्तमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनु-
 द्वाह्यत्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम्
 तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिवन्धनत्वेन अदूषणत्वात् ।
 अतएव योगीश्वरेण भाव्यतः पितृतस्त्येत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायक-

विधौ पर शब्दार्थ इति ।—विधौ विधिवाक्ये परो गौणः शब्दार्थो
 न प्रयुज्यते इति श्रौतः । न चेति । गङ्गायां घोषमीनौ च इत्यत्र
 वृत्त्यन्तरतात्पर्यंयाहकप्रमाणमस्ति तथा प्रकृते नेति स्थितिरैकेन दृष्टान्तः ।
 तस्मादिति ।—इदं वचनं असपिण्डेति मनुवचनं । गर्भाधानादीति ।
 ऋतुकाणाभिगामी स्यात् सदारनिरत' सदा इत्यादि नीपज्ञान्तत्वात्
 तथा च तात्पर्यमपेक्ष्य प्रकरणस्य बलवत्त्वात् । तथाचोक्तं ।—श्रुतिर्द्वि-
 तीया क्षमता च सिद्धं, वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या
 कथमित्यपेक्षा, स्थानं क्रमो योगबलं समाशा इति । सपिण्डता तु
 पुरुषे सप्तमे विनिवर्षते इत्यस्य तु दत्तकविषयत्वमेव सौरसपरत्वे पञ्च-
 मात् सप्तमादित्यस्य विरोधापत्तेः, तथा च सौरसमापिण्डस्य सप्तमे
 गते निश्चितं दत्तकस्य तु सप्तमे निश्चिन्निति दत्तकौरसयो' सापिण्ड-
 भेदादिति भावः । पञ्चमात् सप्तमादिति ।—तथाचैतद्वचनस्य सौरस-
 विषयत्वस्य प्रसिद्धेरिति भावः । कूटस्यादिति ।—सूक्ष्मपुरुषादित्यर्थः ।
 पितुरिति ।—एतदुपलक्ष्यं मातुरित्यपि बोध्यं । पितुरित्तीति ।—
 तथाच पितरमादाय षट् पुरुषा' वरस्य एतम न तु पितुः पितर-

स्त्रिभिस्त्रिभिः षड्भिर्वा सह प्रतियहीत्रादीनां योजनं कुर्युः
 प्रतिग्रहोतुः पितृर्षे यावन्तः पित्रवर्गाः त्रयः षड् वा तेषां
 सर्वेषां स्वपुत्रकृत्तुके दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्वकी-
 यत्वविशेषणोपादानं । ततश्च प्रतियहीत्रपितृणां मध्ये त्रयाणां
 पक्षां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह द्वाभ्या-
 मिति । त्रिषु पित्रेषु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः । एवं दत्तकपौत्राः
 स्वपित्रवर्षण्डीकरणं स्वपितामहप्रतियहीतुः त्रयाणां पितृणां
 मध्ये एकेन प्रतियहीतुः पित्रा द्वाप्रमुष्यायणत्वे द्वाभ्यां पिता-
 महप्रपितामहाभ्याञ्च सह कुर्युः । अनुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्र-
 योरप्यतिदिशति तत् मममिति । तत् सपिण्डीकरणं दत्तकतत्-

न जनकस्य पित्रादीनां स्वकीयत्वविशेषणैर्न तदप्रावर्त्तनात् । तत-
 श्चेति ।—दत्तककृत्तुके सपिण्डीकरणे प्रतियहीतुः पित्रादीनां त्रयाणां
 देवतात्वात् । प्रतियहीत्रपितृणामिति ।—दत्तकस्य प्रतियहीतुः पितृणा-
 मित्यर्थः । त्रयाणां चोत्तरसत्त्वे शुद्धदत्तकत्वे च त्रयाणां घृणां द्वाप्रमुष्या-
 यणत्वे घृणामित्यर्थः । दत्तकसपिण्डीकरण इति ।—दत्तकरूपपितुः
 सपिण्डीकरणे तत्पुत्रकृत्तुके इत्यर्थः । द्वाभ्यामिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्यां द्वाभ्यामित्यर्थः । तथाच दत्तकपुत्रकृत्तुके
 दत्तकसपिण्डीकरणं दत्तकप्रतियहीतुः पित्रपितामहाभ्यां द्वाभ्यां प्रति-
 यहीत्रा च एवं चिभिर्योजयेत् । चतुर्भिरिति ।—दत्तकस्य प्रति-
 यहीतुः पित्रपितामहाभ्यां जनकस्य पित्रपितामहाभ्यां स्वचतुर्भि-
 रित्यर्थः । तथा च दत्तकसपिण्डीकरणं तत्पुत्रः प्रतियहीतुः पित्रपिता-
 महाभ्यां जनकस्य पित्रपितामहाभ्यां प्रतियहीत्रा जनकेन च एवं षड्-
 भिर्योजयेत् । दत्तकपौत्रा इति ।—स्वपितुः सपिण्डीकरणे दत्तकरूप-

पुत्रपौरपि द्वाभ्युप्यायणत्वे समं पित्रवर्गद्वयेन कार्यं । नन्वे दं
दत्तकपौत्रेण स्वपितुः दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तक-
पुत्रदत्तकनप्रतिग्रहीतृभिः त्रिभिः सह क्रियमाने प्रतिग्रही-
तृपितृणां त्रयाणामन्यतमस्राय्यमुप्रवेशाभावेन सापिण्ड्यं न स्यादि-

पितामहतत्प्रतिग्रहीतृभ्यां । 'ग्रहीतुः' दत्तकरूपपितामह ग्रहीतुः पितृणां
मध्ये एकेन दत्तकरूपपितामहस्य पितामहेन, एवञ्च दत्तकपौत्रैर्दत्तक-
पुत्ररूपस्य स्वपितुः सपिण्डीकरणे कर्तव्ये दत्तकतत्पितृपितामहाना देव-
तात्वमित्यर्थः । द्वाभ्युप्यायणत्वे तु प्रतिग्रहीतुः पित्रा जनकेन च एवं
मिलिताभ्यां दाभ्यां सपिण्ड्यनकर्तृर्दत्तकरूपपितामहतत्प्रतिग्रहीतृरूप-
पितामहाभ्याश्च योजनं । ननु प्रतिग्रहीतुद्वोरसत्त्वे शुद्धदत्तकत्वे द्वाभ्यु-
प्यायणत्वे वा ये पित्रवर्गोत्स्रयः पङ्क्त्वा दत्तककर्तृके सपिण्डीकरणे
तेषां देवतात्वमुक्तं युक्तमेव दत्तकपुत्रपौत्रकर्तृके स्वसपिण्ड्यसपि-
ण्डीकरणे प्रतिग्रहीतृद्वौमुप्यायणत्वनिबन्धनपित्रवर्गद्वयस्य कथं देव-
तात्वं तयोः पितृद्वौमुप्यायणत्वाभावादित्यत आह अमुमेवेति । तथा
च वाचनिकमेव तद्देवतात्वमिति भावः । दत्तकतत्पुत्रपौत्रयोरिति ।
एतेनेदमुक्तं भवति अस्य वधनस्य दत्तकप्रकरणीयत्वेन दत्तकविषयकत्वात्
दत्तकेन सपिण्डीकरणे कर्तव्ये तद्ग्रहीतुः पार्वण्योद्दिष्टानां त्रयाणां
देवतात्वप्रदर्शनेन दत्तकपुत्रपौत्राभ्यां स्वसपितुः सपिण्डीकरणे पार्व-
ण्योद्दिष्टानां त्रयाणां देवतात्वप्रदर्शनेन च दत्तकस्यापि पार्वण्ये त्रयाणां
पार्वण्योद्दिष्टत्वं प्रतिपादितं तत्प्रतिपत्त्या दत्तकस्य त्रैपुरुषिकं सापिण्ड्यं
पिण्ड्यान्वयरूपं दर्शितं दत्तककेपिनां सापिण्ड्यनिरासश्च दर्शितः तथा च
दत्तकपुत्रपौत्रयोः दत्तकस्य पितुः पार्वण्ये तत्पितृणां त्रयाणां देवतात्वं
पुत्रपौत्रदत्तककर्तृकपितृसपिण्ड्येन सपिण्ड्यनयोः पितृत्वादीनां देवतात्व-

त्यत आह चतुर्थपुरुषे क्लेद-इति । यो यदा स्वपितुः सपिण्डीकरणं करोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव कुर्यात् न चतुर्थेनेत्यर्थः । नन्वेवमौरसस्यलेऽपि सपिण्डीकरणं त्रिभिरेव शास्त्रे सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भश्लेषः किमर्थं इत्यत आह तस्मादिति । दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अग्नौचाविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्येव सपिण्डता न लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डरं सप्तपौरुषमिति मात्स्यराभिहिता सप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात् ।

एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण । दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्डरं स्यात् त्रिपौरुषं । जनकस्य कुले तदद्गृहीतुरिति धारणेति । यदिदसुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्डराभिधानं तत् द्वास्तु व्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकदयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात्

ज्ञानं च केवलं दत्तकस्य पार्वणे त्रयाणां देवतात्वं, लेपिनां लेपनिरासश्च विधीयते तदनुसारेण दत्तकस्य सापिण्डरं त्रैपुरुषिकं व्यपतिष्ठितम् इति तात्पर्यं । तथा च दत्तकपितृपितामहप्रपितामहानां सापिण्डरं अग्नौचाविवाह्यत्वप्रतिपादनमिति फलितं । चतुर्थपुरुषे क्लेद इति ।— अनेन दत्तकस्य लेपिनां पितामहस्य पितामहादीनां त्रयाणां सापिण्डरं नास्तीति प्रतिपादितं । तस्मादिति ।—तथा च त्रैपुरुषिकसापिण्डराविधानार्थं वचनारम्भ इति भावः । विशेषेणेति ।—तस्मादेषा त्रिपौरुषीति विशेषेनेत्यर्थः ।

दत्तकानान्वयति ।—तथा च कारिकेयं न तु मुनिवचनमित्यर्थः । तददिति ।—पञ्चमी सप्तमी तददिति मनुवचने इति शेषः । तदि-

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्कुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं
 सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । अलं
 प्रपञ्चेन । तदज्ञोचमिति । 'नदत्' सपिण्डतावन, गोत्रमपि वीजवसु-
 जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकार्थः
 पालकस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन 'सपिण्ड-
 तावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा
 गोत्रं किन्तु उभयोरपितदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु
 द्दामुष्यायणे दत्तकविशेषे । तथाहि द्विविधा दत्तकादयो ।
 नित्यवत् द्दामुष्यायणा अनित्यवत् द्दामुष्यायणाश्चेति । तत्र
 नित्यद्दामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिहीटभ्यामावयोरयं पुत्र
 इति संप्रतिपत्ताः, अनित्यवद्दामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारै
 र्जनकेन संस्कृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीता तेषां गोत्र-
 द्दयेनापि संस्कृतत्वात् 'द्दामुष्यायणत्व' परन्वनित्यं जातमात्र-
 स्यैव परिसृष्टे गोत्रद्दयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीट-
 गोत्रमेव ।

तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह मध्यापादः । नित्यानां द्दामुष्यायणानां

तीति ।—गोत्रमित्यर्थः । द्दामुष्यायणे दत्तकविशेषे इति ।—द्दामु-
 ष्यायणं 'विष्टमिति तथाहीति ।—संस्कृतत्वादिति ।—पितुर्गोत्रेण यः
 पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रं स पुत्रतां याति
 चान्यत इति कालिकापुराणोक्तवचनात् ।

नित्यानां द्दामुष्यायणानां ह्येतदिति सूत्रमेकं दत्तकादीनां द्दामु-
 ष्यायणवदिति सूत्रान्तरं तस्यैव । दत्तकेति ।—दत्तकादीनां द्दामु-

द्वयोरिति सूत्रेण नित्यद्वयामुष्याद्यणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्ध-
गत्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिगति दत्तकादीनान्तु द्वयामुष्याद्यणवदिति
सूत्रेण । व्याख्यातश्चेत् शबरस्वामिभिः । द्वयामुष्याद्यणप्रसङ्गे ना-
नित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरमन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः
परियहोत्रा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वान्तेनैव उत्तरत्र । तथा
पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्तौ परियहीतुरेवेति ।
अस्य भाष्यस्यायमर्थः । यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वय-
सम्बन्धो नोत्तरमन्ततेः । जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह
प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तैव संस्कृतत्वात् संस्काराश्च चौडान्ताः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः
न पुत्रतां याति चान्यत्र इति कालिकापुराणात् । व्याख्यात-
श्चेत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वयामु-
ष्याद्यणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परियही-

व्यायणवदिति ।—तावदेवेत्यादि उत्तरत्रेति पर्यन्त एकः शबरस्वामि-
भाष्यपाठश्च परस्मैपितृव्येत्यादि परियहीतुरेवेत्यन्त । भाष्यस्यार्थ-
स्वयमेव व्याकरोति अस्य भाष्यस्यायमर्थ इति । यो गोत्रद्वयेन संस्कृत-
स्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरमन्ततेः, प्रियहीत्रा निखिलसंस्कारैश्चू-
डादिसंस्कारैर्वा संस्कृतसन्ततेर्न गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यर्थः तावदेव नोत्तर-
सन्ततेरित्यन्तभाष्यस्यार्थः । ननु प्रियहीत्रा जनकाद्गृहीत्वा समो-
६ च संस्कृतस्य ग्रहीतुरसाधारण्येन पुत्रत्वं युज्यते न जनकस्यापि दानेन
तत्सत्त्वनाशात् इत्यत आह जनकगोत्रसम्बन्ध इति । एवकारेणैवार्थ-
तेनैव संस्कृतत्वादिति प्रथमेनेवेत्यस्य व्याख्या । संस्कारा इत्यस्य व्याख्या
चौडान्ता इति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यादि परियहीतुरेव गोत्र

चा चेदिति । परियहीत्रैव जातकर्मादिमर्षमंस्कारकरणे चौडा-
दिमंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परियहीतुरेव गोत्रम् तत्र
हेतुः पूर्वात्वात्संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वामुध्यायणसन्ततौ दत्त-
कसन्ततौ चापिचितं गोत्रमाह तेनेवेति । परियहीतृगोत्रेणैव
उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरियहमाह तथेति । जनक-
परियहोचोरेकगोत्रत्वेऽपि परियहीत्रैव व्यपदेशः, परियहमस्कोर-
करणादिति । यत्तु गोत्ररिक्त्ये जनयितुं न्नभजेद्दत्तमः सत
इति तत् परियहीत्रैव जातकर्मादिमर्षमंस्कारकरणपक्षे वेदित-
व्यम् । ये तु नित्यवद्द्वामुध्यायणा दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयं ।
द्वामुध्यायणका ये स्तुर्दत्तककीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाह,
गृह्णैश्चिरयोर्यथेति पारिजातस्मरणत् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे-
परियहीतृगोत्रे च दत्तकादीनाश्च द्वामुध्यायणत्वे इदं वचनं
नित्यानां द्वामुध्यायणानामिति सत्यापादवचनं च प्रमाणं ।
प्रवरमञ्जुर्यामथनेभैवाभिप्रायेणोक्तं दत्तकीतकचिमपुत्रिकापुत्रा-

प्रथमत्वादिति परियहीत्रा चेदित्यादि पूर्वत्वादित्यन्तस्याप्यं । द्वामुध्या-
यणसन्तताविति तेनेवेति अस्य व्याख्या ।—प्रतियहीतृगोत्रेणैवेति ।—
उत्तरसन्ततेर्गोत्रं प्रतियहीतृसन्ततेर्गोत्रं उभयत्रापि द्वामुध्यायण-
सन्ततौ । दत्तकसन्ततौ च व्यवहार्थमिति भावः । उत्तरसन्ततेर्गोत्र-
मुभयत्रापिति उत्तरपक्षस्य थारया । तथेति ।—तथा पितृश्रेण्यदि-
गृहान्तरं । सगोत्रपरियहमाहिति ।—ननु सगोत्रपरियहे परियहीतृ-
गोत्रसम्बन्धेऽपि व्यपदेशात्तत्रैव जनकगोत्रसम्बन्धोऽप्येव स च परि-
यहीतृरेवेति कथं परियहीतृगोत्रव्यपदेशः । उच्यते तस्माच्चगोत्रव्यपदे-

विवाहादौ देवरपुत्रस्य न परिवित्तिपरिवेत्तत्वादिदोषो देवरपुत्र-
विवाहादौ वा क्षेत्रजस्येत्येतदर्थं न यथाश्रुतपितृव्यपुत्राभिप्रायं
परिगृहीतस्य दत्तपदेनैकोपादानात् अपरिगृहीतस्य च प्रसक्त-
भावेन नियेधामवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात् । न चैतस्मादेव
ज्ञापकात्परिगृहीतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वमिति शङ्कनीयम् ।
दशानां भ्रातृणां मध्ये पञ्चानामपुत्रत्वे पञ्चानाञ्च प्रत्येकं दश-
पुत्रत्वे भ्रातृणां प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्रतापत्ते, पञ्चाशतस्य भ्रातृपुत्राणां
प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेश्चेत्याद्युक्तदूषणगणयासात् तस्मात् यथा-
य्याहृतमेव साधु ।

एवं प्रतिगृहीतकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिगृहीत-जनक-
कुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्वाभ्युपव्यापणाय न दातव्यां सपिण्डाय सगो-
त्राय श्राद्धीयं नव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं
तयेति हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । 'श्राद्धीयं' श्राद्धे दत्तद्रव्यं ।

धौरसपुत्रस्येव धौरसपुत्र्या अप्यपचारि चेन्नजाद्याः पुत्र्यः प्रति-
निधयो भवन्ति । मुख्यपचारि प्रतिनिधिरिति न्यायात् । मुख्यत्व-
श्चास्मा दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना

परिवेदनीया क्रम्या परिदायी दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिता
इति शारोतवचनात् । यतस्मादिति । पितृव्यतमयेऽपिवेत्यादि-
वचनात् ।

धौरसपुत्रस्येवेति ।—मुख्यत्वं चास्या इति । याजनाध्यापनप्रति-
गृहीतान्प्रत्येकमर्जयेत् इत्यादिविधिना धर्जितस्य मीघादिः क्रतु-
साधनत्ववत् ऋतुगमनेन अपत्यमुत्पादयेदित्यादिविधिनात्यग्नस्यापत्यस्य

साधिताया द्रव्यार्जनविधितः अर्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्व-
वत् । तथाहि रात्रिसत्रन्यायेन ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते इत्याद्यर्थवादोन्नीते ऋतावुपेयात् तस्मिन्
संविशेदित्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंसनाधारण्याः श्रुति-
सिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेति-
व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसएव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न

कन्यापुंससाधारणस्य कन्यां दद्यात् पिता स्वयं इत्यादिविधेः साध्यत्वा-
दिति भावः । रात्रिसत्रन्यायेनेति ।—स च न्यायश्चतुर्थोऽध्यायेऽनुसन्धेय
इति प्रतिष्ठितं च वा य एता रात्रीरपयजन्तीति श्रूयते तत्र
रात्रिशब्देन अग्रेष ध्यायूर्येष ऋषिरित्यादिवाक्यविहितान्तसत्रा-
मका सोमयागविशेषा उच्यन्ते । अत्र संशयः किमत्र सर्ग एव विधि-
शक्तिभेदाधिकारिविशेषणं उत प्रतिष्ठा अर्थवादोन्नीता इति ।—तत्र
सिद्धान्तः प्रतिष्ठा एवाधिकारिविशेषणं तस्या एवार्थवादोन्नीतत्वे-
नेत्यस्थितत्वात्, सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायावसरात् यत्र कामना-
विशेषो विधौ अर्थवादे वा न द्युतस्तत्रैव विधिप्रमथा सामान्यसर्ग
एवाधिकारिविशेषणं प्रत्यक्षमभ्येते । यथा रात्रिसत्रन्याये श्रुतायाः
प्रतिष्ठाया अधिकारिविशेषणत्वं पर्यवसितं, तथा ऋत्विष्यात् प्रजां
विन्दते इत्यत्र श्रुतायाः प्रजाया एवाधिकारिविशेषणत्वं सिद्धमिति ।
ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे इत्येका श्रुतिः । ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दते
इति श्रुत्यन्तरं । ऋतावुपेयादित्येका तस्मिन् संविशेदित्यपरा । प्रजाया
एवेति, प्रजाशब्देति ।—प्रजा स्यात् सन्ततो जने इति श्रुत्याः ।
जनयती प्रसूमासा इत्यनेन जनन्या अपि जननशक्तिभाववत्त्वात् अस्या
जनयतीति योगविशेषात् । श्रुतश्रुतिरिति ।—पुमान् पुंसोऽधिके
शुके स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेपुमानित्यादिगनुष्यपत्त्यादिति भावः ।

नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितमाव्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् ।
 अतएव अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिद्धा
 विविधैर्यज्ञमूर्त्तमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या एव सन्तेरनु-
 त्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजा-
 पर्याय एव । प्रजा स्यात् मन्ततो जने इतिकोषात् । एवं
 “अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चैत्रं वीजिनो नराः । चैत्रवीज-
 वते देयं नावीजी चैत्रमर्हति” इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः
 अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन यततीति वेति यास्कस्मरणत् ।
 आत्मजस्तनयः सनुः सुतः पुत्रः स्त्रियस्त्वमी । आङ्गर्दुहितरं
 सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति कोषाच्च । यद्यत्र पुमान् पुंसना
 भवति पुंसतेर्वेति यास्कोक्त्वा पुपदं बङ्गश्चपरं तदा पुंसते-
 र्वेति तदुक्तैव प्रभवकर्तृ मियुनपरमेव व्याख्यायताम् ।

अतएव यास्कः । मियुनाः पित्रप्रदायादा इति । तदेतादृक्-

तथाच शुक्रशोणितमाव्यजन्यस्य जननशक्तिमत्त्वभावात् इति भावः ।
 पुमान् पुंस इति वचनात् स्त्रीपुंसयोः शुक्राधिक्यजन्ययोः कन्यापुंसयो-
 र्जननशक्तिमत्त्वाद्यगमात् । नान्तरीयकत्वात् ।—स्त्रीपुंसाभ्यां विभिन्नक-
 त्वादित्यर्थः । सन्ततेरिति ।—कन्यापुंसवाचिकाया इत्यर्थः । कस्मा-
 दिति ।—कस्मात् स्त्रीकादित्यर्थः । कस्मादपतनं भवत्येकोऽर्थः नानेन
 यततीत्यपरः, तथाच न पतत्यस्मात् न पतत्यनेन वा इत्यपदाने कर्त्तुं
 वा यप्रत्ययसिद्धमपत्यपदमिति भावः । इति कोषादिति ।—स्त्रीपुंसा-
 धारणस्य वाचकं अमत्यपदमित्यर्थः । यद्यवेति, तदेति, मियुन-
 परमिति ।—स्त्रीपुंससाधारणपरमित्यर्थः ।

मियुनाः पित्रप्रदायादा इति ।—तदेतादृगिति वक्ष्यमाणाभ्यामिति

श्लोकाभ्यामप्युक्तम् । अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजीवसे आत्मा
 वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति । अविशेषेण पुत्राणां दाथो
 भवति धर्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वाधन्ववोऽप्रवी-
 दित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्र-
 स्तुवापरमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यन्यासङ्गतेः । न
 दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत इत्ये-
 कोयमते दुहितनिराकारुणामङ्गतेश्च । यच्च नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-
 त्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । भ्रातृपुत्रो स्वमृदुहितभ्यामिति
 पाणिनिना पुत्रदुहितपदयोरेकशेषकारणात् । एतेन अपुत्रेष्वैव
 कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः मदेत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातं तस्मा-
 धनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमये वक्ष्यते । अतएवोक्तं तत्समः
 पुत्रिकासुत इति, अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता वृणामिति
 च । यदि च अङ्गैरेकत्वेन कन्यातुत्यादः तदा ह्यप्यप्रतिपञ्चा-
 द्वादिना तसम्पादनं फार्ये, ह्यप्यचतुर्थीत्याह्लादिना पुत्राङ्गैरेव ।
 यत्तुगमनकरिणिकायाभिव भावनायां एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति

शेषः । तायाह अङ्गादित्यादि । अविशेषेण तुल्यतया इत्यर्थः । पुत्राणां
 मिथुनानामित्यन्वयः । 'विसर्गादौ' दागविक्षयादौ इत्यर्थः । इत्यन्यासङ्ग-
 तेदिति ।—सुप्राया अङ्गजत्वाभावादित्यभिप्राय । पुत्रपदं व्याख्यान-
 मिति ।—कस्याप्रतिपञ्चादिति ।—प्रतिपदि कन्यां वरां द्वितीयार्थं
 सूर्याकामकृतीयार्थं यशस्यगुण्यं श्रियमित्यादि हेमाद्रिहृतवचनान् ।
 कुर्वन्त प्रतिपदि, श्राद्धं ह्यप्यं जन्ते सुतामिति हेमाद्रित्याद-
 धिनामप्यादिहृतवचनानि शेषः । कस्याचतुर्थीत्यादिति ।—तस-

पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये
 पुत्रस्य तदाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट्यानुवादः पुत्रार्थि-
 प्रवृत्त्यर्थः गुणस्य युग्मनिशाशुकाधिक्यस्त्रीचामतेन्दुसौकथ्यपुंम-
 वनापूर्वादयो योगिमन्दादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः ।
 आश्रयनेनापि पाण्डिग्रहणे पुत्रपुत्रोर्युगफलत्वं प्रकटितं ।
 शृङ्गामिते सौभगव्याय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव शृङ्गीयात्, यदि काम-
 येत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामोरो-
 मान्ते हस्तं साङ्गुष्ठसुभयकाम इति । एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रि-
 खित्यपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आह्वकर्तृत्वेन परलोक-
 साधनतया पुत्रा अपि दानश्राद्धादिविधिमाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे
 तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । दुहिता दुरहिता दुरे हिता

वर्षादिनं चतुर्थं क्षुद्रपशुं पक्षमे इत्यादितद्भूतवचनादिति शेषः ।
 'इन्दुसौकर्यं' चन्द्रशुद्धिः । अन्यथा अक्षतकन्यासत्वे पुत्रोत्तरं न
 ग्रादिति । तथाच यौरसपुत्रा पुत्रिकाकरणवत् दशकादि-
 पुत्रीयामपि पुत्रिकाकरणं सिद्धमिति । एतेनेदमुक्तं यत् कन्यासत्वे
 दौहित्रक्षतलोकप्राप्तावपि पुत्रक्षतलोकादिप्राप्तये पुत्रप्रतिनिधेरव-
 श्यत्वं, पुत्रसत्त्वे तत्क्षतलोकसिद्धावपि दौहित्रक्षतलोकावाप्तये
 दुहितुरवग्रहभावः, सुतरां यौरसपुत्राभावे दशकादुद्दिष्टां प्रति-
 निधित्वं युक्तमिति । यवमित्यादिनेति । एवं गच्छन् पुत्रं जनये-
 दिति, आदिना तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं संविशेदार्थे स्त्रियमिति
 मनुवचनपरिग्रहः । तथादिति ।—दुरहिता इत्यस्य विवरणं दूरे
 हिता दोग्या मति । दोग्या दौहित्रकर्ता उपकर्त्ता भविष्यतीत्यर्थः ।

दोग्धा वेति निरुक्त्वा दुहितुर्दौहित्रद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः ।

मनुरपि । पौत्रदौहित्रयोर्लोकै विगेषो ' नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि क्षमुत्रैनं सन्तारति पौत्रवदिति । महाभारते गान्धार्थ्युक्तिश्च । एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी । तेन दौहित्रजांल्लोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः । अन्यत्रापि दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो ययाति-दौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्मंगधीपुत्रैः । एवञ्चौरसदुहित्वभावे दौहित्रकृतलोकप्राप्तार्थं चेत्र-णादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव । नच दौहि-प्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति । यद्यैवं तर्हि भर्षपचारे देवरस्यैव भार्यापचारे ग्वालिकायाः प्रतिनिधित्व स्यात् श्वशुरशरीरावय-वान्वयेन सौमाहृत्वादिति चेन्नैवम् । नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन

दौहितृशब्देन इह उपकार उच्यते, दुहितुः प्रकृतदौहितृशब्दात्प्रसम्भवात् दौहित्रद्वारा हितकारित्वं तस्याः ननु सत इति भावः ।

तत्र मनुवचनं प्रमाद्ययति मनुरपीति । एवेति ।—शताधिका एका बाला इत्यर्थः, शतं पुत्रा एका कन्येति यावत् । दुहितर एवेति ।—यद्यपि दुहितरः सन्ति तदा श्वशुरसा पुत्राः किं कुर्वन्तीति भावः । यतश्च दुहितुः प्रशंसाभाषणपरं श्वशुरसानाख्यापरमपि तेषां श्रुताधिप्यसम्भवेन नत पितृदायत्वेन च दुहितृभ्यामभ्यहित-त्वादिति । 'निपतन्' अथ'पतमित्यर्थः । कानीनैरिति ।—कानीने-मंगधीपुत्रैरिति दौहित्रैरित्यत्र विवक्ष्यम् । अष्टकादिभिः श्वशुर-

भार्योपादानं किन्तु तस्याः संसृतस्त्रीत्वेन न च तत् श्याजिका-
कायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः
ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः । सत्यामन्यां
सवर्णायां धर्मकार्ये न कारयेत् । सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया
न विनेतरेति । तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

तत्र क्षेत्रजगूढजकानौनसहोदरपौनर्भवानां पञ्चानां मध्ये
क्षेत्रजोत्पादनं मनुरेवाह । देवरादा मपिण्डादा स्त्रिया सम्यक्-
नियुक्तया । प्रजेष्णिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिचय इत्य-
नेन सन्तानस्योभयविधस्य परिचये उभयविधायाः प्रजाया
दृष्टत्वेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः । इतरासु चतसृषु नोत्पा-
दनविध्यपेक्षा लोकस्वभावसिद्धत्वात् तामाश्च नामानि पुत्रवत्

रित्युच्चारण्य हेतुः । तस्या इति ।—संसृतस्त्रीत्वेन श्याजिकायां तत्-
संसृतत्वाभावेनासौसादृश्यादित्यर्थः । कनिष्ठादाविति ।—भार्योपामिति
शेषः । तदिति ।—तत् संसृतत्वमित्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनेति ।—
सवर्णासु ज्येष्ठया धर्मकार्ये कारयेत्, अनेन ज्येष्ठया अभावे
कनिष्ठया कारयेदिति व्यतिरेकमुखेनेत्यर्थः ।

देवरादेति ।—ईष्णिता प्रजा अधिगन्तव्या इत्यन्वयः । 'सन्तानस्य
परिचये' अपुत्रत्वे इत्यर्थः । 'उभयविधायाः' कन्यापुत्ररूपाया
इत्यर्थः । इतरासु प्रजासु इत्यर्थः । लोकस्वभावसिद्धत्वादिति ।—
तथा च पुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेऽसवर्णजत्वनिश्चयेन कानोनादीनां
लोके प्रसिद्धेः । पुत्रवत् तान्येव ।—क्षेत्रजादीन्येव न तु स्त्रीत्वेन
तासां नामान्तरमिति भावः । प्रत्यक्षनिमित्तस्य शक्यतावच्छेदकस्य
क्षेत्रजातत्वस्य पुत्रवन्त्योभयसाधारण्यादित्यर्थः । चौरसेति ।—चौरस-

तान्येव प्रवृत्तिनिमित्तस्योभयत्रापि तल्यत्वात् तासां चौरसप्रति-
निधित्वं विकलावयवारब्धत्वेन न्यायत एव सिद्धं ग्रीह्यपचारे
नीवाराणामिव अवयववैकल्यश्च स्त्रवयवमात्रान्वयेन भर्तृवय-
वान्वयाभावात् । अस्त्वेवं क्षेत्रजादीनां दुहितृणां चौरसदुहितृ-
प्रतिनिधित्वं न्यायवलात् दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां
सौसाहृद्यन्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं । भैवम् । तत्रापि
सजातीयेष्वयं प्रोक्तान्वयेषु मया विधिरिति थोगिप्रतिपादित-
सजातीयत्वादि सौसाहृद्यमद्भावात् अस्त्वेव न्यायप्रसरः उपपादितं
चैतदधस्तात् पुत्रप्रतिनिधिविचारे । ननु क्षेत्रजादीनां पक्षानां
मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पक्षानां सजातीयत्वेनास्तु प्रति-
निधित्वं पूर्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं साहृद्या-
विशेषादिति चेन्नैवम् । पूर्वपूर्वश्रेयस्त्वेनेति श्रूमः । तदाह विष्णुः ।
एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयानिति । श्रेयो दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टं अव-

दुहितृप्रतिनिधित्वमित्यर्थः । 'विकलावयवारब्धत्वेन' मात्रवयवमात्रान्व-
त्वेन । न्यायत एवेति ।—सौसाहृद्यमच्छात् न्यायत एवेत्यर्थः ।
ग्रीह्यपचार इति ।—यथोक्तवस्त्वसंभ्रामौ याद्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ग्रीहीणामिव प्राणय इति न्यायादिति शेषः ।
'न्यायप्रसरः' न्यायावसर इत्यर्थः । अथक्षादिति ।—अथ च येषु दम्प-
त्योरन्यतरावयवसम्बन्धस्तेषां न्यायादेव प्रतिनिधित्वमित्यादिप्रयत्ने-
नेत्यर्थः । क्षेत्रजादीनामपुत्रसहीत्यौगर्भवेसु मातापित्रन्यतरावयव-
पत्यासत्तिरस्तिव तेषु थभिपारजातत्वेन शुद्धिगुणयोगाभावात्
दत्तकादियु तु शुद्धादिः शुद्धबीजजातत्वात् । ननु क्षेत्रजादिसु
सौसाहृद्यादेव प्रतिनिधित्वं प्राप्तं किमर्थं वचनमित्याह वैचनस्त्विति ।

यवप्रयासन्त्यादि अदृष्टं शुद्ध्यादिवचनन्तु नियमार्थं यदि सोमं न विन्देत् पूतिकानभिपुणुयादित्यादिवत् विशेषान्तरं अस्मत्-
कृतायां विष्णुस्मृतिटीकायां केशववैजयन्तरामवधेयम् ।

दुहित्प्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते । तत्र दत्तकाद्या रामायणे वालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सन्त-
कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् । इत्याकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्य-
पराक्रमः । सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महाभागा शान्ता माम भविष्यति । अपुत्रस्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः । अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ कन्येयं मम दीयताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी । ततो राजा दशरथो मनसाभि-
विचिन्त्य च । दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिश्रुत्वा तु तां कन्यां स राजा विगतह्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रदृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्यवानित्यादि ।

नियमार्थमिति ।—सिद्धे सत्यात्मो नियमार्थेति न्यायादित्यर्थः । नियमफलन्तु अवरुद्धादास्याद्युत्पन्नेषु अथयवसम्बन्धेन सौमादृश्येऽपि न युक्तत्वं भवतीति । यदि सोममिति ।—पूतिकां अभिपुणुयात् गृह्णीयात् ।

भविष्यानुवाद इति । भविष्यत्कथनमित्यर्थः । इत्याकूणामिति ।—कन्या धाम्येति ।—अस्य दशरथस्येत्यर्थः । 'अङ्गराजः' अङ्गस्य देशस्य राजा स लोमपादः । 'शान्तेन' प्रीतियुक्तेन । विगतह्वरः विगत-

तत्रैव लोमपादं प्रति दशरथवाक्यम् । शान्ता तव सुता
वीर सह भर्त्ता विशाण्वने । मदीयं नगरं यातु कार्यं हि
महदुद्यतमिति ।

तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । अयं राजा दशरथः
सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी ।
याचमानस्य मे मङ्गलं शान्ता प्रियतरा मम । सोऽयं ते श्वशुरो
धीर यथैवाहं तथा नृप इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रतिशृङ्ग
दत्ताशब्दैर्द्धानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं
इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रापि पुत्रपतिनिधिर्भव-
तीति गम्यते ।

क्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे । आत्मीकृत्य सुवर्णेन
परकीयान्तु कन्यकाम् । धर्म्येण विधिना दातुमसगोचापि
युज्यते ॥

श्लोकः स लोमपादः । 'लोमपादं प्रति' अङ्गराजं प्रतीत्यर्थः ।
भर्त्ता ऋष्यशृङ्गोत्थयः । 'विशाण्वने' स्वपतेः । मदीयं नगरं
अयोध्याञ्चम् । दयितः सुहृदिति परस्परपादानेन सुहृत्समत्वं सूचितम् ।
पुत्रपतिनिधिरिति ।—पुत्रवत् प्रतिनिधिः पुत्रिकाकरणविधिना
पुत्रपतिनिधिर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा अकृतैरसदुद्दिष्टसखे दत्तकारि-
ग्रहणं न स्यात् ।

आत्मीकृत्येति । कथं च खीकृत्य । 'धर्म्येण विधिना' शास्त्रादिना
विधिनेत्यर्थः । दातुं, अन्यस्मै दातुं नित्यस्य इत्येव सत्वात् । लक्ष्यस-

लैङ्गेऽपि । कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्वदोषविवर्जिताम् । माता-
पित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत् । आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य
वस्तं दत्त्वा शुभं नवम् । भृषणैर्भूषयित्वा तु गन्धमाल्यै रथार्चयेत् ।
निमित्तानि समीच्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम् । उभयोश्चित्त-
मालोद्य उभौ सम्पूज्य यत्नतः । दातव्या ओचियायैव ब्राह्मणाय
तपस्विने । साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिण इति । अत्र
सुवर्षेनात्मीकृत्य धनं दत्त्वेत्यादिशब्दैः क्रयविधिः स्पष्ट एव ।

कृत्विमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम् । महिष्यां जज्ञिरे

म्यन्नामिति ।—‘अथ्यङ्गत्वादिलक्षणयुक्तां’ संख्यमैशुनत्वादिदोषहीनाम् ।
संवादं सम्मतिमित्यर्थः । कृत्वित्यन्तर्भूतौर्ण्यर्थः कारयित्वित्यर्थः ।
संस्थाप्येति ।—विधिनेतिशेषः । निमित्तानीति ।—शुभसूचकानि
अष्टपिण्डकरणादीनि मिताक्षरायामुक्तानि यथा आभ्यन्तराणि अष्ट-
पिण्डान् कृत्वा इत्याद्याश्वलायनोक्तविधिना वेदितव्यानि । पूर्वस्यां
रात्रौ गोष्ठवेदिकाकितवस्थानङ्गदेरिणक्षेत्रचतुष्पथप्रशान्तिभ्यां ऋत्तिकां
गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्त्तव्यं तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे स्पृष्टे धान्यवती
भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकिनी,
पञ्चमे स्वर्गैजगार्चनपरा भवति, षष्ठे रोमिणी, सप्तमे
अभिचारिणी, अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणादिति ।
‘उभयोश्चित्तमानोऽथ’ उभयानुरागं बुद्ध्वा । एतेन गान्धर्वविवाह
उक्तो भवति । गान्धर्वः समयाग्निघ इति याज्ञवल्क्यप्रीयात् ।
ओचियायेत्यनेनाधीतवेदत्वे सिद्धे यदधीतवेदायेति पुनःकथनं तद्-
यश्चैतदधेतथाध्ययनसापनार्थमिति । ‘ब्रह्मचारिणे’ अक्षतदारायेत्यर्थः ।

शूराङ्गोजायां पुरुषा दश । वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानक-
 दुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ।
 अनावृष्टिः कनक्को वत्सवानथ गृञ्जिमः । ग्रामः शमीको
 गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गणा इति मध्ये विधाय, पृथुकीर्त्तिः पृथा
 चैव श्रुतदेवाः श्रुतश्रवाः । राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीर-
 मातर इति पञ्चापि विगणय्य, पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिमां
 पाण्डुरावहत् । यस्यां स धर्मविद्राजा धर्मोत् यज्ञे युधिष्ठिर
 इत्यादि । अत्र चक इति कर्त्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः
 क्वचिमत्वम् ।

पादो भौमप्रते च । आसीत् सुनन्दिकः पूर्वं ब्राह्मणो वेद-
 पारगः । तस्य सुनन्दिका भार्या बन्धा तु बद्धलोभिनी ।
 तस्यापत्यं न मञ्जातं दृढत्वबन्धभावतः । तेनान्यस्य सुता जातु
 सुग्रीला रूपमंयुता । ब्राह्मणस्य कुले जाता दृष्टीत्वा पोषिता
 स्वयम् । ताश्च पुत्रो गृहे तस्य ब्राह्मणो मा द्यपालयत् ।
 विवाहार्थन्तु विप्रस्य दत्ता भोमेश्वरस्य च । वेदोक्तविधिना तत्र
 विवाहमकरोत्तदेत्यादि । अत्रापि स्वयं दृष्टोत्वेति श्रवणं क्वचि-

मद्विद्यामिति । भोजायां मद्विद्यामित्यन्वयः । 'पूर्वं' प्रथमत
 इत्यर्थः । 'दश' पुरुषान् दर्शयति वसुदेव इत्यादिना । 'ततः' वसु-
 देवजन्मानन्तरमित्यर्थः । 'अस्य' शूरस्येत्यर्थः । 'वराङ्गणा' इति ।—ता एव
 नामतो निर्दिशति पृथुकीर्त्तिरिति । कुन्तिनाम रागा । 'यस्यां'
 पृथायाम् । 'सः' प्रसिद्ध इत्यर्थः । 'तेन' सुनन्दिकेनेत्यर्थः । 'ब्राह्मणो'
 सुनन्दिकपत्नी सुनन्दिका । विवाहमकरोदिति ।—सोमेश्वर इति

मत्वे लिङ्गम् । तच्च स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः । ग्रहणपोषणयोः
 क्त्वाप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्धत्वात् ।
 दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु स्पष्टम् ।

अपविद्धायां महाभारते आदिपर्वाणि शकुन्तले दुष्मन्त-
 शकुन्तलासंवादानुवादकमेव वाक्यम् । जनयामास स मुनिर्मेन-
 कायां शकुन्तलाम् । प्रस्ये हिमवतो रस्ये मालिनीभमितो नदीम् ॥
 जातसुतृष्ट्य तं गर्भं मेनका मालिनीमसु । हतकार्या तत-
 स्पूर्वमगमच्छक्रमंसदम् ॥ तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले ।
 दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात् पर्यवारयन् ॥ नेमां हिस्वर्षेणै
 बालां क्रव्यादा मांसगर्हिनः । पर्यरक्षस्तदा तत्र शकुन्ता मेनका-
 त्मजाम् ॥ उपस्युष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितानिमात् । निर्जनेऽपि
 वने रस्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥ आनयित्वा तन्मैत्रिणां दुहितृत्वे
 न्यवेशयम् । शरीरकृत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते ॥ क्रमेण

शेषः । पोषितेत्यन्वयः साधुरिति ।—तथा च स्वयं पोषितेत्यन्वयेन
 क्वचिन्मत्वे प्रमाणं न स्यात् क्वचिन्मः स्यात् स्वयं कृत इति लक्षणा—
 योगादित्याशयः ।

‘शकुन्तले’ शकुन्तलोपाख्याने । ‘स मुनिः’ विश्वामित्रः । मेनकायां
 नामासुरः च । हिमवतः प्रस्ये एकदेशे देवताभूमावित्यर्थः ।
 ‘भमितः’ समीपे । ‘मालिनीमसु’ मालिनीतीरे । ‘मांसगर्हिनः’ मांस-
 लोभिणः । क्वचं कथञ्च इत्यर्थः । ‘उपस्युष्टुं’ खातुम् । ‘शरीरकृत्’
 जनकः । ‘प्राणदाता’ व्याघ्रात् दुर्गाय रक्षक इत्यर्थः । यस्मिन्ति
 स्पष्टम् । क्रमेणिति ।—क्रमेण शरीरकृत्प्राणदातृत्वात् समवाये

ते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने । निर्जने तु वने यस्मात्
शकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामाख्याः छतश्चापि ततो
मया । एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् ॥ शकुन्तलो-
वाच । एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये । सुतां कण्वस्य
मामैवं विद्धि त्वं मनुजाधिप ॥ कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वम-
जानतीति । अत्रोत्पट्टायहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव । तदेवं
तत्तद्विधिविनाभूतलिङ्गदर्शनैस्तत्तद्विधिसिद्धिः सुकरैवेत्यलं पक्ष-
वितेन ।

अथ दत्तकाग्नौचनिर्णयः । तच्च जनककुले परस्परं नास्तीव ।
गोचरिक्थे जनयितुर्न भजेद्भूमिः सुतः । गोचरिक्थानुगः
पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति मनुवचनात् । अत्र च स्वधा-
पिण्डशब्दे अग्नौचादिसकलपितृकर्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमि-
त्तीभूतगोचरिक्थयोर्निवृत्तियवणात् त्रेतपिण्डदानादेश्चाग्नौचपूर्व-

शरीरहत्कर्मण्य मान्यत्वं प्रदर्शितम् । नामाख्या इति ।—तथापि
शकुन्तैर्लोयते या सा शकुन्तलेति श्रुत्यतिः । विप्र इति मनुजाधिप
इति दुष्प्रसन्नसम्बन्धनमिदम् । अथविद्धाविधिः स्पष्ट एवेति ।—अयं
प्रपञ्चो भ्रान्तिमूलतया विजृम्भते सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तत्रेषु मया
विधिरिव्यादिविरोधात् सजातीयस्य दुष्प्रसन्नशुभकविवाहस्यानाप-
चदितत्वापत्तेः । तदेवमिति ।—तत्तदन्यथानुपपन्नप्रमाददर्शनेतिव्यथैः ।

अपैति । उच्यते इति शेषः ।—जनककुले इति ।—शुद्धदत्तकस्तीति
शेषः, इत्यामुष्यायस्य उभयकुले अग्नौचस्यावश्यमावात् । त्रेत-
पिण्डदानादेरिति ।—आदिपदेन भीरुशीरदानप्रतर्पणादीनां प्रति-
यहः । अग्नौचपूर्वज्ञानस्येति ।—अग्नौचं पूर्वज्ञाने यस्येति अग्नौच-

कान्तनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धेव ।
 अमगोत्रः मगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् । प्रयमेऽहनि
 यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् । प्रयाहिषान्तु नैव स्यात् कर्तुः
 स्वस्ति तथापि च । यावदशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युरित्यादि-
 वान्यपर्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिमिद्धेः । तस्मात्
 दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि । यत्तु वैजिकादपि
 सम्बन्धादनुरन्ध्यादघं व्यहमिति तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्य-
 नेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्यत्वे तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च
 अशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्डप्रयोर्निमित्तयोर्निमित्तत्वावगमात्
 अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि ।

पूर्वजाशक्तत्वनियमादित्यर्थः । यावदशौचं तावत् प्रेतोदकं
 पिण्डमेकञ्च दद्युरिति विष्णुसूत्रात् तथाच प्रेतपिण्डादिदानाशौचयोः
 समव्याप्तिनियमात् गोत्ररिक्त्ये जनयितुरित्यनेन पिण्डनिवृत्तिर्दर्शनात्
 एकापायेनान्यतरनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वादिति भावः । एतदभिप्रेत्याह तत-
 येति । प्रयाहिषान्त्विति ।—दाहकवाहकादीनामित्यर्थः । उपसंहरति
 तस्मादिति । नाशौचादीति ।—आदिपदेन नीरत्नीरदानं प्रेतसर्पणादीनां
 परिग्रहः । वैजिकादपि सम्बन्धादिति ।—तथाच दत्तके जनकस्य वीज-
 सम्बन्धात् अत्रहमशौचं स्यादित्यभिप्रायः । तदपीति ।—तथाच वैजि-
 कादपि सम्बन्धादिति सामान्यवचनस्य गोत्ररिक्त्ये जनयितुरित्य-
 भेदाप्रवादादित्यभिप्रायः । दत्तकातिरिक्तस्यत्वे इति ।—तथाच तदघन-
 स्यान्न्यपूर्वाजातापत्यविषयत्वमवलिपृते । यतएव कुल्लूकभट्टः वैजिके तु
 परपूर्वभार्याशमपत्येत्पत्तौ अत्रहमशौचं भवतीति तदघनं व्याख्यात-
 यान् । तन्निमित्तमिति ।—गोत्रमिच्छमिति । 'तदानुगं' पिण्डा-

तथा च शङ्खलिखितौ । सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः मातृ-
पौरुषी । पिण्डशोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति । प्रति-
ग्रहीटपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे चिराचमशौचम् । तदाह
वृहस्पतिः । 'अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च । मृतेष्वामृत्यु
शुद्ध्यन्ति चिराचेण द्विजोत्तमाः ॥ इदञ्च चिराचाशौचविधानं
धत्ततियोगिकं भार्यात्व' पुत्रत्वञ्च तस्यैव ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः ।
सतके मृतके चैव चिराचं परपूर्वयोः । एकाहसु सपिण्डानां
चिराचं यत्र वै पितृरिति । यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव
स्त्रीकारात् परियहीतुमादुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदप-

नुगम् । प्रतिग्रहीत्रिति ।—प्रतिग्रहीटरूपपित्रादीनां त्रयाणामित्यर्थः ।
दत्तकादीति ।—आदिपदेन शौचजादेर्यहसम् । 'अन्याश्रितेषु दारेषु'
पुनर्भूत्वित्यर्थः । 'परपत्नीसुतेषु' दत्तकादित्यित्यर्थः । एतेषु सुतेषु
चिराचेणाशुत्य स्त्रात्वा शुद्ध्यन्तीत्यन्वयः । द्विजोत्तमा इति प्राधान्य-
आपत्त्यर्थं, तेन गृह्यते श्यपीति श्येयम् । इत्यतियोगीति ।—यः प्रति-
योगी सम्बन्धी यस्य भार्यात्वस्य पुत्रत्वस्य च तत् । एतेनेदमुत्पन्नं
भवति दत्तकमरणे यद्यीतुः पुनर्भूतमरणे तदप्यादिम एवाशौचं
ननु अदकस्य पूर्वपतेव्या ।

त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनामिति । पितृसपिण्डानाम् । प्रतिग्रहीतुः
प्रपितामहादीनां त्रयाणां दत्तकसपुत्र्याणामिति यावत् । परः पूर्व-
स्मिन् काले सम्बन्धी यदेव पुनर्भूतदत्तकदोरित्यर्थः । सपिण्डानां
प्रतिग्रहीतुः सपिण्डानां तदुत्पन्नप्रपितामहादीनाम् । पितुः प्रतिग्रहीट-

त्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः । इदमपि समान-
जातीयानामिव पुत्राणाम् । तथाच ब्रह्मपुराणम् । श्रीरक्ष
वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
मृतेषु च । अशौचन्तु चिरात्रं स्यात् समान इति निश्चय इति ।
सर्वदा सर्वकालं उपनयनानन्तरमपि । अन्याश्रितेषु दारिषु
परपत्नीसृतेषु च । गोत्रिणः स्यात्शुद्धाः सुस्तिरात्रैव तत्त्व-
विदिति । यद्यपि प्रतिपक्षोत्तरमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते
सपिण्डमगोत्रलयोर्भ्रंशितयोरभावात् अशौचविशेषस्याहृत्य नोप-
नभ्यते तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पित्रमेधं समाचरन् । प्रेता-
हारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्धतीति मरीचिवचनेन शिष्यस्य
गुरुप्रेतकार्यकरणनिमित्तदशाहाशौचमुक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द
आचार्य्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिपक्षोत्तरक्रियाकरण एव दशरात्राशौचं सिध्यति

रूपस्योच्यते । इदं चिरात्राशौचमित्यर्थः । सर्वदेति ।—सर्ववर्णेषु
सर्वदा इति पूर्वोक्तवचनस्यमित्यर्थः । तथाचात्र 'आद्यन्तजननात्
शय्याघ्रादिकराधकम् । चिरात्रमात्रतादेशाद्दशरात्रमतपरम्'
इत्यादिवचनागमनवशातः । 'गोत्रिणः' शौचस्यगोत्रा इत्यर्थः ।
तत्त्ववित् प्रतिपक्षोत्तरा । गुरोर्निति । गुरोराचार्य्यादिरसपिण्डस्य मृतस्य
शिष्योऽन्येति हत्वा प्रेतनिर्द्देशकैर्गुरुमपिण्डैर्गुरोः दशरात्रेण शुद्धी
भवतीत्यर्थः । द्विपक्षेण एव शौचमाभावे सतीतिशेषः तत्त्वमे-
तन्मेव तथापिद्वारात् पिण्डोऽश्वरक्षेणोः पूर्वोभावे परपर

अन्यथा चिरात्तमेव पूर्वोक्तवचनात् । एव दत्तकस्य प्रतियहीतु-
स्त्रिपुरूपानन्तरवर्त्तिर्षपिण्डमरणे एकाहः, एकाहस्तु षपिण्डाना-
मिति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्नरणे स्नानमात्रम् ।
अन्याश्रितेषु दारिषु परपत्नीसुतेषु चेति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात् ।

अथ दत्तकपुत्रकर्तृकश्राद्धनिर्णयः । तथा च जातुकर्णः ।
प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव विधिना चित्रजौरसौ । कुर्व्यातामितरे
कुर्व्यु रकोद्दिष्टं सुता दशेति । प्रत्यब्दमिति सामान्योपादानेन,
मघादिश्राद्धप्राप्तावपि चयाहश्राद्धमेवात्र विवक्षितम् । पितुर्गतस्य

इति याज्ञवल्क्यीयात् । अन्यथेति । शौरसे सति दत्तकेन क्रियाया व्यक-
रण्ये । पूर्वोक्तवचनादिति । अन्याश्रितेऽपि श्राद्धादिपूर्वोक्तवचनादित्यर्थः ।
त्रिपुरुषयानन्तरेति । प्रतियहीतृतत्पितृपितामहेभ्य पूर्वेषामित्यर्थः ।

तदय संक्षेपः ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भव जनने वा परस्परं जनककुले नाशौचं,
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयो र्वा जनने प्रतियहीतृतत्पितृपितामहानां
चिरात्रमशौचं, तेषां मरणे तत्पुत्रादीनां जनने मरणे वा दत्तकस्य
तदेवाशौचम् । प्रतियहीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुत्रव-
पर्यन्तानामेकाहः, सोदकसगोत्रयो स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भव
जनने च तदेवाशौचं, दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदशौचं
मत्सति बाधके इति न्यायान्, प्रतियहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशमपुत्रं
तदकरणे चिरात्रमिति विशेषः ।

अथेति । प्रत्यब्दं चयाहनिमित्तकमित्यर्थः । 'इतरं' दशदशकादय
इत्यर्थः । एतत्तु पार्वण्यविधानं सामेदेव, पार्वण्येन विधानेन देय-
नभिमता सदा इति वचनात् । निरुपीनां सर्वेषां एकादित्यम् । पितु

देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षये
 ऽहनीतिपराशरवाक्ये क्षयाहपदोपादानात् । नचात्रायनेकगोत्र-
 पदं मातामहादिपरं तस्य पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरस-
 प्रतियोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा पितुः पुत्रेण
 क्षयेऽहणि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ औरसपदोपादा-
 नानर्थक्यापातात् । नच मातामहादीनामपि क्षयाहे एकोद्दिष्टमेव
 भवतीति नियमोऽस्ति । तथाच मरोचिः । मातुः पितरमारभ्य
 षयो मातामहाः स्मृताः । तेषान्तु पितृवत् आह्वं कुर्युर्दुहित्व-
 स्तुनव इति । अत्र त्रयाणां मातामहानां आह्वविधानात् पार्व्यण-
 मवगम्यते । नच पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्व्यणैको-
 दिष्टयोर्विकल्पः । तस्य मातामहाह्वनित्यताविधानपरत्वात् ।

रिति । 'गतस्य' मृतस्य । 'देवत्व' आह्वेद्दिश्यत्वं तथा च औरसेन
 सर्वत्र पितृमातामहादिव्याहे क्षयाहे पार्व्यणमेव कर्त्तव्यम् । अनेक-
 गोत्रपदवाक्यैर्दत्तकादिभिश्च एकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यमिति भावः । अनेक-
 गोत्राणां मातामहानामिति तु गार्थः तथात्वे औरसपदप्रयोगस्य
 वैयर्थ्यात् पुत्रेण क्षयाहे पार्व्यणं कर्त्तव्यमित्यनेनैव मातामहानां
 क्षयाहे एकोद्दिष्टस्य कर्त्तव्यताया अपिहितत्वात् तथाच औरसपद-
 सामर्थ्यात् पार्व्यणं अनेकगोत्राणामित्यस्यानौरसपुत्रादिवाचकता
 युक्ता । नच मातामहस्य क्षयाहे पार्व्यणविधानायमेवतदिति
 वाच्यं वक्ष्यमाणमरीचिवचनेन मातामहानामपि क्षयाहे पार्व्यणाभि-
 धानात् । पार्व्यणं कुरुते यन्तु देवत्वं पितृकारणात् । मातामहानां न
 कुरुते पितृहा घ प्रजायते इति वचनात् । ननु यथा क्षेत्रजौरसाभ्यां
 पितुः क्षयाहे पार्व्यणं कर्त्तव्यं इतरैरेकोद्दिष्टं, तथा औरसक्षेत्र-

किञ्च कर्षूसमन्वितं सुकृता तथाद्यं आह्वयोऽग्रम् । प्रत्याब्धिकन्तु
 श्रेयेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यत्रापि प्रत्याब्धिकशब्दस्यापि
 प्रत्यब्दशब्दवन्मघादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात् इष्टापत्तिरिति चेत्
 न । मघादिष्वपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः नचैतत् कस्यापीष्टं
 प्रत्याब्दिकशब्देन आह्वमात्रसंयत्ते श्रेयदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन
 पर्युदासासम्भवात् । तस्मादौरसेन क्षयाहे मातापित्तोः पार्वणमेव
 कार्य्यं इतरैर्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव इत्येव व्यवस्था साधीयसीत्यलं
 विस्तरेण ।

आभ्यां दौहित्राभ्यां मातामहस्य क्षयाहे पार्वणमेव कर्त्तव्यं, दत्तकादि-
 भिरेकोद्दिष्टमिति विकल्पेनानुष्ठानार्थं पितृवदित्युक्तमित्याह न चेति ।
 किञ्चेति । कर्षू इति । चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तावदन्तराक्षयाधःखाता वित-
 त्यायतालिखः कर्षूः कुर्थात् कर्षूसमीपे अग्नित्रयमुपसमाधाय परिकीर्य्य
 एकैकस्मिन्नाङ्गतित्रयं जुहुयात् इति आह्वयविवेकघृतविष्णुसूत्रं, तेन
 कर्षूसमन्वितं अन्वयत्काथाह्वयमिति । एतत्तु हन्देशमप्यं तेषां मातादि-
 चिकथाह्वयनिषेधात् न योषिह्यः एधग्द्वादेवसानदिनाहते इति वच-
 नात् । आह्वयोऽग्रमिति ।—आह्वयप्रतिमास्यानि आद्यं पाण्डितासिद्धे
 तथा । सपिण्डीकरस्यचैव इत्येतत् आह्वयोऽग्रमित्युक्तम् । 'प्रत्याब्दिकं'
 प्रतिसांवत्सरिकम् । पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिरित्यनेन पार्वणमभिष्टि-
 तम् । प्रत्यब्दशब्दवदिति ।—प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव विधिना क्षैत्रजैरसौ
 इत्याद्युक्तम् । पर्युदासासम्भवदिति ।—तदितरस्य आह्वयस्याभावादित्य-
 त्सांभिप्रायः । उपसंहरति तस्मादिति ।—औरसेनेति क्षैत्रज्याप्युप-
 यत् । प्रत्यब्दं पार्वण्येनैव विधिना क्षैत्रजैरसौ इति पूर्व्याह्वय-
 कर्त्तव्यात् । एकोद्दिष्टमेवेति ।—एषाविति शेषः ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते
औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति । तदभावे तु
सर्वद्वरः ।

इति श्रीधर्माधिकारिर्विरचिते रामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डित-
विरचिता दत्तकमीमांसा समाप्ता ।

प्रकरणान्तरमाह अथेति । 'तस्मिन्' तस्मिन्निति । दत्तके इत्यर्थः ।
तस्य संहितायां प्रक्रान्तत्वाद् अनुवृत्ते । 'तदभावे' औरसाद्यभावे इत्यर्थः ।
औरसाभावे क्षेत्रजादिसत्त्वेऽपि चतुर्थभागभागात् शास्त्रीयत्वादिति ।
तदयं प्रकरणसंक्षेपः ।

पिण्डोदकनामसंकीर्तनाणोक्तपरिहरादिसर्वकार्यार्थं औरस-
पुत्राभावे दत्तकादयः प्रतिनिधिय कर्तव्याः । तत्रापि कर्त्ता दत्तक-
कृत्रिमावेव कर्त्तव्यौ, अन्येषां निषेधात् । कदाचित् औरसानुमतौ
प्रतिनिधिपुत्र सिध्यति । दत्तकसत्त्वे प्रतिगृहीते दत्तकान्तरः
सिध्यत्येव अहृतदारणे मृतपत्नीकेनापि दत्तकः कर्त्तुं शक्यते एव,
देहाशुद्धवस्त्रायामपि दत्तकग्रहणं शास्त्रीयं नित्यत्वात् निरवकाश-
नैमित्तिकत्वाच्च । दत्तककरणे फाल्गुनियमे नास्ति, अपुत्रत्वावधारण
एव गृहीतुं शक्यते । अग्रतश्च दारणे चालेन अग्रतश्च दारवा
अजातरजसूयापि मालया गृहीतुं शक्यते, धर्मकार्यं बाल्यादेर-
प्रतिबन्धकत्वात् बाधकाभावात् पैतृप्रपौत्रवतेऽपि नाधिकारः
प्रयोजनाभावात् । पुत्रसत्त्वेऽपि दैहिकजलाकावाप्तार्थं दत्तकादि-
कन्याकरणं शास्त्रीयं शौनकावशिष्ठान्यतमेऽपि विधिपरिगृहीतस्यैव
पुत्रत्वम् । भ्रातृपुत्रेऽपि ग्रहणविधिरावश्यकः । ज्येष्ठपुत्रदानग्रहण-
योगाधिकारः एकपुत्रग्रहणनिषेधः, गृहीतः सिद्धएव तत्र दातुमेव
प्रत्यवायनात्मम् ।

एकपुत्रस्य द्यामुष्यायणत्वसिद्धिः । क्लीं द्यामुष्यायणो भवितुमर्हति
 तस्य पुत्रान्तरत्वनभ्युपगमेन तदन्तर्गतत्वात् पुत्रिकाकरणे नाधिकारः ।
 दुर्भिक्षाद्यापदं विना पुत्रदाननिषेधः, दाने दातुरेव दीपो यक्षीतुः
 प्रत्यवाये नास्ति । विधवाया नाधिकारः, श्रमकर्त्तृकपुत्रग्रहणस्यै
 ब्राह्मणद्वारा होमः शास्त्रार्थः । जीवति भर्तुरि पूर्वं तदनुमतायाः
 पश्चाद्विधवाया अपि पुत्रग्रहणाधिकारः । जीवति प्रत्यौ तदनुमतौ
 स्त्रियाः पुत्रदानाधिकारः । प्रीयते प्रीते वा तदनुमतिं विनापि
 पश्चाद्वाः पुत्रपरिग्रहकालः, तत्राज्ञतजातकर्मोदिमुष्याः छतचूडा
 गौणः छतचूडस्तु गृहीत उभयसन्बिदं विनापि द्यामुष्यायणः, सन्बिदा
 तु यदाकदापिदगृहीतेद्यामुष्यायणः जननेन छतजातकर्मोदिचूडा-
 पथ्यन्तसंस्कारः पुत्रो यहीजा यथाविधिपरिगृहीतेऽपि तस्य दासः ।
 पश्चाद्दानन्तरं अज्ञतजातकर्मोदिरपि गृहीतेऽपि दासः, पश्चाद्दा-
 नन्तरं अज्ञतजातकर्मोदिरपि यहीजा तत्संस्कारकरणेऽपि दास एव ।
 दासपुत्रस्तु प्रतिग्रहीत्रा विवाहनीये ग्राहाच्छादनदानैः प्रतिपाल-
 नोपय भवति । विवाहे प्रतिग्रहीतगोषोऽस्त्रेखसमाचारः, छतचूडग्रहणे
 पुत्रेष्टिविधिरावश्यकः ; अष्टपुत्रग्रहणसम्भवेऽन्यपुत्रग्रहणनिषेधः अत-
 रणे न प्रकृतदानिः यहीतुः प्रत्यवायमात्रं ; सर्वेषां सजातीयपुत्रयाद्य-
 त्सेऽपि सन्निहितः सपिण्डो मुख्यः, तदसम्पत्तौ भिन्नगोत्रसपिण्ड व्यासप्तः ।
 सपिण्डः सप्तमपुत्रयावधिकः । तदभावे सकुल्यः सप्त दशम-
 पुरुषावधिकः । तदभावे सोदक व्यासप्तः सप्त चतुर्दशपुरुषावधिकः ।
 तदभावे समीचः सप्तैकविंशतितमपुरुषावधिकः । तदभावे समीच-
 सजातीयः, तदभावे भिन्नगोषोऽपि सजातीयः । सपिण्डादिपुत्रग्रहणे
 यश्चातरि निषेधः सम्भवति तादृशः पुत्रो याद्यः । अथा भगिनो-
 पुत्रो भगिन्या वा अष्टपुत्रो न याद्यः, गृहीतो नैव तिष्ठति ।
 सन्निधवेऽपिः .पुत्रोऽहितगोषेऽपि समीपवत्त्वं, दत्तज्ञानं यहीतुकुणे

पिण्डान्वयरूपं त्रैपुरविकं सापिण्डं अग्नौचाविवाहत्वप्रयोजकं, जनककुलेऽसामान्यावयवान्वयरूपं सापिण्डं न पिण्डान्वयरूपं, धर्मैति ददतः स्वधेत्यनेनापवादात् ।

दत्तकादयो द्विविधाः, केचित् नित्यवद्द्व्यामुष्यायणाः केचिदनित्यवद्द्व्यामुष्यायणाः । ये जनकप्रतिग्रहीत्रोच्चारणयोरयं पुत्र इति संप्रतिपत्रास्ते नित्यवद्द्व्यामुष्यायणाः । ये च चूडापर्यन्तसंस्कारैर्जननेन कृता उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीत्रा ते अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणाः । यस्मात् जातमात्रस्य ग्रहणे उभयगोचरेण संस्काराभावेन ग्रहीतृमात्रपुत्रतया जनकपुत्रत्वाभावादतैरनित्याः । सगोत्रपरिग्रहेऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्रमात्रं प्रतिग्रहीतृजनकगोत्रसाम्येऽपि प्रतिग्रहीतृगोत्रमात्रव्यपदेशः प्राप्तीयः । अतः फलमेतत् यत् तद्गोत्राभावेन जनकपिण्डशानाधिकार इति । दत्तकेन प्रतिग्रहीतृप्राप्तौ कर्म कर्तव्यम् । शुद्धदत्तकादीनां प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहाः श्राद्धे तेषां देवतात्वं नतु जनन्याः । द्व्यामुष्यायणदत्तकादीनान्तु जनन्याः प्रतिग्रहीत्या अपि पित्रादयो मातामहादयः । अकृतदारकतृकदत्तकादिपुत्रग्रहणे मातामहप्रत्तो नास्ति । प्रमीतदारकेण दत्तकादिग्रहणे प्रतिग्रहीत्या मातुः पित्रादयो मातामहादयः । प्रतिग्रहीतृकुलदेवताकुलधर्माविव दत्तकस्य नतु जनककुलदेवताकुलधर्मावपि ।

ज्येष्ठसापत्न्यभातृसत्त्वे कनिष्ठस्य विवाहाभिहोत्रकरणे न तयोः परिवेत्तुपरिवित्तित्वे । जनककुले ज्येष्ठभातृसत्त्वे वयःकनिष्ठदत्तकस्य विवाहादौ न तयोः परिवेत्तुत्वपरिवित्तित्वे । देशरेणोत्पादितस्य क्षेत्रजस्य देशरस्यैरसपुत्रस्य ज्येष्ठत्वेऽपि कनिष्ठक्षेत्रजस्य विवाहादौ न तयोः परिवेत्तुत्वपरिवित्तित्वे । प्रतिग्रहीतृकुलआज्जीयद्रथं दत्तकाय प्रतिग्रहीतृजनककुलप्राज्जीयद्रथं द्व्यामुष्याणाय न देयम् । धीरस-

कन्यापचारे पुत्र इव दत्तकादिपुत्रेणापि प्रतिनिधये भवन्ति तत
यद्दण्डस्यापि निव्यत्वात् ।

दत्तकादिमरणे यथासम्भवं जनने वा जनककुले नाशौचम् ।
दत्तकमरणे तत्पुत्रपौत्रयोर्वा जनने प्रतिगृहीतृतृप्तमितृपितामहादीनां
त्रिरात्रमशौचम् । सगोत्रसपिण्डदत्तकादौ संपूर्णाशौचं, तत्राकाङ्क्षा-
विरहेण सामान्यसपिण्डप्रपुत्रदत्तकप्राहाद्यशौचवाधे ह्येवभावात्, तेषां
मरणे सत्पुत्रादीनां जननमरणे वा दत्तकस्य तदेवाशौचम् । प्रति-
गृहीतुः प्रपितामहादीनां सकुल्यानां दशमपुरुषपर्यन्तानामेकाहः ।
सौदकसगोत्रयोः स्नानमात्रं, तेषां मरणे यथासम्भवं जनने च तदेवा-
शौचं दत्तकस्य यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदेवाशौचम्, अस्ति वाधके
इति न्यायात् । प्रतिगृहीतुः क्रियाकरणे दत्तकस्य दशरात्रं तदकरणे
त्रिरात्रमिति विशेषः ।

साधित्तेत्रजौरसाभ्यां पितुः क्षयाहे पार्वण्यं कर्त्तव्यं, निरपिना
एकोद्दिष्टं, साधिनिरपिभिर्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव कर्त्तव्यम् । माता-
महानामपि क्षयाहे पार्वण्यविधिरस्ति, पार्वण्यं कुरुते यस्तु केवचं पितृ-
कारणात् । मातामहानां न कुरुते पितृहा स प्रजायते इति प्राज्ञात् ।
व्याद्यादिसपिण्डीकरणान्तयोऽशशब्दादिनि मघानावास्याकर्त्तव्याणि च
सर्वे हेव कर्त्तव्याणि । दत्तकग्रहणान्तरं धौरसे जाते दत्तकचतुर्थभाक्-
भवति धौरसाभावे तु सर्वेष्टरः स्यादिति ।

मास्यां व्याख्यापटुत्वं क्षणितमपि वचः सञ्जनारक्षणं यत्

मास्यां विकारतोऽर्थावगतिरधिधियां येन संबोधनं स्यात् ।

मास्यां बाष्पाववाधे चतुरमपि वची येन बाष्पापहः स्यात्

किन्त्वम्यामादरे यत् भवति मतिमतां केवचं नयभावात् ।

विद्वान् रामकिञ्चिद् व्यादिपुरुषस्तदत्तु द्यतः शरदः

पुत्रो रामतनुर्बभूव मतिमान् तस्यान्वभंशोऽपितः ।

तत्पुत्रो भरतस्तत एतिरिय या शाकसवत्सरे
 षड्वाश्वद्विविधून्मते विरचिता मूलेन मुद्राङ्किता ।

इति श्रीभरतचन्द्र शिरोमणिहता दत्तकमीमांसाया
 वासविबोधनीनाम टीका समाप्ता ।

দত্তকমীমাংসার তাৎপর্যার্থ ।

ঔবসপুত্রের অভাবে পিতৃ, তর্পণ, নামসংকীৰ্ত্তন ও পুস্তান-
নরকনিবৃত্তির জন্ত প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিবে ৩।১।●
কৌবাদি পর্য্যদত্তপুত্রের পিতৃদানে অধিকার নাই এই নিমিত্ত
তৎসঙ্গেও প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে হইবেক। ঔরগ,
শ্বেত্রজ, পুত্রিকাপুত্র, পৌনর্ভব, কানীন, গৃহোৎপন্ন, নহোত্জ,
দত্তক, ক্রীত, কৃত্রিম, অপবিদ্ধ, অগ্নমুপাগত, এই ষাটশপ্রকার
পুত্র শাস্ত্রসিদ্ধ। তন্মধ্যে পশ্চিমপ্রদেশীয়দিগের কলিতে ঔবস
দত্তক ও কৃত্রিম এই তিন প্রকার পুত্র শাস্ত্রানুসারে চলিতেছে
১১।২ ইত্যব পুত্র গ্রহণ নিষেধ ২৩।১। এবং ঔরগপুত্রের
অনুমতিতে প্রতিনিধিপুত্র গ্রহণ করিতে পাবে ৩।৫।
দত্তকসঙ্গেও দত্তকান্তর গ্রহণ করিলে সিদ্ধ হয় ৮৪।।৮।

অকৃত্তবিবাহ ব্যক্তি ও বিবাহানন্তর যাহাব স্ত্রীবিয়োগ
হইয়াছে এমন পুরুষও দত্তক গ্রহণ করিতে পাবে ৩৩।১৫।

* ইহার প্রমাণ মূলে ২ পৃষ্ঠায় ৪ প ক্রিতে আছে। এইরূপ সকল
মূলে অক্ষ বাবা প্রমাণানুসারেই প্রমাণী নিধিত হইল।

অকৃতদারের উক্ত দত্তকপুত্রের মাতামহ পক্ষই নাই।
 প্রমীতদার ব্যক্তির ঐ মৃতপত্নীর পিতাদি তাহার দত্তকের
 মাতামহাদি হইবে, কারণ পতির গ্রহণেই মৃতপত্নীর গ্রহণ
 সিদ্ধ। যেহেতু দত্তকগ্রহণকার্য্য নিত্যকর্ম্ম এবং নিরবকাশ
 নৈমিত্তিক, একান্ত দেহাশুদ্ধিতেও সম্বৎসরমধ্যে দত্তকগ্রহণ
 করিতে পারে। দত্তকগ্রহণের কালপ্রত্যয় পুত্রের
 অবধাবণ মাত্রেই গ্রহণ করিতে পারে ২০৭। ১০৮। মিকা
 স্ত্রী এবং নাবালক পুরুষ উভয়েই পুত্র লইতে পারেন। পার্শ্ব
 বাল্যাদি প্রতিবন্ধক হয় না। যাহার পুত্র দত্তকগ্রহণে পৌত্র
 বা প্রপৌত্র আছে সে প্রতিনিধিপুত্র লইতে পারে না। ৩। ৯।
 যাহার পুত্র আছে কন্যা নাই সে দৌহিত্রদ্বারা স্বর্গলোক-
 প্রাপ্তির জন্য দত্তকাদিকন্যা গ্রহণ করিতে পারে ১০৪। ১৪।
 শৌনক-বশিষ্ঠান্যতনবিদ্যানুসাবে পরিগৃহীত পুত্র শাস্ত্রসিদ্ধ,
 বিদ্যাব্যতিরেকে গৃহীতপুত্র সিদ্ধ নহে ৮২। ৪।

যাহার গ্রহণ সম্ভব এমন ভাতৃপুত্র থাকিলে অথবা তাহাকেই
 লইবে তৎসম্ভবে অন্যসপিণ্ডের পুত্র লইতে পারে না। ৪২
 ৯। যাহার একমাত্রপুত্র তাহার ঐ পুত্র অন্যে গ্রহণ করিতে
 পারে না ৫৪। ৫। যদি গ্রহণ করে তাহা সিদ্ধ হয় বটে,
 কিন্তু নিষেধের উল্লঙ্ঘনজন্য পুত্রদাতার প্রত্যবায় জন্মে।
 ক্ষেপ্তপুত্র গ্রহণ করিলে কদাচ সিদ্ধ হয় না, কাবণ ক্ষেপ্তসন্তান
 পিতৃসনে মুখ্য হয়, কিন্তু ঐ পুত্র দ্যানুহ্যায়ণ হইতে পারে।
 কনিত্তে দ্যানুহ্যায়ণপুত্রগ্রহণে নিষেধ নাই, কারণ দ্যানুহ্যায়ণ

অতিবিক্তপুত্র নহে দ্বাদশপ্রকারপুত্রের অন্তর্গত, কিন্তু পুত্রিকা-
করণ নিষিদ্ধ । ছুর্ভিক্ষাদিআপৎকালেই পুত্র দান কবিত্তে
পাবে তদ্ব্যতিরেকে দান কবিলে এহীতাব পুত্রই সিদ্ধ হইবে
বটে কিন্তু তাহাতে দাতাব বিধিব উল্লজননিমিত্ত প্রত্যাবায়
জন্মিবে ৪।৪।

পুত্রগ্রহণে বিধবাস্ত্রীয অধিকাব নাই ৭।৫। শূদ্রকর্তৃক
পুত্রগ্রহণে ব্রাহ্মণদ্বাবা হোন কর্তব্য ৯।৮। পতিব অনুমতি
ধাকিলে তাহার মরণের পবও দত্তবাদি গ্রহণ করিতে পাবে
৭।৫। পতিব জীবদ্দশায় তদনুমতিতে এবং প্রোষিত ও
মৃতপতিব অনুমতিব্যতিরেকেও ত্রীলোক পুত্রদান কবিত্তে
পাবে ৫৩।২।

পুত্রগ্রহণে কাল পাঁচ বৎসব ৫৮।১১। তাহার মধ্যে
অকৃতজাতকর্মাদি পুত্র মুখ্য ৬১।৭ অকৃতচুড় তদপেক্ষা
নূন । কৃতচুড়পুত্র যদ্যপি গৃহীত হয় তবে উক্ত পুত্র উভয়ের
সম্বিদ্ব্যতিরেকেও দ্যানুষ্ঠায়ণ হইবে ৬০।২০। সম্বিদ্ব
ধাকিলে সকল অবস্থাতেই দ্যানুষ্ঠায়ণ হইতে পাবে । জনক
যাহাব জাতকর্মাদি চূড়াপর্যন্ত সংস্কার কবিয়াছে এমন
পুত্রকে যদি কেহ বিধানমতে গ্রহণ করে, তথাপি সে এহীতার
পুত্র হয় না, দাস হয় ৬২।৪। এবং যাহাব বয়ঃক্রম পাঁচ
বৎসবের অধিক তাহাকেও যদি এহীতা শাস্ত্রগতে গ্রহণ কবে
তথাপি সে পুত্র হয় না, দাস হয় । আন যাহাব পাঁচ বৎসব
উত্তীর্ণ হয় নাই এহীতা যদি তাহার কোন সংস্কার না করে

নেও পুত্র নহে, দাস হয় ৫৪ । ৫ । দাসপুত্রকে গ্রহীতা ভক্তা-
 ছাদন দিবে এবং তাহার বিবাহ দিবে । বিবাহে গ্রহীতার
 গোত্রের উল্লেখ হইবে । যাহার চূড়া হইয়াছে তাহাকে গ্রহণ
 করিতে হইলে পুত্রোষ্টিয়াগেব আবশ্যকতা হয় । ৫৮ । ১১ ।

ব্রাহ্মণাদি সকলবর্ণ এবং মূর্দ্ধাবসিক্ত অশ্বর্ষপ্রভৃতিজাতীর
 পক্ষে মজ্জাতীর 'পুত্রগ্রহণ শাস্ত্রীয়' এবং ভিন্নজাতীয় পুত্র-
 গ্রহণ নিষিদ্ধ । ৪২ । ১৪ । গপিণ্ডের মধ্যে সমানগোত্র এবং
 আনন্নগপিণ্ড শ্রেষ্ঠ ২৭ । ১ । গপিণ্ড মণ্ডমপুরুষ পর্য্যন্ত ।
 তদভাবে নিকট ভিন্নগোত্র গপিণ্ড । তাহার অভাবে আনন্ন
 মকুল্য, মকুল্য দশমপুরুষপর্য্যন্ত । তদভাবে নিকট সোদক,
 সোদক চতুর্দশপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৬ । তদভাবে সগোত্র
 একবিংশতিপুরুষ পর্য্যন্ত । ২৭ । ৮ । তদভাবে সঙ্কীর্ণ
 মগোত্র । তদভাবে ভিন্নগোত্র ও অগপিণ্ড মজ্জাতীয় । ২৮ । ১২ ।
 শূদ্রজাতি দৌহিত্র এবং ভাগিন্যকে দত্তক করিতে পারে,
 কিন্তু ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ষে তাহাদিগকে দত্তক করিতে পারে
 না ৪৩ । ১ ।

পুত্রগ্রহণস্থলে যাহার মাতাতে নিয়োগ সম্ভব এমন পুত্র
 গ্রহণ করিতে পারে ৭৩ । ১ । অর্থাৎ যে গপিণ্ডাদিপুত্র
 সম্পর্কে জাতপুত্র হয় তাহাকে লইতে পারে ৭৪ । ১ । জাতা
 ভগিনীপুত্রকে এবং ভগিনী জাতপুত্রকে গ্রহণ করিতে পারে
 না ৩১ । ১২ গৃহীত হইলে নিষ্ক নহে । গোত্র আদিপুরুষ
 ব্রাহ্মণরূপ কত্রিগঠৈশ্যাদির বন্যপি তাহুণ গোত্র সম্ভব হয় না

তথাপি তাহাদিগের পুরোহিতের গোত্রই গোত্র জানিবে ৪৩ ।

১১১। এহীতুকুলে দত্তকেব পিণ্ডদানসম্বন্ধকপ । ত্রেপুরাধিক
সাপিণ্ড্য, অশৌচ ও আবিবাহ্যেব কাবণ হয় । জনককুলে
কেবল অবধবসম্বন্ধকপ সাপিণ্ড্য । ১৮ । ৫ ।

। দত্তকাদি প্রতিনিধিপুত্র দুইপ্রকার নিত্যদ্ব্যামুখ্যায়ণ এবং
অনিত্যদ্ব্যামুখ্যায়ণ । ৯৯ । ১৩ । জনক বাহ্যব চূড়াপর্যাস্তসংস্কার
নকলা করিয়াছে প্রতিগ্রহীতা । কেবল উপনয়নাদি সংস্কার
করিয়াছে সে অনিত্যদ্ব্যামুখ্যায়ণ ৯৯ । ১১ । কাবণ প্রতি-
গ্রহীতা জাতকর্ষ ও অন্নপ্রাশন প্রভৃতি সমস্ত সংস্কার কবিলে
তদগোত্র পুত্র হয় সে দ্ব্যামুখ্যায়ণ পুত্র হয় না এজন্য অনিত্য বলা
যায় । ‘আমাদিগের উভয়ের এই পুত্র’ এমন প্রতিজ্ঞা উভয়ে
কবিলে সে নিত্যদ্ব্যামুখ্যায়ণ হয় ৯৯ । ১০ । কাবণ প্রতিজ্ঞা
ধাকিলে দ্ব্যামুখ্যায়ণেব ভঙ্গ নাই এজন্য তাহাকে নিত্যদ্ব্যা-
মুখ্যায়ণ কহা যায় । সগোত্রপুত্র পিবিগ্রহীত হইলেও পিবিগ্রহী-
তাব গোত্র তাহাব হইবে জনকেব গোত্রভাগিতা নাই ।
১০১ । ৪ । গোত্রভাগিতাব ফল এই যে সগোত্রত্বপ্রযুক্ত ঐ
দত্তক গ্রহীতাবই পিণ্ডদানে অধিকারী জনকের গোত্রেব
সাম্যতা থাকিলেও ঐ দত্তকেব জনকপিণ্ডদানে অধিকার
থাকিবে না । দত্তকপুত্র প্রতিগ্রহীতাব বেদোক্ত কর্ষই কবিবে
অর্থাৎ যজুর্বেদী যদি সামবেদীর পুত্র গ্রহণ কবে সে স্থলে
দত্তকের যজুর্বেদোক্ত বর্ষ করিতে হইবে সামবেদোক্ত কার্য
করিবেক না । ১০২ । ৩ । এহীতীনাতার পিতা, পিতামহ ও

প্রাপিতামহশুদ্ধদত্তকেব মাতামহ, প্রমাতামহ ও বৃদ্ধপ্রমাতামহ
হইবে ১০২।৮। এবং জননীর ও প্রতিগ্রহীত্ৰীব পিত্রাদি
ঘামুঘ্যাগণ পুত্রের মাতামহাদি হইবে।

অবিবাহিত ব্যক্তি যদি পুত্র গ্রহণ করে সে স্থলে ঐ দত্ত-
কেব মাতামহ পক্ষই নাই। কৃতদাব্যক্তি স্ত্রীবিয়োগ হইলে
যদি দত্তক গ্রহণ কবে তাহা হইলে ঐ দত্তকের মাতামহাদি ঐ
মৃতপত্নীর পিত্রাদি হইবে ১০২।৮। প্রতিগ্রহীতার কুলদেবতা:
ও কুলধর্মই দত্তকের জানিবে ১০৩।৩।

জ্যেষ্ঠবৈমাত্রেয়ভ্রাতৃসঙ্গে-যদি কনিষ্ঠসাপভ্রাতৃত্বা অগ্রে-
বিবাহ কিংবা অগ্নিহোত্রীয় অগ্নি গ্রহণ কবে সে স্থলে কনিষ্ঠ-
পরিবেত্তা, জ্যেষ্ঠ বা পুণ্ড্রিত্বিত্তি হয় না। জনককুলে জ্যেষ্ঠভ্রাতা-
ধাকিতে যদি বয়ঃকনিষ্ঠ দত্তক ঐ প্রকার অগ্রে বিবাহাদি
কবে তথাপি পরিবেদনাদি দোষ হয় না এবং দেব হইতে-
জ্ঞাত যে ক্ষেত্রজ পুত্র ঐ দেবেরেব যদি জ্যেষ্ঠ ঐবসপুত্র থাকে
আর ঐ কনিষ্ঠ ক্ষেত্রজভ্রাতা ঐ উভয়কর্ম কবে তবে উহা-
দেব উক্ত দোষ হয় না ১০৩।১০।

প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধীয় নামগ্রী দত্তককে দিবে না, এবং
জনককুল ও প্রতিগ্রহীতৃকুলশ্রাদ্ধেব স্রব্য ঐ ঘামুঘ্যাগণকে-
অর্পণ করিবে না ১০৪।১০।

দত্তকাদির মরণে এবং যথাগম্ভব জননে জনককুলে
অশৌচ হইবে না। ১১৭।৯। দত্তকের মরণে এবং দত্তকের
পুত্র বা পৌত্র জননে প্রতিগ্রহীতার এবং তাহার পিতা পিতা-

ক্ষেত্রপুত্র নাভানহেব স্মৃত্তিধিতেও পার্জন করিতে পাবে
১২২।২।

ঔবনপুত্র থাকিতে ক্ষেত্রজাদিপুত্রের নাম্যে অধিকার হয়
না, ঔবনপুত্রের অভাবে ক্ষেত্রজাদি জীতপুত্র পর্যায়েত্তরও ক্রমে
নাম্যে অধিকার হয়, কিন্তু পৌনর্ভব, স্বয়ন্দত্ত এবং দানপুত্রের
কদাচ নাম্যে অধিকার হইবে না, সেস্থলে জ্ঞাতিদিগের
নাম্যে অধিকার হইবে উহা না কেবল যোগাচ্ছাদনমাত্র ভাগী
থাকিবে ৫৯। ৪। ঔবনপুত্রগত্রে নিষ্ঠূর্ণদত্তকেব অধিনার
নাই অত্যন্তগুণদত্তকেব অর্দ্ধভাগিতা এবং গামাশ্চগুণদত্ত-
কেব চতুর্থাংশিত্ব। তদভাবে সকল ধনে অধিকার ৭৯। ৭।

দত্তকগ্রহণের পর যদি ঔবনপুত্র জন্মে, তাহা হইলে
দত্তকপুত্র ঔবন হইতে চতুর্থাংশগ্রহণ করিবে ঔবনাদি-না
থাকিলে সকল ধনে অধিকারী হইবে ইতি। ১২৪। ১।

दत्तकचन्द्रिका ।

महामहोपाध्यायकुवेरविरचिता-

गवर्णमेण्ट-संस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्वसृष्टिशास्त्राध्यापक-

श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यकृत-

बालसंबोधनी-टीकासहिता

श्रीयज्ञेश्वरभट्टाचार्य्येण

सम्पादित्वा पुनर्मुद्रिता च ।

शकाब्दाः १८०० ।

दत्तकचन्द्रिका ।

वाल्मवीधनीटीकासहिता ।

चन्द्रिकानुक्तसञ्जातसंग्रहध्वान्तचन्द्रिका ।

चन्द्रिकालानुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥

यः सृष्टिस्थितिभङ्गरङ्गवङ्गसैर्दीव्यव्यजसं जगत्
योऽमूर्त्ता धरणीं विभक्तिं प्रतप्तो भीनादिमूर्त्तिं दधत् ।
यो वेदान् क्षयया ररत्त जलधौ ममान् क्षतूनां क्षते
सखै स्त्रैष्टविधानसिद्धिनिधये रामाय नित्यं नमः ॥

रामचन्द्रपदद्वन्द्वं प्रक्षिपय्य यथाविधि ।

वाल्मवीधनीटीका भरतेन वितन्यते ॥

यथास्मिन् प्रादिशितग्रन्थसमाप्तिकामगया शिष्टाचारप्राप्तं देवता-
गामोषारण्यरूपं मङ्गलमाधरन् दत्तकचन्द्रिकामुद्दिशति चन्द्रिकेति ।
चन्द्रिकायां समाप्तिकायां ग्रन्थरूपायां अनुज्ञेन अनुज्ञया भावे क्त, यः
संग्रहस्यो ध्वान्तान्धकारस्तस्य चन्द्रिका प्रकाशिका इत्यर्थः । यथा
गुणलिन्युदित्यत्र मुग्धे जगत्वं यद्गन्तया चन्द्रिकामदगामयौत् इत्ये
चन्द्रवं यद्गन्तमिति । चन्द्रेति चन्द्री विद्यतेऽस्य चन्द्री, कालान् लयकर-
यात् काल, चन्द्री पासौ कालश्चेति चन्द्रिकासौ गदादेवकल्पानुभावेन

मन्वादिवाक्यविरुद्धेषु विवादमाग-
 खष्टादशस्वपि मया स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः
 सर्व्वः स चात्र विततो विरुद्धो विशेषात् ॥

तत्राह मनुः । अपुत्रेण सुतः कार्य्या यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
 पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।

अत्रिच । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डो-
 दकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः । 'अपुत्रेण' अजातपुत्रेण
 मृतपुत्रेण वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति

तन्माहात्म्येनेत्यर्थः । धनेन देवतानमोच्चारणरूपं मङ्गलमविहितम् ।
 चन्द्रिकामुप्रभावेणेतिपाठे चन्द्रिकायाः स्मृतिचन्द्रिकायाः धनुप्रभावेण
 तद्व्यश्यालोचनाप्रसादमुणेन जातया यज्यजनिकया शक्त्या इत्यर्थः ।
 अत्रापि यज्यस्यापि देवतारूपत्वात् तन्नामोक्तोर्त्तनरूपं मङ्गलं जनित-
 मिति बोध्यम् । 'दत्तकचन्द्रिका' दत्तकस्य चन्द्रिका, यथा धन्यकार्त्तनीना
 पदार्थाः धन्यक्षेत्रे स्ततो न प्रतिभासन्ते चन्द्रिकया प्रत्यक्षीभवन्ति
 एवं दत्तकविषयाः पदार्थाः धन्यते न प्रतिभासन्ते दत्तकचन्द्रिकयैव
 प्रत्यक्षी भवन्तीति भावः ।

मन्वादीति । मन्वादिवाक्येन तेषामाद्यमन्वादानमित्यादिवाक्येन
 विरुद्धेषु विवादमार्गेषु विवादविषयेषु षष्टादशसंख्यातेषु पादान्यष्टा-
 दशैतानि व्यवहारस्थिताविष्ट इत्यादिप्रतीकाद्युक्तेषु स्मृतिचन्द्रिकाया
 कल्युक्तदत्तकविधिर्यो न विवेचितः चन्द्रिकाकारेर्विशेषत इति श्रुतः
 स सर्व्वो विधिर्मन्वादिषु विततो विरुद्ध एवास्ति मया विरुद्धः कथ-
 यितुमारब्धः विशेषात् यद्यार्थमीमांसया इत्यर्थः ।

शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति
मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सञ्जुमर्हतीति मनुवचनावगत-
च्छणपरीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरण-
मावग्नकम् । अथ पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयो-
रपि पिण्डदाहत्ववशकरत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृत-
पुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः । अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहित-
स्यैव पुत्रीकरणमवमस्यते । अपुत्रेनेत्यथ पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयवि-
शेषणतया विवक्षितत्वम्, तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्व्यां नैकः प्रतिग्राह्य
इति तु न देव्यं द्वासुव्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात्
स्त्रियाश्च भर्तुंरनुग्रहात् तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः । न स्त्री
पुत्रं दद्यात् प्रतिशुचीयादान्यत्रानुग्रहानाद्भर्तुरिति ।

प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रादिरेकादशविधः । यथा मनुः ।

तेनेति । अजातपुत्रमृतपुत्राणां पुत्रपदं प्राचर्यस्य प्राचीयत्वेन
इत्यर्थः । मनुवचनेति ।—तथाच जातमानेयेति स्वरसात् जन्मानकारं
मरणेऽपि तेनैव देवादीनामप्यपरिहारस्य आतत्वादित्यभिप्रायः । तयो-
रपीति । पुत्रः पौत्र प्रपौत्रो वेत्यादिवचनात् स्त्रीकान्त्यं दिवः
प्राप्तिरिति वचनाच्चेति भावः । विधेयेति ।—अपुत्रकर्तृदपुत्रप्रतिनिधी
विधेये पुंस्त्वस्य विशेषणत्वस्यापह्नवभावादित्यर्थः । मनु अपुत्रेण पुत्रः
कार्यं इत्यथ पुंस्त्वैकत्वयोर्विवक्षितत्वेन इत्येः स्त्रीकान्त्यं पुत्रपदं गाम्भू-
दित्यत आह अपुत्रेवेत्येति । तदाप्याथ पुंस्त्वैकत्वोददेशात्तत्वेना-
विवक्षितत्वमिति भावः । यथा पुंस्त्वैकत्वोददेशेपि विधेयत्वोददेशेपि
द्वाभ्यां स्त्रीभिर्व्यां पुत्रपदं याचनिकमिति भावः ।

चत्रजादीन् सतानेतानिकादग्रययोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाङ्गः
 क्रियालोपान्मनीपिणः ॥ वृहस्पतिः । पुत्रास्तयोदश प्रोक्ता मनुना
 येऽगुपूर्वतः । सन्तानकारणनेपामौरसः पुत्रिका तथा । श्राज्यं
 िना यथा तैलं शङ्खः - प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रास्त
 पुत्रकौरवयोर्विना ॥ तत्रापि कलौ न सर्व्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।
 यनेकधा कृताः पुत्रा अपिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना
 कर्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति वचनात् । दत्तौरमेतरेपान्तु पुत्र-
 त्पेन परिग्रह इत्याश्रमिधाय इमान् धर्मात् कलियुगे वर्ज्जाना-
 ङ्गर्भनीपिण इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधि-
 विवक्ष्यते ॥

तत्र श्रौतकः । श्राद्धाणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंयहः ।
 तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् । सपिण्डेष्विति
 सामान्यश्रवणात् समानाममानगोत्रेष्वित्यर्थः ।

तथाच सपिण्डाभावे अमपिण्डः सगोत्रसादभावे भिन्नगोत्रो-

प्रतिनिधिरिति । अपुत्रेष्वेव कर्त्तव्य इत्यत्र इति शेषः । क्रिया-
 लोपादिति ।—प्रतिनिध्यकरस्य क्रियालोपादित्यर्थः । सन्तानकारण-
 मिति ।—एतेषु पौरुषपुत्रिकयोः प्राशस्त्यार्थमुक्तं चैत्रजादीनामपि
 सन्तानकारणम्यावश्यभावादिति । मनु चैत्रजादय एकादशपुत्रप्रति-
 निधयः सन्ति प्रतिष्ठायां तेषां विधिविवेचनं कृत्वा किमिति
 पश्यात्सादशविधिरित्यनेन दत्तकविधिमेव वातुमारभते इत्यत आह
 तत्रापीति ।

सपिण्डाभावे इति । सगोत्रभिन्नगोत्रसपिण्डाभाव इत्यर्थः । शौर-

ऽपि याद्य इत्याह शाकलः । अपिण्डापचकञ्चैव मगोचजमथापि
वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समान-
गोचजाभावे पालयेदन्यगोचजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च मादृश्व-
सुतं विना इति । अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः
चत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्च्यते ।

यदाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
मदृशं प्रीतिमंयुक्तं न ज्ञेयो दक्षिणः सुतः ॥ अपदि पुत्रमति-
शुद्धीतुरपुत्रत्वे । 'मदृशं' मजातीयम् । यत्तु मदृशं न जातितः
किन्तु कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन चत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो
शुच्यते इति भेदातिथिशाख्यानम् । तत्रायमभिमन्विः श्रीरसा-
मन्वे चत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि-नाम-
संकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् पर-
न्वन्वोपकारतया यासाष्कादनमाचभागित्वं, यदाह कात्यायनः ।
असवर्णान्तु यासाष्कादनभागिन इति ।

तथा शौनकः । यदि स्यादन्यजातीयो शुद्धीतोऽपि सुतः
क्षचित् । अंगभाजं न तं युर्व्याश्चौनकस्य मतं हि तत् ॥ याज्ञ-
वल्करोऽपि । मजातीयस्य पिण्डदाहत्वांशहरत्वे विहिते नतु विजा-
तीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् ।

व्यक्तमाह दृढयाज्ञवल्करः । मजातीयः सुतो याद्यः पिण्डदाता

सांख्ये इति । मजातीयप्रपन्नभावे इति श्रियः तदभावेऽसजातीय इति
वचनात् । परत्र परवचने मनोरिति श्रियः । वचनान्तु श्रियसः श्रियसो-
ऽभावे प्रापीयाश्चकमर्हति । महवचेत्तु सदृशाः सर्वे रिक्त्वांशभागिन

स रिक्त्यभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः सुतः ।
 यासांश्चादनमात्रन्तु स लभेत तद्विधेय इति । वस्तुतस्तु मनुवंशेन
 सप्तमपदस्य सजातीयार्थकत्वेव युक्ता, परच तादृशदत्तकस्य विभाग-
 दर्शनात् असवर्णस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति
 दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ।

तथाच शौनकः । चक्षियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि
 वा । वैश्यानां वैश्यजतिषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषामेव
 वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैश्च
 क्रियते सुतः । ब्राह्मणादिवये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ।
 गुरुगोत्रसमेऽपि वेति चक्षियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरु-
 गोत्रनिर्देशः पौरोहित्यात् राजन्यविशां प्रवृणीतेति सूत्रेण तस्य
 पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
 सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः, अन्यथा प्रागुक्तकात्यायन-
 विरोधः स्यात् ।

तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं
 इत्याह मनुः । सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रशान् भवेत् । सर्वं
 ते तेन पुत्रेण पुत्रिणी मसुरप्रवीत् ।

इति । असवर्णस्य चेति ।—विभागासम्भवादिति ।—असवर्णास्तु यासां-
 प्चादनभागिन इति वचने यासांश्चादनविधानेन भागस्य निषेधा-
 दिति भावः । अन्यथेति ।—असवर्णान्तु यासांश्चादनभागिनः इति
 कात्यायनवचनविरोध इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सजातीयः सुतो यास्य

दृष्टस्पतिः । यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एक-
स्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचनद्वयेऽपि
भ्राट्सुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रति-
निधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न चापत्यसुत्यादयितव्यमिति नित्यो
ह्ययं विधिः स यथाकथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्राट्ये पुत्राति-
देशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरीक्षारश्च च सिद्धत्वेन
न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्राट्पुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
अपुत्रस्य पित्र्यस्य तत्पुत्रो भ्राट्जो भवेत् । स एव तस्य कुर्वीत
आहूयपिण्डोदकक्रियामिति दृष्टत्पराशरस्मरणात् । तस्मिन् सति
तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्राट्यस्य पुत्रातिदेशेना-
लोकतापरीक्षारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितत्रंशकारत्वा-
नुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्राट्पुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आहूयादि-
कर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं, अन्यथा सत्यपि भ्राट्पुत्रे चेत्तत्र-
पुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि य विन्देत्
सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहसोऽन दद्यात् पिण्डं धरेद्भूमिति
वचने दौहित्रेऽपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्वेऽपि प्रागुक्तदुत्था
दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ।

पिण्डदाता स रिक्शभाक् तदभावे विजातोऽथो वंशमात्रकरः सुव
इत्यादि याज्ञवल्क्यवचनविरोधेऽपि द्रष्टव्य इति ।

मनुदृष्टस्पतिवचनद्वयस्य यथाश्रुतार्थमादाय भ्राट्पुत्रस्याकृतत्वेऽपि
पुत्रत्वं भवतीति केयाञ्चित्तत तद्भूमयति एतन्न वचनद्वयेऽपीति ।

ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे वङ्गी-
नामैकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत इति वृहस्पतिवचने सर्व्वाशामैक-
पत्नीनामिका चेत् पुत्रिणी भवेत् सर्वांता स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्र-
वतोऽम्बुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि
तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न, यथा तन्ने पयसि दधानयति
सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रामिच्छार्थं प्रवृत्त-
स्योद्देश्योभूतामिच्छापचारे अमिच्छा पुरुषं प्रवर्त्तयति नतु वाजिनं
अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पित्रादित्रिकस्य
पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारम्भः तस्य
पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्तुरनुज्ञाशास्त्रेण तत्पुत्रो-
पादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं नतु तत्पुत्रा-
नपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात्
तत्रालोकतापरोहारोऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचन-
द्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोपपादकं

सत्यपि भ्रातृपुत्रे इति । यन्मूल्यजः प्रमीतस्य क्लीवस्य आधितस्य
वा । स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रज्ञः स्मृत इति मनुवचनादिति
शेषः । अमिच्छेति ।—अमिच्छा संवृष्टदधिपर्योक्षणा, 'वाजिनं' तदव-
शिष्टं जलम् । यथा वेति ।—अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा
पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिरिति वचनात् ।
पितृश्राद्धेति ।—पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवमिति वच-
नात् । भर्तुरिति । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिग्रहोयादिति शास्त्रे-
त्यर्थः । तत्प्रवृत्तेः तस्याः प्रवृत्तेरित्यर्थः । यस्या अयपुत्रसपत्न्या

भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरसंभवेन तस्यैव स्ववंशकर्त्तृ-
चेत्ततः समस्तस्यापि पुत्रभयोजनस्य संभवेन सति सपत्नीपुत्रे न
दत्तकाद्युपादानं भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सद्यपि तस्मिन्नु-
पादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं विशेषः ।

ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणव्यवभावे यत्रैक एव भ्रातृ-
पुत्रस्यैव तदसंभवः । नत्येक पुत्र दद्यात् प्रतिगृहीत्याह्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्ववामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न, एतस्य ज्ञानुव्यायणैतरवि-
षये सावकाशत्वात् ज्ञानुव्यायणे च हेतुवन्निगददर्शितसंनतिविच्छेदा-
भावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्श-
नाच्च । यथा । ततः कदाचिदुर्भग्यां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां
स जनयामास सुवेश नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रौ तनयं वेतालोऽपि
स्वक सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रीं स्वर्ग्यां गतिमवापनु रिति ।

केन पुत्रो देय इत्याह शोणक । नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्र-
दानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इति । हि-

इत्यर्थः । हेतुवदिति ।—‘हेतुवन्निगद’ सहेतुक यथनम् । अग्निं यजेत
स हि आशुतोषो यथेष्टदत्ता । अथ आशुतोषादित्यकथनात् आशुतोष
त्वादिना अग्नेर्देवतात्वं अन्यथा तद्वचनवैयर्थ्यं ग्यादित्यस्य स्वयं
प्रदोषमपेक्षोपपत्तेरिति । अथमाशय स हि आशुतोष इति हेतुव-
न्निगदः तस्य प्रदोषमार्थत्वेनोपपत्ते । अग्निगणे भट्टितिप्रवृत्त्यर्थं अग्निं
क्षीरति इति ।

तदनुमताविति ।—अर्गुः प्रधानादिति । अनुमतिचेति ।—तथाच
मन्वसतमपि पुत्रं मा यहीष्यतीति प्रतिषेधाभावेऽपि अनुमति

पुत्रस्त्रापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह वज्रपुत्रे-
 षेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्तारि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तद-
 नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृही-
 याद्वा अन्यत्रानुज्ञानाङ्गुर्ति । अनुमतिश्च अप्रतिपिद्येऽपि भवति
 अप्रतिपिद्यं परमतमनुमतं भवतीति न्यायात् । निरपेक्षदानमाह
 घाञ्जवस्करः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।
 तथा । मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि
 पुत्रसंग्रहसुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं ममुपोष्य च ।
 'संग्रहं' संग्रहणविधिम् । 'उपोष्य' ग्रहणात् पूर्वदिने हतोपवासः ।
 'दृङ्गुगतमः' । वाससी फण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुनीयकम् ।
 आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजा-
 नश्च द्विजान् शूचीन् ॥ राजो विप्रकृष्टत्वे यामस्त्रामिनम्, बन्धू-
 नाङ्गुय सर्वान्सु यामस्त्रामिनमेव चेति स्मरणात् । द्विजानिति
 वज्रत्वं चित्तपर्यवसितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याच-

रविप्रतिपन्नेति यन्यक्तानाशयः । निरपेक्षदानमिति ।—भर्तुः
 पत्यनुमतिनिरपेक्षं पत्यस्य अपि भर्तुः अनुमतिनिरपेक्षं दानमित्यर्थः ।
 संग्रहमिति । संग्रह्यते अनेनेति युत्पत्तेरिति भावः । विप्र-
 कृष्टत्व इति ।—विप्रकर्षो द्विविधः जात्या देशेन च । कपिञ्जलन्याया-
 दिति ।—कपिञ्जलनामालभेतेति श्रुतिः । तत्र कपिञ्जलगतं वज्रत्वं
 बोधितं वज्रत्वस्य विधेयविधेयत्वात् अकथितकथनरूपस्य विधेय-
 त्वात्प्राप्त्यापरेण वज्रत्वस्याप्राप्तत्वात् त्रिलमारभ्य परार्थमिति चेत

नाथेम् । वहिः कुशमयश्चैव पालाशं चेधममेव च । एतानाहृत्य
 बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्रतः ॥ बन्धूनन्नेन समोज्य ब्राह्मणांश्च
 विशेषतः । अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् ॥ दातुः
 समचं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्था दातास्त्रै
 यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥ दद्यादिति शेषः । 'बन्धून्' आत्ममाहृषिह-
 बन्धून् । 'ज्ञातीन्' सपिण्डान् । तदाह्वानं दृष्टार्थम् । बन्धूनाहू-
 तान् । ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । चकारात् आहूतान् ज्ञातींश्च
 समोज्येत्यर्थः । तथा देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
 अङ्गादङ्गेत्यचं जम्बा आघ्राय शिशुमूर्धनि । वस्त्रादिभिरस्नङ्कृत्य
 पुत्रव्यायावहं-सुतम् ॥ 'पुत्रव्याया' पुत्रवाहृशं निधोगादिना
 स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा—दृष्ट्यगीतैश्च वाचैश्च
 स्वस्तिमन्त्रैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तेनाधाय चरुं कृत्वा विधामतः ॥
 यस्त्वाहृदेत्यथा चैव तुभ्यमग्रेत्यथैकया । सोमो दददित्येताभिः
 प्रत्यक्षं पञ्चभिरुच्येति ॥

अगण्यवसायेनाप्रवृत्त्या तद्देवामाख्यापत्तिरिति सूत्रं कृतम् ।
 अस्यार्थः । तद्देवस्य कपिज्ञानाशभेतेत्येतत्सुहृदस्य वेदस्य अघा-
 माख्यापत्तिः अतनुष्ठानक्षयाधामाख्यापत्तिरित्यर्थः । अथ सुषा-
 न्तरम् । प्रथमोपस्थितेक्षत्रपादिति । क्षित्तस्य प्रथमोपस्थितत्वात्
 क्षित्तमिति कपिज्ञानाशभेतेति वेदबोधमिति । 'कपिज्ञानो' जग-
 चरपक्षिविशेषः । दाने समर्थ इति ।—दानसामग्ये बह्वपुत्रत्वादिना
 इत्यर्थः । दृष्टार्थमिति । तत्र तदाह्वानं विना न व्यवहारमिति-
 दिति भावः । चकारादिति । माह्वानंश्च विशेषत इति वचनस्मात्

वृद्धगौतमः । पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति ॥

वशिष्ठः । पुत्रं प्रतिग्रहीयन् वन्धूनाहूय राजनि निवेद्य,
निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्ङ्त्वा, अदूरवान्धवं वन्धुसन्निकृष्टमेव
गृहीयात् । सन्देहे चात्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्, विज्ञा-
यते ह्येकेन बहून्स्त्रायते इति । 'निवेशनं' गृहम् । सन्देहे इति-
दूरावस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना-कुलशीलादि-
सन्देहो भवत्येव । तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत्, तत्र हेतु-
रेकेनेति । बहून्पित्रादीन् । एतदन्यतरविधिरावश्यकः ।

ततश्च शौनकः । दक्षिणां सुरये दद्यात् यथाशक्ति द्विजो-
त्तमः । नृपो राज्यार्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः-
सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् । 'राज्यार्धं' अर्धराज्योत्पन्न-
मेकपर्यायद्रव्यं, प्रदद्यादर्धराज्योत्थमेकवर्षाहतं धनमिति वृद्ध-
गौतमस्मरणान् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । शतचतुर्णाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात् ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्यथेति वृद्धगौतमस्मरणान् ॥
'सर्वस्वं' एकवर्षभृतिस्तन्मिति यावत् ।

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह यौधायनः । अथ पुत्रपरि-

धकारादित्यर्थः । एकेन विज्ञातेनेत्यर्थः । बहूनि । प्रायते
प्रतिग्रहीता इत्यर्थः । प्रायत इति कर्त्तरि षट् प्रैठ पाठने इत्यस्मा-
जानेभ्योः । नाणकानामिति । मुद्राचिह्नितनिष्काणामित्यर्थः ।

यद्विधिं व्याख्यास्यामः । प्रतिग्रहीच्छत्रुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे
 कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यश्च वेदपारगं, कुशमयं वर्हिः पर्ण
 मयमिधमिधयर्थं वन्भूनाङ्गुय-निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेश परि-
 षदि वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुष्ट्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
 मिति वाचयित्वा यद्वेवयजनोल्लेखपभति आप्रणीताभ्यः कृत्वा
 दातुः समचं गत्वा मे पुत्रं-देहीति भिक्षेत । ददानीतीतर आह । तं
 परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि, सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि
 इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुख कृत्वा
 पक्ता जुहोति, यस्त्वाहदाकीविशामन्यमान इति पुरोतुवाक्यमनुद्य
 पक्षैवं-सुहृते जातवेद-इति याव्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्ज्ज्वा
 खिष्टिहृत्प्रभृतिभिर्द्विमाघेनुवरप्रदानदक्षिणं ददाति, एते च वाससी,
 एते-कुण्डले एतवाङ्गुरीयकं च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरोयभागे,
 सम्भवतीति, आह स्र बौधायन इति ॥ एवमुक्तविध्यभावे परिगृही-
 तस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वशभागित्वमिति वक्ष्यते ।

तथा मनुः । गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः सतः ।
 गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति । एतेन दातृधने
 दानादेव पुत्रवृत्तिद्वारा इधिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्र-

गोत्ररिक्थ इति । अथ जनयितुर्गोत्ररिक्थाप्राप्तित्वेन तत्त्वा-
 ज्ञापकत्वेन च प्रतिग्रहीतुर्गोत्ररिक्थारिक्थं प्रतीयते । सधेति ।—
 स्रधा आहं स्रधा वे पितृयत्नमिति श्रुते । मनु गोत्ररिक्थ-
 पिण्डानां निश्चया तत्कृतसंस्कारस्यापि निवृत्तिरुचिता इत्या

निवृत्तिश्च भवतीत्युच्ये । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्
 सस्कुर्व्यात् स्वसताम् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना
 एव दत्तकस्य सस्कारा प्रतिग्रहीत्रा कार्य्या न पुनर्जनकेन कृत
 पूर्वा अपि निवर्त्तनीया । एवमेव श्रम जाति वीजगर्भसमुद्भव
 मिति । चित्र कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनै । ब्राह्मण्यमपि
 तद्वत् स्यात् सस्कारेर्विधिपूर्वकैरिति वचनबोधितस्य तत्तत्क्रियाती
 वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमा
 णाभावात् । अन्यथा अष्टौ सस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।
 पिता कुर्व्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्कृमादित्यनेन पुसवन
 सीमन्तोन्नयनयोरेपि करणापत्तेः । तच्चाद्युक्त अष्टाम्रदायिक
 त्वात् । किञ्च ग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन सस्काराधिकारात् तत्
 पूर्वभाविषु सस्कारेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायाति काला-

शङ्काह गोत्रादिनिवृत्तेरेवेति । ग्रहणानन्तरमिति ।—तथाच ग्रह
 णानन्तर तस्य पुत्रत्वादित्यभिप्राय । अत्र हेतु प्रदर्शयति एवमेव
 इति ।—एव उक्तप्रकारगर्भाधानादिभि 'एत पाप 'वीजगर्भसमुद्भव'
 शुक्रशोणितसम्बन्ध गात्रार्धिसक्रान्तिनिमित्त, 'श्रम नाश याती
 त्यर्थ । अष्टाविति ।—अष्टौ संस्कारकर्माणि । गर्भाधानमृतौ पुस
 सवन स्पन्दनात् पुरा । यद्येष्टमे वा सीमन्त प्रसवे जातकर्म च ।
 अहन्त्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रम । यद्येष्टमप्राशन नाम चूडा
 काव्यौ यथाकुलमिति याज्ञवल्क्योक्तानि इत्यर्थ । 'तत्क्रमात्'
 सस्कार्य्यकमात् । तथाच पितृभिन्नेन सस्कारकरये सस्कार्य्यपिषा
 दीना मातामहादीनाश्च देवतात्वमिति भाव । तत्पूर्वमिति ।—ग्रहणात्

भावात् । यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृता-
स्तदा वीजगर्भदोषनाशवाद्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रही-
त्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्द-
त्तकपुत्रमिद्धिः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति वशिष्ठस्मरणात् ।
एतच्चाष्टमाब्दरूपतन्मुख्यकालाभ्यन्तरवृत्तिपरिग्रहे बोध्यं, अन्यथा
मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्-
मिष्टिरिति ।

अत्र च जनकप्रतिग्रहीचोरुभयोरपि पुत्राभिषन्तानि सति
दत्तकस्य द्वरामुख्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते ।
यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति “पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः
पृथिवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ।
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वैकृताः । दत्ताद्याप्तनयास्ते

पूर्वभाविन इत्यर्थः । तथाच यदि द्वितीयवर्षादि ग्रहीत म्यात्
जनकेन तस्य जातकर्मादिसंस्कारा न कृतास्तदा ते प्रतिग्रहिणा
समाधेया इत्यर्थः । क्रमानुरोधेन चेति ।—येषाम्नु न कृता पित्रा
संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्याः भिक्षुणां पैत्रकारेण तदनादिति
वचनादिद्वयं ।

अत्र चेति । तथाच चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे जनक-
परिग्रहीचोरुभयोरभिसन्तानि दत्तकस्य द्वरामुख्यायणत्वं नान्यचेति
भावः । पितृरिति ।—पितुर्जनकस्य इत्यर्थः । आचूडान्तं चूडा-
पत्यन्तसंस्कृत इत्यर्थः । स प्रतिग्रहीतुर्न पुत्र इत इत्यस्य जनकस्य

स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् छतमस्कारो यदि वातीत
 गैशवः । ग्रहणे पञ्चमादृष्यात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति ॥ तदमूलम् ।
 समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न यहीतः
 पुत्रत्वं यहीत्रैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च छतचूडो-
 ज्जीतपञ्चवर्षी वा याज्ञो भवति न तदास्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च
 विवृण्वन्ति तत्र । अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युप
 नयनात् पूर्वं सकलशिशुानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं
 यहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च ।

किन्त्वयं वचनार्थः । जनकगोत्रेण छतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं

पुत्रतां याति इत्यर्थः । अन्येति ।—तस्य विवरणं यदि स्यादिति ।
 अतीतगैशवः ।—गर्भस्ये सदृशो ज्ञेयः व्याप्तमादत्तरात् शिशुः ।
 यान् व्याप्तिदृष्ट्यादृष्यात् पोगण्डयेति शब्दात् इत्यष्टमाब्दस्य शिशु-
 त्वाभिधानात् तदतिशान्त इत्यर्थः । छतचूडो जनकेन इत्यर्थः ।
 तथाच अस्तसंस्कारस्यापि सादृशस्य ग्रहणे न पुत्रत्वमिति भावः
 इति व्याख्यातुरभिप्रायः । अनुवादापत्तेरिति ।—तथाच गोत्रेयनेन
 छतचूडान्तसंस्कृतस्य पुत्रत्वे निषिद्धे यदि स्यात् छतसंस्कारो यदि
 वातीतगैशव इत्यनेन छतचूडान्तसंस्कृतस्य पुत्रत्वनिषेधे अनुवादा
 पत्तेरित्यर्थः । 'उपनयनात्' उपनयनमुत्पन्नकालात् गर्भाष्टमाब्दरूपा
 इत्यर्थः । तथाच मातृभ्रमस्य मातृभ्रमधिकसप्तमवर्षपर्यन्तं स्रष्टवस्य
 मातृभ्रयाधिकदशमवर्षपर्यन्तं वैश्यस्य मातृभ्रयाधिकेकादशवर्षपर्यन्तं
 पुराणदयकाल इति चेदम् । तदानीमिति ।—पञ्चवर्षानन्तरमितिः ।
 तथाच सादृशपुत्रो जनकस्य दातात् सत्वनामेन पुत्रत्वस्यापि

निषिद्धं प्रतिपद्येत्वा पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिप्रसृतम् । ततश्च
 छतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च यद्दीत्रा चूडादिकरणात् पूर्वं
 दासत्वात्तेषाम् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लभ्यम् । अक्षतसंस्कार-
 स्थानतीतपञ्चवर्षस्य तु परियहशास्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च विततम् ।
 अथवा जनकेन चूडान्तं संसृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः
 यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरुपदिष्टः । तथा च एकस्य
 पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
 चूडाद्या इत्यतद्गुणसंस्विज्ञानवङ्गोद्दिष्टा द्विजातीनामुपनयन-
 स्नामः शूद्रस्य तु विवाहादिस्नामः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रये-
 वोपनायितः । खगोत्रेण खशाखोक्तविधिना स खशाखभागिति

प्रतिपद्येत्तुमपि पुत्रत्वाभावे अथौ कस्यापि पुत्रो न स्यात् । नच
 ना भूदिति । पुत्रत्वाभावप्रयोजकपातित्यादिदोषाभावात् अदृष्टा-
 चंत्वापत्तेरेतदभिप्रेत्य अत्रधिकारापत्तेरिति ।

समते वचनाद्यं प्रदर्शयति किन्त्वयमिति । पुत्रत्वं निषिध्य, मित्र-
 गोत्रेण या पुत्रः संसृतः प्रथिवीपते । आप्शूडान्तं न पुत्रः स
 इत्यनेन निषिध्य पुनर्वीक्षणकारः चूडादिकरणे अतद्गुणसंस्विज्ञान-
 वङ्गोद्दिष्टा उपनयनादिकार्ये इत्यर्थः । तत् पुत्रत्वमित्यर्थः आप्-
 शूडान्तं न पुत्र स इत्यनेन निषिद्धस्य पुत्रतां याति चात्यन्त इत्यनेन
 पुनर्विधानात् निषिद्धस्य पुनर्विधानं प्रतिप्रसवः । पुत्रत्वं कथमिति
 चूडाया इति अन्यथा दास उच्यते इत्यन्तश्च व्याख्या । यदि स्यादिति ।—
 'छतसंस्कार' छनोपनयनसंस्कार इत्यर्थः । 'यतीतस्यै शक्य' अतिज्ञान-
 गभांष्टमाद्यादिकान् इत्यर्थः । नचमात्रेण परं यद्दत्ते किं कुर्वी-

प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् ॥ पञ्चमादपीदिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थिविप्रा-
भिप्रायं, ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति मनुवचने
तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदनर्थिनस्त्वाष्टमाब्दादिति । चत्रियादेरप्युपनयनतत्तन्मुख्यकाला-
दरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि
संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् ॥ चूड़ायां गौणकालादरस्तु वचन-
वलादेव । पुत्रेष्टिमिति वर्षत्रयस्यैवाधिकारात् तेन पुत्रेष्टि-

दित्यत आह ग्रहणे इति । तथाच अष्टमाब्दादिमुख्यकालाभ्यन्तरे
पञ्चमाब्दानन्तरं पुत्रेष्टिपूर्वकं संग्रहणमिति तात्पर्यमिति ग्रहणता-
माशयः । एकस्य पुत्रपदस्येति । न पुत्रस्येति पुत्रपदस्य चकारस्य
पुत्रतां याति चान्यत इति चकारस्य । श्रुतस्य त्विति ।—विवाहमात्रं
संस्कारं श्रुतेऽपि जमतां सदेत्यनेन तस्य विवाहरूपसंस्कारस्य
प्राधान्यादित्यर्थः । श्रुतस्य विवाहकालः षोडशवर्षोपरिविधेयः,
तथाघातविवाहः श्रुतः षोडशवर्षाभ्यन्तरमेव परियाद्य इति
वैध्यम् । नच षोडशादत्तरात् परमित्यत्रानूज्ज्भार्य्यत्वविशेष्यमपि
प्यर्थमिति वाचं तद्विशेष्येन न्यायवर्तिनां श्रुताणां षोडशवर्षोपरि
विवाहकालः कल्प्यते, तथाहि श्रुताणां मासिकं कार्यं वपनं न्याय-
वर्तिनाम् । वैश्यवत् शौचकल्पस्य द्विजेच्छिष्टस्य भोजनं इति
मनुवचनान् न्यायवर्तिश्रुताणां वैश्यवत् शौचकल्पस्यैवत्र तकारात्
वैश्यधर्मातिदेशेन उपनयनप्रसङ्गे तत्स्थाने ब्रह्मपुराणेन विवाहो
विधीयते, यथा विवाहमात्रं संस्कारं श्रुतेऽपि जमतां सदेति तत्रोप-
नयनकालस्य गर्भाष्टमेष्टमेवाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं राजामेकादशे
सैके विजानेके गयाकुण्डमिति शाश्वत्कोशे, सैके एकादशाह

पूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कार-
माचादेवेति सर्व्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्व्वेषामिव प्राचां कालविशेष-
मनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतः-
सिद्धत्वात् ।

अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्र-
पुत्रत्वं निषिध्य अन्यतद्द पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनक-
प्रतिग्रहीतृसाधारण्यं कृत्यं, उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च
उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसम्भाने सति बोध्यम् । अथमेव
द्वामुध्यायणो नाम द्विपिता द्विगोचरः ।

ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । तथा ह्यारीतः । जीवति
क्षेत्रजमाङ्गरस्वातन्त्र्यान्दते द्वामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात् । जीव-
त्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः । क्रियाभ्युप-
गमाच्चैवं बीजार्यं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनौ द्विष्टौ बीजी

इत्यनुषङ्गात् द्वादश इत्यर्थः अत्र चीत्तरोत्तरकालदर्शनात् शूद्रस्याप्युप-
नयनस्यलाभिषिक्तविवाहस्य तथैव युक्तत्वादिति स्मार्ताः । पुत्रेष्टिपूर्व्व-
केति ।—तथाच कृतचूडस्य ग्रहणे पुत्रेष्टिः कार्य्या नाकृतचूडस्येत्यर्थः ।
उक्तार्थस्येति ।—उपनयनादिमुख्यकालाभ्यन्तरग्रहणस्य । उक्तवच-
नेति ।—उक्तवचनस्य पितुर्गोत्रेणैत्यादिष्वचनस्य परव्याख्याने अथ वेति
प्रबन्धरूपे इत्यर्थः । अथमेवेति ।—द्विपिता द्विपितृक इत्यर्थः ।

क्षेत्रजस्यैवेति ।—जीवति इति ।—पथाविति शेषः । तदनुमत्या
अन्वयेनात्पत्रं क्षेत्रजमाङ्गरित्यर्थः । अस्वातन्त्र्यादिति ।—क्षेत्रस्य
पतिपारतन्त्र्यादित्यर्थः । मृते पत्न्यो द्वामुध्यायणं अगुप्तबीजत्वात्

चेन्निक एव चेति अपुत्रवीजिचेन्निकयोर्मम चतु' तत्र वीजं
 यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः तथा अपुत्रेण पर-
 चेन्ने नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृश्यी पिण्डदाता च
 धर्मत इति ॥ दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत गोत्ररिक्तये जनयितु-
 नं हरेद्द्विमः सुत इति प्रायुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहक-
 मेवास्तीति चेन्न, दत्तकादिष्वपि सर्वेषामिकधर्माणामिकस्यापि यदु-
 च्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृता इति बौधाय-
 नदर्शनेन चेन्नजधर्मलाभात् । हे श्राद्धे कुर्यादेकश्राद्धे वा पृथ-
 गनूद्दिश्य एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तयेत् प्रतिपत्तीतारं चोत्पाद-
 यितारं आहतीयात् । पुरुषादिति साङ्ख्यायनप्रवराध्याये
 सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपिण्डकत्वसिद्धिः ॥ अतएव
 सत्याषाढोऽपि । नित्यानां ह्यसुव्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण
 नित्यद्वयसुव्यायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा
 दत्तकादीनां ह्यसुव्यायणवदिति सूत्रेण तद्गर्भमतिदिशति ॥

पत्यभावेनागुप्तक्षेत्रे वीजक्षेत्रत्वादित्यर्थः । तस्येति ।—भगिनौ
 स्वामिनौ विष्टौ महर्षिभिः । 'षट्क्यो' दायद इत्यर्थः । एतत्तु
 उभयोरभिसन्धाने श्रेयम् । 'एकरूपा' प्रतिनिधिमुत्तत्वेन तुल्यरूपा
 इत्यर्थः । हे श्राद्धे इति ।—श्राद्धदयं कुर्यादित्यर्थः एकश्राद्धे प्रति-
 पत्तीतुः जनकस्य च नामोक्त्विज्य उभयोरेकैकं पिण्डं दद्यात्, एकपिण्डं
 गृह्येत्वा उभयोर्नाम कीर्त्तयेदिति वार्थः, कल्पत्रयमिदं शक्ताप्रस-
 भेदेनेति श्रेयम् । गत्येविकविकल्पेनानुष्ठानं पूर्ववत्स्वदयस्याननुष्ठान-
 कक्षणाप्रामाण्यापत्तेः । सामान्यत इति ।—दत्तकाद्यविशेषेणेत्यर्थः ।

विद्यतश्चैतद्भाष्यकारैः । नित्यद्वामुध्यायणप्रसङ्गे नानित्यानाह दत्त-
कादीनामिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्कारः
परियहीचचेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरवेति ॥ एत-
द्भाष्यार्थस्तु क्षेत्रजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्व
अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जनकगोत्रभागित्वं न यही-
दगोत्रभागित्वं, यहीना संस्कारकरणे तु उत्तरस्य । यहीतुः
पूर्वत्वात् प्रधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमिति ।

तथाच पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः
परपरियहेणार्पेण येऽत्र जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वामुध्यायणा
भवन्तीति । 'आर्पेण' षष्ठ्युक्तेन 'परियहेण' जमकयहीत्रोः स्त्रीका-
रेण द्वामुध्यायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तम् । द्वामुध्यायणका
ये खुर्दत्तक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः गृह्णैश्वरियो
र्यथेति । नच दत्तकस्य द्वामुध्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि
तत्र स्वत्वानपायेन माता पिता वा दद्यातामिति दानविध्यनुप-
पत्तेरिति वाच्यम् । सामान्यं सर्वभृतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभृतानि स्वानपानापगाहनेरित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशक-
सर्वभृतीद्देशकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृतं जले स्वामिनो-
ऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव
दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विसारः ।

क्षेत्रजवदित्यादि । न यहीदगोत्रभागित्वमिति । तावदेव नोत्तरसन्ततौ
इत्युक्तार्थः । तेनैव प्रधान्येन इत्यर्थः ।

अथ दत्तककर्त्तृकश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्वगृहीत-
त्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः । श्रौरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न
विद्यते । इति देवस्तेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् । पिण्डदोषशहरथैषां
पूर्वाभावे परः पर इति याज्ञवल्करवचनाच्च । अन्यत्र सर्वश्रौ-
रभवत् ।

अथाहे तु विशेषो यथा जातृकरणः । श्रौरसत्तेजसौ पुत्रौ
विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यङ्गमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ।
दूतरे दशदत्तकादयः । तथा पराशरः । पितुर्गंतस्य देवत्वभौर-
सस्य त्रिपौरुपम् सर्वत्रनेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं अयेऽहनीति ।
अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम् । श्रौरसत्तेजसोरपि साम्ब्योरेव
पार्वणाधिकारः । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति
जावान्नमस्यपुराणैकवाक्यत्वात् । श्रौरसत्तेजस्यतिरिक्तानाम्
साम्बिनिरग्निमाधारणामेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् । ज्ञामुष्यायण-
स्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यायनसूत्रम् । पिण्डान् यथाव-
नेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पिष्टभेदे इति । पिष्टभेदे
एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकयहीतारौ कर्त्तव्येदिति श्रेयः ।

अन्यत्रेति ।—मघामाषरस्यादिविद्युत्तर्यः । द्विगोत्राणां स्वभावतो
द्विगोत्राणां दत्तकादीनामित्यर्थः । पिष्टय्येण चैककार्यंजाता इति ।—
अभिसन्धानाभावेन इति श्रेयः । परिग्रहीतुरेव पिष्टय्यस्यैवेत्यर्थः ।
'एषां' पिष्टयाणां, यदि स्यापिष्टयाणां भाव्यांसु अपत्यं स्यादित्यर्थः ।

प्रवराध्याये पितृव्येण चैककार्यंजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति,
अथ यद्येषां भार्यास्वपत्यं न स्यात् तदा स्विद्यं इरेद्युः, पिण्डं
तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः, यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य-
वचनं, द्वे आश्वे क्षुर्यादिकआश्वे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा
द्वावनुकीर्त्तयेत्, 'प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं' आहतीयात्
पुरुषादिति । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव
क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च द्विपितृकत्वमित्यर्थः । अत्र आहभेदा-
भेदयोर्विकल्पः । न चेदं चेवजविषयं सत्यापादेन दत्तकादीनां
ह्यामुध्यायणवदिति सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्वर्गातिदेशात् ।

तथा हारीतः । तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ
द्वा पिण्डौ निर्वापेत् एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् द्वितीये पुत्रः
द्वितीये पौत्रः क्षेपितं स्त्रीन् वाचक्षाण आसन्नमादित्येके इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेण चेच्चिणो द्वितीयमिति द्विप-
वरता । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादे-

ग्रहीतुरिति ।—तस्यैव ग्रहीतुरेवेत्यर्थः । तथाच ग्रहीतुः पुत्रसङ्गावे
क्रियानियमाभावे यतोऽपुत्र क्षेत्रिकस्यैवेत्यर्थः । उभयोः साक्षिणेन
कारणत्वम् । क्रियानियमे इति ।—तथाचापत्यसङ्गावे क्रियानियमा-
भावे पुत्रः क्षेत्रिकस्यैव न वीजिन इत्यर्थः । विकल्पेो व्यवस्थितः
नक्षेत्रिकः तस्य दुष्टत्वात् अज्ञातज्ञानभेदेन व्यवस्था बोध्या । ग्रहीता
प्रथमं मृतः जनको जीवति इत्यर्थः । यदि जनकः मृत इति श्रेयः
ग्रहीता जीवति । उभौ मृतौ स्यादौ जनकाय तस्य प्राधान्यादिति
भावः । समोच्चादिति ।—क्षेत्रिके ग्रहीत्रे प्रथमं मृतयेत्यर्थः । प्रथमं

ककस्त्रिन्नेत्र दौ दावुपल्लवयेदित्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पिता-
महपिण्डे ज्ञामुष्यायणस्य पुत्रः तृतीये प्रपितामहपिण्डे ज्ञामुष्या-
यणस्य पौत्र इति ।

यदि तु गृहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात् । अथ यदि
जनकत्वादा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्गृहीत्रे
दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्रादा घो भवेद्विधवासुतः ।
पिण्डं श्राद्धविधानञ्च चेत्रिण्ये प्राक् प्रदापयेत् । बीजिने तु
ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् । बीजिने द्युरादौ तु
मृते पश्चात् प्रदीयते ॥ उभौ यदि मृतौ स्यातां बीजिन्यादौ ततो
ददेत् । क्षेत्रिण्यादौ न दत्तं स्याद्बीजिने नोपतिष्ठते इति । एते-
नैकतरोपरतावपि द्विपिण्डकस्य पार्व्यणं दर्शितम् । तथा तुल्य-
न्यायेन मातृभेदेऽपि ज्ञामुष्यायणदत्तकस्य, पितरौ चत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा ध्रुवमित्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितृणां
प्रथमं निर्द्देश्यतः प्रतिगृहीत्री या माता तत्पितृणाम् ।

मृताय बीजिने जनकाय दद्यात् । क्षेत्री जीवति मृताय बीजिने
द्युः पश्चात् मृते क्षेत्रिणि तस्मै ष्यपि द्युरित्यर्थः । उभाविति-
बीजिने जनकाय इत्यर्थः । ततो ददेत् ष्यर्थात् पश्चात् गृहीत्रे दद्यात्
इत्यर्थः । क्षेत्रिणि गृहीतरि प्रथमं न दद्यादित्यर्थः । यदि क्षेत्रिणि
ष्यादौ दत्तं न्यात् मर्यात् जनकाय दीयते तदा तत् पिण्डं जनकसम्बन्धे
नोपतिष्ठते तत्श्राद्धस्यासिद्ध्या जनकत्वमिदं भवेदित्यर्थः । सद्या च प्रति-
गृहीतुं जनकस्य च क्षयाद्दि यदा यदा ज्ञामुष्यायणेन श्राद्धं कर्तव्यं तदा तदे-
वाभयो श्राद्धं कर्तव्यमेव, एतत्तु सामेदेव पूर्वोक्तवचनमादिति तात्पर्यम् ।

शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्रा एव मातुः पित्रादिपिण्डदान-
तस्य तन्मन्त्रास्वधाकरत्वादिति । एवञ्च स हि मन्तानाय पूर्वेषा-
मिति हेनुवन्निगदस्वरमान्नैकं पुत्रं दद्यादिति नियधो ज्ञामु-
ख्यायणातिरिक्तविषय मन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्डम् । जनककुले अवयवान्वयेन प्रतिग्रहीतृकुले
च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुष्य यदाह क्षाण्याजिनः । यावन्तः
पितृवर्गाः स्युन्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः
स्वकीयैः पितृभिः सह । दाभ्यां महाय तत्पुत्राः पौत्राश्चैकेन
तत्समम् । चतुर्थे पुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति । अग्नार्थं,
दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे
दत्तकत्वे ज्ञामुख्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः चयः षट् वा
तावद्भिः सह तेषां योजनं सापिण्डनं कुर्युः । तत्र प्रतिग्रहीत्रादी-
नामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्वयः दत्तकत्वे तत्रप्रति-
ग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्वयः ज्ञामुख्यायणत्वे तज्जनकाद्यान्तयः
तत्रप्रतिग्रहीत्रादयस्त्वय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके
पार्ष्वणे चेषां देवतात्वं स्वपुत्रकर्तृके सापिण्डीकरणे, पि तेषामेव
तथात्मिति ज्ञापितम् । दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसापिण्डीकरणं

अवयवान्वयेनेति शुद्धदत्तकस्येत्यर्थः । जनककुले सापिण्डं गान-
पौरुषं जैषभाज इति सामान्यवाये दैत्वभावात् । यदाह क्षाण्या-
जिमिदिति । अग्नौ क्षाण्यान्मन्त्रान्भूतापां दत्तकमीमांसाटीकायां
दृश्यम् ।

तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याश्च सह कुर्युः ।
 एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीत्वभ्यां ग्रहीतुः पितृणां
 त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत्
 स्वपितृष्वपिण्डनं कुर्युः । चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति । यो यदा यत्
 स्वपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे
 विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय
 इति न्यायेन लेपिनं लेपनिरामेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः ।
 तदेवाह तस्मादेपेति । एषा स्वपिण्डता । तथाच लेपभाजश्चतु-
 र्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्य
 साप्तपौरुषमिति मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्य-
 स्थानेन विशेषेण बाध एव ।

अतएव हारीतेन । लेपिनस्वीन् वाचक्ष्णः आसप्तमादि-
 त्येके इति पचान्तरमुपन्यतं सद्गच्छते । तदेव संगृह्यान्त्यत्रोक्तम् ।
 दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्य स्यात्त्रिपौरुषम् । जनकस्य
 कुले तद्दत्तग्रहीतुरिति धारणेति । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुष-
 सापिण्ड्यार्थमिधानं तत् ज्ञानमुद्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकदयेन
 स्वपिण्डनामिधानात् । शूद्रदत्तकस्य तु गोचरिक्त्ये जनयितुं
 हरेद्दत्तमः सुतः । गोचरिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति
 प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीत्यकुल एव सापि-
 ष्ट्यमिति ।

यत्तु वृद्धगोतमीयम् । सगोत्रेषु इता ये शूर्दन्तक्रीतादयः

सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ।
सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्र भजन्ते
परन्तु तेषु सापिण्ड्यं गोत्रघृते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ
परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्र पुत्रान्तरवत्
साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रशक्तौ निषेधक सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचा-
दिप्रतिषेधक वा ननु सामान्यत सापिण्ड्यनिषेधकं उक्तवचन-
जातात् ।

अथ दत्तकाशौचनिर्णय ।

तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौच नास्त्येव
गोत्रापिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेरर्थमिद्विधात् । ह्यामुष्यायणस्य तु
सभयचैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे । दत्तकस्य स्वयन्दत्त कृत्रिमः
क्रीत एव च । अपविद्धास्य ये पुत्रा भरणीया सदैव ते । भिन्न-
गोत्राः प्रयकपिण्डाः प्रयवंगकराः स्मृता । जनने मरणे चैव
त्रहाशौचस्य भागिन ॥ पराशरः । भिन्नगोत्र सगोत्रो वा नीत
सस्कुस्य चेच्छ्रया । जनने मरणे तस्य त्रहाशौच विधीयते । तथा
शौरम वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पत्नीषु जातेषु

दत्तकादीना जननमरणे त्रिपुरुषस्यविज्ञानं त्रहाशौचमाह
ब्रह्मपुराण इति । यतस्तु त्रहाशौच असापिण्ड्यदत्तकस्य जननमर-
णार्थं ब्रह्मपुराणे भिन्नगोत्रा एवपिण्डा एवपिण्डा असा
पिण्डा इत्यनेन तथार्थलाभात् सापिण्ड्यदत्तके तु आकाङ्क्षातुर्येन
आमाश्रसापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचवाच्ये हेतुभावात् । एवमेव त्रहाशौच

च मृतेषु च । अग्नौ च नु चिरात् स्यात् समानमिति निश्चयः ।
 सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनक-
 गोत्रविच्छिन्तिपूर्वकप्रहीतगोत्रप्राप्तप्राप्तगोत्रदत्तकाविशेषात् अत्र शा-
 शौचमुक्तं युक्तमेव । तथा दत्तके अकृतोदाहे पश्चाज्जातस्यौरसश्च
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याजसोदरात् पूर्व विवाह-
 करणेऽपि चति ।

ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्डविच्छेदस्य दशितत्वात्
 तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च ह्यासुव्यायणस्यापि त्रिपुरुषा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः । मैवम् । असपिण्डा च या
 सातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रयत्ना द्विजातीनां दारकर्मणि
 मैथुने । चकारात् पितुरसपिण्डा च इति मशुवचने प्रहीतमात्र-
 गोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितु-
 रिति पदोपादानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे
 तन्निपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन कार्यते पितृसापिण्डप्र-

करभट्टा । भिन्नगोत्र इति । अथापि सगोत्रो वेत्यनेन सपिण्डदत्त-
 कस्य दशाहाद्यशौचाभ्यनुष्ठानात् अन्यथा तत्र सगोत्रो वा इति न
 क्षिप्तत्वा सपिण्डो वा इत्येवावदिष्यत् । दत्तकपुत्रस्य जननादौ
 दत्तकसपिण्डानां दशाहाशौधमेव येषां दत्तकत्वनिबन्धनं सापिण्डं
 तेषां जननमरणे परस्परं अत्रहाशौचव्यवस्था अन्यथा त्रिपुरुष-
 व्यापकसपिण्डं पृथक् स्थितं स्यात् नहीदभ्यवहारो दृष्टश्च । न
 परीति ।—कुलटोन्मत्तघोरास्य परिविन्दन्न दूष्यतीति वचनात् ।

शुभोद्योगोरभावादिति वाच्यम् । - यतो विवाहे न तत् साविण्ड्य-
मुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणं परिभाषितं पित्रपत्ने साप्तयोरुभं
मानामहपत्ने, पाश्र्वपौरुषश्चेति न काव्यमुपपत्तिः । - तत्प्रपञ्चस्तु
तत्र तत्र वक्तव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः ।

तत्र वृहस्पतिः । एक एवौरसः पुत्र, पित्रस्य वसुन, प्रभु ।
श्रेष्ठाणामावृणस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । श्रेष्ठाणां च तत्रांश-
भागित्वेन निविद्धास्तेषाम् । 'आवृणस्य' दया । 'प्रजीवन'
भरणम् ।

तथा यमः । पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिल्लत्वदर्शिभिः ।
तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्भवाः । स्वयमुत्पादित
स्विको द्वितीयः चैत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जाति-
धर्मविदो विदुः । पौनर्भवचतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृत ।
श्रेष्ठे च गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोद्वेष्ट
दत्तः कृत्रिम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यद्योपनयते स्वयम् ।
इत्येते षड्वरोत्पन्नाः षड्दायादवान्भवाः ॥

नारदः । औरसः चैत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानी
नश्च सहोद्वेष्ट गूढोत्पन्नश्चैव च ॥ पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः
कृत्रिमश्च । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । तेषां
षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्भवाः । पूर्वः पूर्वः स्मृतो जेष्ठो
जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्भवे ।

ज्यायसी ज्यायसोऽभवे जघन्यो यो य आप्नुयात् ॥ पूर्वपूर्वाभवे
 उत्तरोत्तरेषां द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरसचेत्रजपुत्रिकापुत्र-
 पौनर्भवकानीनगृहोत्पन्नसहोदृदत्तकक्रीतस्त्रयमुपागतापविह्वयत्रक-
 चनोत्पादितानभिधाय विष्णुः । तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव
 दायहरः स चान्यान् विभ्रयात् । औरसपुत्रिकापुत्रचेत्रजगृहज-
 कानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्त्रयन्दत्तसहोदृापविह्वानभिधाय
 पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभवे परः परः ॥

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ।
 तथा । श्रेयसः श्रेयसोऽभवे यवीद्यानृकथमर्हति । बहवश्चेत्तु
 सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः । सदृशा गुणेन औरसत्वेत्रज-
 त्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । यवीद्यान् न्यूनः चेत्रजा-
 दित्यर्थः । तथा औरसचेत्रजौ पुत्रौ पितुर्दृकथस्य भागिनौ ।
 दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थांशभागिनः । दश दत्तकादयः ।
 हारीतः । स्वयमुत्पादितः चेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रि-
 कापुत्रो गृहोत्पन्नश्चेति वन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविह्वः
 सहोदृः स्वयमुपागतः सहसादृष्टश्चेत्यवन्धुदायादाः ।

मनुः । पुत्रान् द्वादश यानाह वृषां स्वायम्भुवोमनुः । तेषां
 पङ्क्त्वादायादाः षड्दायादवान्भवाः । औरस-चेत्रजश्चैत्र दत्तः
 कृत्रिम एव च । गृहोत्पन्नीपेविह्वः दायदा वान्धवास्तु षट् ।
 कानीनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च औरस-
 षड्दायादवान्भवाः ॥

बौधायन । औरस 'पुत्रिकापुत्र' क्षेत्रज दत्तकत्रिमौ ।
 गूढसैवापविद्धश्च रिकथभाज प्रचक्षते ॥ कानीनश्च सहोढश्च
 कोत पौनर्भव तथा । तथा । स्वयन्दत्त निषादश्च गोत्रभाज
 प्रचक्षते ॥ एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमोरसा
 दीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽग्रहरत्नप्रतिवेधार्यम् । सहोढदत्तक
 क्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् परामृष्य
 पुनर्वशिष्ठ । यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चिदायादः स्यादेते
 तस्य भाग हरेयु ॥

औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजकानीनगूढोत्पन्नापविद्धसहोढपौनर्भ
 वदत्तकस्वयमुपागतकनकक्रीतानभिधाय देवत । एते द्वादश
 पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजा परजाश्चैव सखा यादृ-
 ष्चिकास्तथा ॥ तेषा षड्वन्मुदायादा पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट् ।
 विशेषश्चापि पुत्राणामानुपूर्व्यां विशिष्यते ॥ सर्वे ह्यनौरसस्यैते
 पुत्रा दायङ्गरा स्मृता । औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्यैष्ठं न विद्यते ॥
 तेषां सवर्णां धे पुत्रास्तो तृतीयाशभागिनः । हीनास्तमुपजीवेयु
 र्यामाच्छादनसम्भृता ।

कात्यायन । उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयाशहरा स्मृता ।
 सवर्णा असवर्णास्तु यामाच्छादनभागिनः ॥ चतुर्थाशहरा स्मृता
 इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः ॥ वशिष्ठः । तस्मिन्नेत् प्रति
 वृष्टीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदधिकेषु
 प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिपद्यतेपुत्र आभ्युदधिकेषु यश्चादिषु यदि

औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ अत्र नानाविध
 मुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते वृह
 स्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्र-
 कथनञ्च असवणसेत्रजदत्तकादिविषयं देवलकात्यायनवचनैकवाक्य-
 त्वात् । नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावि सेत्रजदत्तकादीना
 मृक्यग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्विशिष्टीकोः दत्तक
 विषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधि
 रत्युत्कृष्टगुणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो
 यस्य हि दत्तमः । स हरेतैव तद्विक्रयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति
 अनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणै जातिविद्याचारैः । समग्रधन-
 भोक्ताभ्यादौरसोऽपि जघन्यजः ॥ त्रिभाग सेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं
 पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । सेत्रजविषय इत्यन्ये ।
 तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य वन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्व-
 सुक्तम् तत्पुणवद्भेदेन समाधेयम् ॥ पितुरिव वन्धूनां सपि-
 ष्ठानामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अवन्धु-
 दायादत्वं तेषां षड्वन्धुदायादा पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र
 पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एव दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनि
 भेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य
 भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितं गभागित्वमवधेयम् ।

एवं धनिन पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तो-
चित्तांशभागित्वं नदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । नच पौत्रस्य स्वपितृ-
योग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्त्वे तादृ-
शपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वाद्दत्तकपौत्र पितृव्यतुल्यमेवांश
सम्भतामिति वाच्य, पुत्रस्य दत्तकस्ये चतुर्थांश, पौत्रस्य तु तथात्वे
समानांश इति वैधर्म्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृर्थादंशः
शास्त्रविद्वत्स्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यद्योक्तमेव साधु । एवं रीति
प्रपौत्रेयतुसर्तव्येति ।

ननु चेन्नजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽम-
धिकार श्रूयते । यथा चौरस्य चेन्नजस्यैव दत्तः कश्चिन् एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्वेष भागार्हासनया इमे ॥ कानीनश्च सहोदरश्च
क्रीत, पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्भिरे पुत्रपाण्डुलाः ॥
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं
दासं राज्ये न योजयेत् ॥ तथा न चेन्नजादींस्तनयान् राजा राज्ये
ऽभिषेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये स्तोति ।
उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघ-

दत्तकस्येति । ग्रहीतुरोरसत्त्वे इत्यर्थं । स्वसमानेति ।—पुत्र पौत्र
प्रपौत्रा वा दत्तकस्वरूप चतुर्थभागभागी चौरसख्य, समंशो भव-
तीति तात्पर्यम् । 'पुत्रपाण्डुला' पुत्राधमा इत्यर्थं । मांशन् पापानि
कानि मृश्रान्तीति श्रुत्यन्ते । पुत्रपासना इति इत्यान्तमध्यपाठे तु स
एवार्थं प्राप्तमशब्देऽधमवापीतिप्रसिद्धे । नित्यं श्राद्ध पितृणां साध-

वात् । अतएव पूर्वपूर्वाभवे परपराधिकारबोधक हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादित्रचनैकवाक्यतया समयराज्यमेव विषयीकरोति, परवचनञ्च सत्यौरसे चेत्रजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् अस्य वर्णश्चेत्रजदत्तकादिविषय वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्-स्त्रीकारिऽपि नानेन वचनेन चेत्रजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्त्री-चित्तांशो निषिध्यते किन्त्वौरसमन्त्रे तेषामभिषेक निषिध्यौरसश्च राज्येऽभिषेकी विधीयते । तथा च चेत्रजदत्तकादय सामान्य-शास्त्रप्राप्तमश्नन् एव तत्सङ्कोचकाभावात् । नचैतदेव वर्चनं

येत् कुथ्यादित्यर्थः । शास्त्रान्तरसङ्ग्रह इति ।—शास्त्रान्तरान्तु अभावे पूर्वपूर्वध्यामिति । विशेषशास्त्रान्तु न चेत्रजादींस्तनयानिति । तत्-स्त्रीकारिऽपि न चेत्रजादीनिति विशेषशास्त्रस्याप्यहेऽपि । निषिध्यते तत्र राजा राज्येऽभिषेचयेदित्यभिषेकश्रवणात् तावन्नापस्य निषेध-मत्वंशनिषेध इति सात्यर्थम् । परवचनमिति ।—न चेत्रजादीनिति परवचनमित्यर्थं । ननु न चेत्रजादींस्तनयान् इत्यत्र वचने यौरस-सत्त्वे दत्तकादीनामभिषेकनिषेधात् कथं समानांशनिषेधक वचनं अश्रवणादित्याह असवर्णेति । यदि न्यादन्यजानीये गृहीताऽपि सतः क्वचिदंशभाजं न तं कुथ्याच्छेनकस्य मतं हि तदिति वचनात् । अन्यथा पराव्याख्याने । वाक्यभेद इति ।—चेत्रजादय, सत्यौरसे राज्याश्रय न प्राप्नुयुस्तदन्यधनस्यांशं प्राप्नुयुरिति वाक्यभेदे इति । सामान्यत इति ।—यौरस, चेत्रजश्चैव दत्त इति न एव च । गृही-त्पन्नेऽप्यपि तस्य भागार्थास्तनया इति इति सामान्यशास्त्रं तस्यात-मित्यर्थः । तस्योपपत्त्याभावादिति ।—नच न चेत्रजादींस्तनयानिति वचनं तस्योपपत्त्याभावादिति वाच्यं तत्र राज्येऽभिषेचयेदिति अश्रवणादंश-

बाधक भिन्नविषयत्वात् । अतएव भागार्हासनया इमे इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्व स्यादुक्तम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं, राज्यस्यैव तत्रोपन्यतत्वात् पौनर्भवादोक्तान्तु पूर्वपूर्णाभावेऽपि राज्यनियोजनाभाव प्रथमभिधानसामर्थ्यादिति ।

एतावता प्रवन्धेनाभिहितोऽथ क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन मह विभागप्रकार एतु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा दास दास्यां वा य शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदशमिति धर्मी व्यवस्थित इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्या शूद्रेण काम-

निवेधानयगमात् । उच्यमिति ।—पौनर्भवं स्वयदत्त दास राज्ये न योजयेदिति विधानात् । अन्यथा तदपनेवैयर्थ्यापत्ते न क्षेत्रजादी-
नित्यनेनेव तदर्थत्वाभावात् धोरससत्त्वेऽपि दत्तकादयो यथायोग्य राज्यस्य तदितरस्य वाश कर्तव्य एव राज्यनियोजनान्तु धोरसस्यैव तदभावे क्षेत्रजादिक्रमेण राज्यनियोजनं पुत्रसामान्याभावेऽपि पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभाव एव तत्र सपिच्छादीनां तदेव अन्यधनान्तु समस्यमेव पौनर्भवादयोऽपि प्राप्नुवन्त्येव पुत्रत्वात् स्वर्थात्म्यं ह्यपुत्रस्येति याज्ञवल्क्यवचनादिति ।

एतावतेति । विभागप्रकारस्य तु र्थांशरूपं महु ऋषीणां प्रत्येक भाग-
रक्षार्थभागिन इत्यनेनास्तत्वात् विधमशियत्वाभावात् । शूद्रस्य न सम्भवति विधमशियत्वादिति श्रिय । तदेव प्रतिप्राश्यति तस्य त्विति । दासदास्यामिति दासोऽज्ञायां दास्यामित्यर्थं । दासेनेऽज्ञा तदासी या चापि दासीत्वमाप्नुयादिति स्मृते । हरेदशमिति ।—यामान्यप्रवयत् सम स्यादशुतत्वादिशेषस्येति न्यायात् समाश एव लभ्यते । अर्ध-

तोऽंशद्वयी भवेत् । मृते पितरि कुर्व्युक्तं भ्रातरन्वर्द्धभागिनम् ।
 अभाटको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्कीयेन च
 दासीपुत्रस्याथौरभेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तर भ्रातरहितस्य
 तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दाडापूजायित सति पितरि
 क्षेत्रजदत्तकादीनामौरभेन समांशं अमति तु तदर्द्धांश । अन्यथा
 यत्र च 'क्षेत्रजदत्तकादीनामौरभचतुर्थांशित्वं' तत्र तदपेक्षया अ-

भागिन स्वभागादर्द्धभागिन तृतीयभागिनमित्यर्थं । दुहितृणां सुता
 दृते इति ।—दौहित्रादित्यर्थं । दुहितृणां सुतादृते इति दुहितु एवम्
 निर्देशात् तस्या अप्यधिकारं सूचितं तदधिकारात् पत्रा अपिकारो
 ददापूजायितो कथ्यते । अन्यथा दुहितृणां सुतादृते इति नोक्त्वा
 दौहित्रादित्येवावदित्यत् इति बोध्यम् । असतीति ।—तदर्द्धांशः
 द्वयोःशं इत्यर्थं । इदमतीवायुक्तं शूद्रस्य दास्या जातस्य क्षेत्रज
 पुत्रतयाङ्गीकर्तव्यत्वात् न दासीपुत्रतया ज्ञाताया विवाहिताया जातस्य
 दासीपुत्रत्वाभिधानात् कथञ्ज्ञाता तु या नारी न सा पत्रप्रभिधीयते ।
 न सा देवे न सा पेत्रे दास्यो तां कथयेत् विदुः । ज्ञाता या रमिता
 मूल्ये सा दासीति निगद्यते । तस्या ये जायते पुत्रो दासपुत्रस्तु
 स स्मृत इति वचनाभ्यां तयापि तस्योरखेत्तर्भावात् अन्यथा पुत्र
 दादशसत्याविरोधापत्ते तथाचायं क्षेत्रजत्वेन सति पितरि पौरस
 समांशं मृते पितरि तदर्द्धांशं उक्तं सदयुक्तिवच्च एव, तदभिप्रेत्य श्रद्धि
 तत्त्वे स्मार्तेयकम् । यत्तुतनु प्रागुक्तादियपुराणवचनात् क्लेशे क्षेत्रज-
 पुत्रकरमनिषेधात् स च पुत्रो योगितामेव इदानीं व्यवहारोऽपि तथा
 जानोऽपि दास्यां शूद्रस्य कामोऽपि शरीरो भवेत् । मृते पितरि कुर्व्युक्तं
 भ्रातरन्वर्द्धभागिनिति याज्ञवल्करदर्शनात् शूद्राणामेव तथाविधा

त्यन्तविप्रकृतस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्द्वेषस्य' स्यात् ।
 एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे क्लृप्ता-
 धिकारविधिवाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिश्चक्षुःश्लाघां
 तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्व' किन्तु तत्समांशः ।

अतएव दत्तपुत्रे यथा जाते-कदापित्त्वीरसो- भवेत् । पितु-
 र्विक्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव
 घोषनोच्यम् । तथा शूद्रस्य तु सर्वेष्वेव नान्या भाव्योपदिश्यते ।
 तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रगत भवेत् ॥ इत्यत्र वचने
 शूद्राणां भाव्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्र-
 गतमित्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । श्रीरस
 मात्रपरत्वे पूर्वेष्वेतन्नाश्रया पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।

ह्यासुव्यापणदत्तकस्य तु जनकप्रतिपत्तिचोरुभयोरपुत्रत्वे सर्व-
 रिक्त्यहरत्व' सत्यौरसे' शृहीतस्य तु नांशहरत्व' यदनानन्तर-

शरीरे जन्तेश्च' इत्यादिमिति । अतएव प्रागुक्ततदपुत्राववचनमप्येतत्-
 परम् । अक्षयपुराणवचनानु आदाविकाय दशायां कुम्भचित् पुत्रयो-
 र्दयो । पितुर्यत्र चिरात् स्यात् इत्थं तत्र समिष्टिनाम् । यथा
 माता हयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुम्भचित् । तयोः स्यात् इत्यत्रादौषं
 अतश्चात्र परस्परम् इति ।

अतश्चेति । दत्तपुत्रे यथा जात इति । इदमु दत्तकस्याव्यक्त-
 गुणवत्त्वे यथाजात इत्यभिधानात् यथाशब्दस्य गुणे शास्त्रे च प्रति
 शब्दव्यतिरेकमिहितत्वात् अन्वयात् तददौष इति पूर्वप्रत्ययविरोधात्
 इति बोध्यम् । दास्युष्णापत्तिः । सर्वेति ।—पूर्वाभावे पर पर इति

मौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसाङ्गहरत्वं यहीतुरसाधारण
 दत्तकस्य यादृशोऽत्र शास्त्रीयः तदङ्गहरत्वञ्चेति । यदाह प्रवरा
 ध्याय । यद्येषां स्वासु भाव्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थ
 हरेयुरिति । तथा नारद । ह्यासुख्यायणका दद्युर्वाभ्यां पिच्छो
 दके पृथक् । रिक्थादङ्गांशमादद्युर्वीजिज्ञेचिकयोस्तथेति । वीजि
 ज्ञेचिकपदयोर्जनकप्रतियहीतुभयोपलक्षकत्वं प्रगैवाभिहितम् ।

अथान्धपद्मप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसत्वेन

वधनात् इति शेषः । ग्रहणान्तरमिति चौरसोत्पत्तौ जनकग्रहीतो-
 रभयोरिति' शेषः । जनकधन इति ।—तदौरसाङ्गहरत्वं चौरस-
 त्पत्तौयांशहरत्वमित्यर्थः । यहीतुरिति ।—यादृशोऽत्र शास्त्रीयतां त्पत्तौ-
 यांशरूपं निर्गुणानां चतुर्थांशरूपो वा तदङ्गहरत्वं गुणवत्पक्षे चौरस
 यथांशहरत्वं निर्गुणविषये चौरसाष्टमांशहरत्वमित्यर्थः । युक्तञ्चेत्तत्
 ह्यासुख्यायणग्रहणान्तरमौरसोत्पत्तौ तेनेव यहीतु सकौङ्गदेहिक
 क्रियासम्पादनेन ह्यासुख्यायणस्य यहीतुजनकस्य—याङ्गदेहिकक्रिया
 नधिकारिण उपकारकत्वाभावात् अङ्गदत्तकस्य यहीतु आङ्गयौर्ज-
 देहिकक्रियाधिकारिणो विप्रकथ्यत्वेन तस्मादपि पित्रधनन्यूनान्श
 ग्रहणम्यौचित्यात् विषमश्लेषत्वाभावात् इति । उत्पत्ते त्वौरसे पुत्रे
 त्पत्तौयांशहरताः स्मृता इति कात्यायनीयात् चतुर्थांशहरताः स्मृता इति
 कात्यायनीयत्पत्तौयांशहरतामाठान्तः । प्रमाणात्तत् दर्शयति यदा
 हेति । यदा जनकप्रतियहीतृणां वञ्चवचनानु स्थितिभेदात् रिक्थ
 हरेयुः सर्वमिति शेषः । विशेषाश्रयणमिति भावः । प्रमाणात्तत्
 दर्शयति तथेति । अङ्गांश त्पत्तौयांशमित्यर्थः ।

जयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तदगृहीतदत्तकपुत्रादिः पिता-
महधनाधिकारः किन्तुभरणमात्रम्, अन्वादिभार्याणां भरण-
विधानेन तद्भरणस्य दण्डापपायितत्वात् । तथाहि अन्धपद्मा-
दीननाधिकारिपुत्रानभिधाय्याह औरसाः क्षेत्रजाल्लेषां निर्दोषा
भागहारिणः । अपुत्रा योपितृषु भाग्यः साधुदत्तवः ।
सताशेषां प्रभक्त्या यावन्न भक्त्यात् कृता इति । एवं यद्व्या-
नन्तरमुत्पन्नोरमेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीत-
स्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि
नांशभागित्वमित्याह । तस्मिन् जाते सुते दत्ते न ह्यते च विधा-
नके । तत् खै तस्यैव वित्तस्य धः स्वामी पितुरश्रमा । तथा

प्रकरणान्तरं दर्शयति अथेति । अथां स्त्रीवादीनामित्यर्थः । स्त्रीवस्य
क्षेत्रजा अन्येषां औरसा क्षेत्रजास्य सम्भवतीत्यर्थः । औरसक्षेत्रजा-
यस्यात् तदगृहीतदत्तकादीनां नाधिकार इति सूचितम् अथां पुत्रिका-
पुत्रस्य तदनाधिकारो भवत्येव । तस्या औरसतुल्यत्वादिति भाव्यम् ।
प्रभक्त्या इत्यनेनासां घतुर्थांशदानं नास्तीति प्रतिपादितम् । नांश-
भागित्वमिति ।—पुत्रत्वाभावादिनि शेषः । पुत्रत्वात्पत्नौ औरसाभाव-
स्यापि विशेषणत्वादिति भावः । विधानं विनेति ।—श्रीलक्ष्मण-
शान्तिमेतद्विधानं विनेत्यर्थः । नांशेति ।—पुत्रत्वाभावादिति शेषः ।
विधानस्यापि पुत्रत्वात्पत्नौ हेतुत्वादिति भावः । तस्मिन् इति ।—तस्मिन्
औरसे अति दत्ते सुते जाते इत्यन्वयः, विधानके विधाने न ह्यते दत्ते
इत्यनुप्रस्यते, विधानं विना परिगृहीते दत्तके इत्यर्थः । तत् समिति ।—
धः पितुर्वित्तस्य अश्रमा कृतात् स्वामी पुत्रत्वेन इत्यर्थः औरसाः कृत-

मनुः । अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनमिति । अन्यजातीयदत्तक-
स्यापि नांशभागित्वमित्याह यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि
सुतः क्वचित् । अशभाजं न तं कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत् ।
इत्युक्तप्रायमित्यास्तां विस्तरः ।

रम्येषा चन्द्रिका दत्तपद्धतेर्दशिका लघु ।

मनोरमा सन्निवेशैरङ्गिणां धर्मतारणिः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीकृतेरक्षता दत्तकचन्द्रिका समाप्ता ।

विधानको दत्तकादिषु इति यावत् । तस्यैव सौदसस्य कृतविधानक-
दत्तकादेशे तद्धनं स्वस्वास्पदीभूतं भवतीति शेषः । मनुविति ।
विवाहविधिरिति ।—कर्त्ता सधनयथेन विवाहनीय इत्यर्थः । वि-
वाहविधिभाजमित्युपलक्षणं यासाच्छादनभाजमपि कुर्यात् सर्वेषा-
मपि तु न्याय्य दातुं शक्या मनीषिय । यासाच्छादनमत्यन्तं यतितौ-
ह्यदद्भवेदित्यस्य समानन्यायत्वात् । अपरस्य विशेषोऽस्मत्कृतायां
दत्तकमीमांसाटीकायां द्रष्टव्य इति । सुत इत्यनेन तस्य पुत्रत्वमुत्पद्यत
एव किन्तु यादृशौर्द्धदेहिकक्रियाधिकारित्वाभावेनोपकाराभावात्
नांशभागित्वम् उपकारस्य घनाधिकारप्रयोजकत्वादिति भावः । अंश-
भाजमित्यनेन यासाच्छादनदानमस्त्येवेति सूचितं पूर्वोक्तवचनाच्चिति ।

रम्येति । एषा चन्द्रिका मतसूक्तिरूपा रम्या रमणीया इत्यर्थः ।
रमणीयत्वे हेतुमाह दत्तेति । दत्तपद्धतेर्दशकविधानपद्यस्य षष्ठु शीघ्रं
दशिका प्रकाशिका इत्यर्थः । अन्यचन्द्रिका विश्वेन दशिका इत्यन्त
षष्ठु दशिका इति भावः । 'सन्निवेशैः' सम्यगभिनियेषैः । 'रङ्गिणां'

उत्साहिनां । 'मनोरमा' चित्ताकर्षिणी । 'धर्मसारिणी' दत्तकविषयक-
धर्मस्य उद्धारिणी इत्यर्थः । श्रीरघुमणिविद्याभूषणछात्रिरियम् इति
प्रसिद्धिं धम्मिन् श्लोके तन्नामोत्कीर्तनप्रसिद्धिश्च । प्रथमपर्यायप्रथ-
माक्षरद्वितीयश्लेषाक्षरतृतीयप्रथमचतुर्थश्लेषाक्षरैः रघुमणिरिति ना-
मोद्भूतश्च इदमस्मभ्यं न रोचते इति । ।

क यस्य सुदुरूहशक्यघटितश्चार्थं गुह्यः सर्वथा

टीका त्वर्थविसंयुक्ता कथन मे वाक्यप्रलापोऽप्रमा ।

सद्भिः कौतुकबुद्धित किमिति सा नो दृश्यते सादरं

तेनैवार्थवती छातिर्मम भवेत् प्रार्थ्यं विदा बोध्यम् ॥

इति श्रीभरतचन्द्रशिरोमणिविरचिता दत्तकचन्द्रिकाया वाच-

संवाधनी नाम टीका समाप्ता ।

সঙ্কীর্ণনের নিমিত্ত বিজাতীয় পুত্রও গ্রহণ করিতে পারে কিন্তু ঐ পুত্র গ্রহীতার, ধনাধিকারী ও শ্রাদ্ধাধিকারী হইতে পারে না কেবল ঐগাছাদিন পাইতে পারিবে ৫।১৯।

ব্রাহ্মণের আদিপুরুষকে গোত্র বলে এইনিমিত্ত ক্ষত্রিয়াদির তাহা সম্ভব হয় না বটে তথাপি পুত্রবাহিতের গোত্রই তাহা-দিগের গোত্র ৬।১০। আগমনপিশেব মধ্যে ভ্রাতৃপুত্রকে অর্থে লইবে তৎসম্বন্ধে অশ্রুপুত্রগ্রহণ নিষিদ্ধ, গৃহীত হইলে অনিদ্ধ নহে বটে কিন্তু তজ্জন্য গ্রহীতা পাপী হয় এবং সেই পুত্রও প্রশস্ত হইবে না ৬।১৫। অন্য পুত্রগ্রহণের ন্যায় ভ্রাতৃপুত্র-গ্রহণবিষয়েও বিধানের আবশ্যিক তদ্ব্যতিরেকে পুত্রবসিদ্ধি হয় না ৭।৩। অপুত্র্য স্ত্রী সপত্নীপুত্রসম্বন্ধে দত্তকাস্তর গ্রহণ করিতে পারে না করিলে, অনিদ্ধ ৯।২। অকৃতদার এবং বিবাহোত্তর যাহার স্ত্রীবিয়োগ হইয়াছে তাহারাও দত্তকগ্রহণ করিতে পারে ৯।১০। বহুপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে কিন্তু ষি-পুত্রক ব্যক্তি ও একপুত্রক ব্যক্তি পুত্র দান করিতে পারে না। একপুত্রক ব্যক্তি ঐ পুত্রকে দ্ব্যামুখ্যায়ণ করিতে পারে ৯।১৪। কিন্তু যে কোন ব্যক্তি হউক, স্ত্রীপুত্র দান করিতে পারে না দান করিলে তাহা অনিদ্ধ। কারণ স্ত্রীপুত্র শ্রাদ্ধাধিকরণে মুখ্য হয়। তর্টার অনুমতিতে স্ত্রীলোকও পুত্র দান করিতে পারে। পতি দূরস্থ থাকিলে কিম্বা পতির মৃত্যুতে স্থানীয় বিনা অনুমতিতেও পুত্রদান করিতে পারে ১০।১২।

পুত্রগ্রহণকালে রাজা এবং জাতিবর্গকে ব্যবহারসৌকর্যের নিমিত্ত জানাইতে হইবে ১০।১৩। রাজা দূরে থাকিলে অতঃতঃ আমদখানীকে জানাইবে। কোন কারণবশতঃ রাজা

এবং জ্ঞাতিকে জানান না হইলেও। পুত্রত্বেব অসিদ্ধি হয় না। শূদ্র দৌহিত্র ও ভাগিনেয়কে দত্তক কবিত্তে পাবে কিন্তু ব্রাহ্মণাদি পাবে না ৩৮। যাহার সাত্তাতে নিয়োগ দ্বারা পুত্রোৎপত্তি কবিত্তে পাবে এমন সপিওনস্তানকে নেকল বর্ণই দত্তক কবিত্তে পাবে বিরুদ্ধসম্পর্কীয় সস্তানকে কেহ দত্তক কবিত্তে পারে না ১০। ১১। শৌনকবশিষ্ঠাছ্যস্ত যে কোন বিধানে পুত্রগ্রহণ কবিলে পুত্রহসিদ্ধি হয় ১২। ৯। ঐহীতা যদি ব্রাহ্মণ হয় তবে আচার্য্যাকে বধাশক্তি দক্ষিণা দিবে ১২। ১০। বাজা সমুদয়রাজ্যে একবৎসরের যত কবআদায় হয় তাহাব অর্দ্ধেক দক্ষিণা দিবেন ১২। ১২। বৈশ্ণোর মুখ্যকল্প তিনশত সুবর্ণদক্ষিণা, মধ্যমকল্প তিন শত রৌপ্যমুদ্রা দক্ষিণা, নূনকল্প ৩০০ পয়সা দক্ষিণা এবং শূদ্রের একবর্ষের বেতন ১২। ১৭। অসমর্থ হইলে নকলেই শস্ত্যানুগাবে দক্ষিণা দিবে। তিস্তিরিশাখিবা বৌধামনোক্তবিধানদ্বারা পুত্র গ্রহণ কবিলে ১২। ১৮। উক্ত শাস্ত্রীয় বিধান ব্যতিবেকে গৃহীত পুত্র সিদ্ধ হইবে না কেবল-মাত্র ঐশাচ্ছাদিনভাগী ও বিবাহযোগ্য হইবেক ১৩। ১৪।

ঐহণেব পরক্ণেই ঐহীতার পুত্রহসিদ্ধি হয় এক্ষন্ত ঐহণেব পূর্বে জনক যে নকশ সংস্কার কবিয়া থাকেন সে নকল সংস্কার ঐহীতাকে কবিত্তে হইবে না অবশিষ্ট সংস্কারমাত্র কবিত্তে হইবে ১৪। ৩। সংস্কার শবীবশুদ্ভিজনকব্যাপাব এ ক্ষন্ত যদি জনক পূর্নকর্তব্য সংস্কার সম্পাদন না করিয়া থাকেন ঐহীতা সে নকল সংস্কার সমাধা কবিলে ১৫। ২।

উপনয়নমাত্র সংস্কারেও পুত্রহসিদ্ধি হয়। শূদ্রের বিবাহ মাত্র সংস্কারেই পুত্রহসিদ্ধি। উপনয়নমাত্র সংস্কারে যে

পুত্রত্ব হয় ১৫। ৩। তাহা ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে
 ১৫। ৫। পুত্র পবিত্রত্ববিষয়ে উপনয়নের, মুখ্যকালই ধবিত্তে
 হইবে অর্থাৎ ব্রাহ্মণের গর্ভাষ্টমবর্ষে ক্ষত্রিয়ের গর্ভৈকাদশে
 বৈশ্যের গর্ভদ্বাদশে। ইহার পবে অসংস্কৃত পুত্রগ্রহণ কবিলেও
 পুত্রতা সিদ্ধ নহে। কৃতচুড়পুত্র গ্রহণ বনিত্তে হইলে পুত্রোষ্টির
 আবশ্যকতা অকৃতচুড় গ্রহণে পুত্রোষ্টির আবশ্যকতা নাই।
 পুত্রোষ্টি কেবল ব্রাহ্মণাদি তিন বর্ণের পক্ষে বিহিত ১৮। ৭।
 সূতরাং শূদ্রের পক্ষে সংস্কারগাত্রেই পুত্রত্ব সিদ্ধি ১৮। ৮।।
 শূদ্র অকৃতদান ষোড়শবর্ষীয় বালককেও দত্তক কবিত্তে পাবে
 তাহাব পব গ্রহণ কবিত্তে পাবে না। ১৭। ১।

কৃতচুড় পুত্র গ্রহণে 'এপুত্র আশাদিগেব উভয়েবই পুত্র হইবে'
 যদি একপ অভিসন্ধি থাকে তবে ঐ পুত্র দ্ব্যামুখ্যায়ণ হইবে
 অভিসন্ধি থাকিলেও অকৃতচুড় পুত্র দ্ব্যামুখ্যায়ণ হইতে
 পারে না।

দত্তককর্তৃকশ্রাদ্ধনির্ঘ্য।

১৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর ঐবস উৎপন্ন হইলে গ্রহীতার আদ্যাাদি
 নপিণ্ডীকরণান্ত ষোড়শপ্রবান শ্রাদ্ধে ঐ ঐবসেবই অধিকার
 উৎসঙ্গে দত্তকের অধিকার হয় না ২২। ৩। অন্য সকল
 প্রকার শ্রাদ্ধে ঐ ঐবস ও দত্তক উভয়েবই অধিকার হয়
 ২২। ৬। ক্ষমাহে অর্থাৎ মৃত্তিকিতে গায়িক ঐবস ও ক্ষেত্রজ
 পুত্রই প্যর্জণ কবিলে ২২। ৭। অন্যপুত্র একোদ্দিষ্টবিধানে
 শ্রাদ্ধ করিলে। নিরঞ্জিব সর্গদাই একোদ্দিষ্টবিধানে শ্রাদ্ধ
 ব্যবস্থা ২২। ১০। গ্রহীত্ৰীমাতার পিত্রাদি শুদ্ধ দত্তকের

সাতামহাদি হইবে । ২২ । ১৭ । ঘামুখ্যায়ণেব গ্রহীত্ৰীণাতাব
পিত্রাদি এবং জননীব পিত্রাদি সাতামহাদি হইবে । অক্লুত
দার এবং বিবাহানন্তব যাহাব স্ত্রী গবিয়াছে তদাহীত
দত্তকের সাতামহ পক্ষ থাকিবে না ।

দত্তক সাপিণ্ড-নির্ণয় ।

জনককূলে অবয়বায়গাপিণ্ড্য গ্রহীত্ৰপক্ষে পিতৃদানাত্মক্কে
ত্রৈপুরুষিকসাপিণ্ড্য অর্থাৎ গ্রহীতাব পিতামহেব পিতামহ
প্রভৃতি পুরুষত্রয়ে সাপিণ্ড্যানিবৃত্তি । ২৫ । ৫ ।

দত্তকের অশৌচনির্ণয় ।

জনককূলের জননমবণে দত্তকেব অশৌচ হয় না ।
২৭ । ১০ । এবং জনকাদিবও তজ্জপ । ঘামুখ্যায়ণে দত্তকের
উভয়কূলে অশৌচ হইবে ২৭ । ১১ । সুগোত্রসপিণ্ড দত্তকেব
গ্রহীতাব মরণে সামান্ত সাপিণ্ড্যানিমিত্ত দশরাত্রাশৌচ হইবে ।
কারণ সপিণ্ডদত্তকে কি অশৌচ হইবে এমন আকাঙ্ক্ষা হয় না
এজন্য সামান্য সাপিণ্ড্যানিমিত্ত দশবাত্রাশৌচ না হইবাব
কোন সম্ভাবনা নাই । অন্যত্র ত্রিবাত্রাশৌচ । দত্তকের
জননমরণে দত্তজননাদিকালভেদে অশৌচভেদ হইবে না ।
২৮ । ২ । দত্তকেব মরণমাত্রেই ত্রিবাত্রাশৌচ হইবে ।
দত্তকগ্রহণেব শব যদি স্তনস্পৃশ্য ক্ষণে তবে ঐ দ্যোষ্ঠদত্তক
ধাকিতেও যদি বয়ঃকনিষ্ঠ শবস বিবাহাদি করে তবে দ্যোষ্ঠ
কনিষ্ঠেব পবিত্রনাদিনিমিত্ত দোষ হইবে না ২৮ । ৫ ।
দত্তকের জনক পক্ষে সপ্তপুরুষ এবং সাতামহপক্ষে পাঁচপুরুষ
সপিণ্ড বিবাহবিষয়ে ত্যাজ্য হইবেক ২৯ । ২ ।

দত্তকের ধনবিভাগব্যবস্থা ২৯।৫।

দত্তকগ্রহণানন্তর যদি ঔরসপুত্র জন্মে তবে গুণবান্ দত্তক
 তৃতীয়ভাগ এবং নিগুণ দত্তক চতুর্থভাগ পাইবে ৩২।৭। দত্তক
 যেমন পিতার ধনে অধিকারী তদ্রূপ পিতামহাদি এবং মাতা-
 মহাদি বন্ধুর ধনেও অধিকারী হয় ৩২।১৮। ইহা দত্তক
 চন্দ্রিকার মতে বোধ হয় বটে কিন্তু অনেক মুনিবচনে বদ্যপি
 পূর্নষটকমধ্যে দত্তকের গণনা করেন নাই তথাপি সকল স্মৃতি
 হইতে অনুস্মৃতির প্রাধান্য নহু পূর্নষটক মধ্যে দত্তকের গ্রহণ
 করিয়াছেন এবিধায় নিবন্ধুরা এই ব্যবস্থা স্থির করিয়াছেন যে
 দত্তক সগোত্রবন্ধুর ধন পাইতে পারিবেন ভিন্নগোত্রবন্ধু মাতা-
 মহাদির ধনে অধিকারী হইবেন না। তদনুসারে আদালত
 পর্য্যন্তও এই ব্যবস্থা চলিতেছে এবং একপ মীমাংসায় সকল
 বচনের সমাধাও হইয়া উঠে যে, যে যে মুনি দত্তককে বন্ধুদায়াদ
 বলেন নাই সে বন্ধু অসগোত্রবন্ধু অর্থাৎ মাতামহাদিরূপ বন্ধু
 জানিবে। আর যে যে মুনি বন্ধুদায়াদ রূপে দত্তককোপরি-
 গণিত করিয়াছেন সে সগোত্রবন্ধু পিতামহজাতুপ্রভৃতি
 জানিবে ইহার প্রমাণ ২১৪ পৃষ্ঠা নহু সংহিতায় ১৫৫ সংখ্যক
 শ্লোকের টীকার দৃষ্টি করিলে পাইবে। পিতৃধনে হউক বা
 পিতামহাদিধনেই হউক দত্তক পুত্র, পৌত্র, প্রপৌত্র আপন
 যোগ্যাংশ অর্থাৎ তৃতীয় বা চতুর্থ অংশ মাত্র পাইবে ৩৩।১০০।
 ঔরসপুত্র পৌত্র প্রপৌত্রের সমানাধিকারী হইতে পারিবে না
 ৩২।৩। ঔরসসম্বন্ধে দত্তক রাজ্যের যোগ্যাংশ পাইতে
 পারিবে বটে কিন্তু রাজ্য নিয়োজনে অধিকারী হইতে পারি-

বেক না ৩০।৭। তাহাতে কেবল ঔবসেবই অধিকার। দত্তকেব তৃতীয়াংশ চতুর্থাংশ শাইবাব যে ব্যবস্থা নে কেবল ব্রাহ্মণাদিবর্ণত্রয়েব পক্ষে জানিবে। শূদ্রেব পক্ষে নহে। পিতাব নখে শূদ্রেব দাগীপুত্র ঔবসপুত্রেব তুল্যাংশ পায় ৩৫।৭। পিতাব নবগোত্তব দাগীপুত্র ঔবসেব তৃতীয়াংশ পায় ৩৬।৬। ঔবসপুত্র না থাকিলে দাগীপুত্র, স্ত্রী, কন্যা দৌহিত্রসখে জনে তাহাদিগেব তুল্যাংশী হয় ৩৭।১। এই নিমিত্ত ঔবসসখে পিতাব জীবদ্দশাব দত্তক ঔবসেব তুল্যা ভাগ পাইবে তদভাবে ঔবসেব তৃতীয়া ভাগ পাইবেক। যদি জনক গ্রহীতাব ঔবস না থাকে তবে দ্ব্যামুখ্যায়ণ দত্তক সনত্ত ধনে অধিদাবী হয় ৩৭।১২। ঔবসসখে গৃহীতদত্তক অধিকাবী নয় ৩৭।১৩। গ্রহণের পর উভয়েব ঔবস অগ্নিলে জনকের ধনে ঐ দত্তক ঔবসেব তৃতীয়াংশভাগী হয় ৩৮।১। আন গ্রহীতাব ধনে গুণবান্ দত্তকেব বর্ধাংশভাগিহ নিষ্ঠূর্ণদত্তবেন্ন অষ্টনাংশভাগিহ ৩৮।২। অক্ষ, পক্ষ প্রভৃতি অনধিকারী পুত্রেব ঔবস, ক্ষেত্রজ পুত্রেই পিতানহাদিন ধনে অধিকারী হয়। উহাদিগেব গৃহীত দত্তকাদি পুত্র অধিকাবী নহে ৩৮।৭। অক্ষাদির ভাৰ্য্যা ভক্তাচ্ছাদন পাইবে ৩৯।৫। বন্যাবা বিবাহপযান্ত গোগাচ্ছাদন পাইবেক ৩৯।৬। অক্ষ প্রভৃতি পর্য্যদস্ত পুত্র থাকিতেও দত্তক পুত্র করিতে পাবে। কারণ পিতোদকাদি দান জনা পুত্রগ্রহণ বনিবার আবশ্যক, অক্ষাদিপুত্রেব পিতাদিদানে অধিকার নাই।

दत्तकग्रहणप्रयोगः ।

एहणां पूर्णदिने कृतोपवासः पनदिने कृतनिता-
 क्रियो यज्ञमानः कुशहस्त आचम्य विष्णुं श्रुत्वा नावायगाय
 गङ्गपुष्पं मङ्गा अस्तिवाचनं कुर्यात् । ॐ कर्तव्योऽस्मिन् पुत्र-
 प्रतिग्रहवर्षनि ॐ पुण्याहं भवन्तो क्रवस्तु । ॐ पुण्याहं इति
 प्रतिवचनं ब्राह्मणः त्रिः क्रयात् । एवं ऋदिं अस्ति । प्रति-
 वचने तु ऋक्यातां । अस्तीति त्रिः क्रयात् । शुद्धं वेवणं अस्ति
 भवन्तो क्रवस्तु इत्येवं क्रयात् । ब्राह्मणः अस्तीति प्रतिवचनं
 वदेत् । ततः नागवेदी ब्राह्मणः ॐ अस्ति सोमोऽहयं सूतः
 पिवन्तोऽहमा मरुतः उतोना वाङ्मोऽस्मिन् आदित्यां विष्णुं
 सूर्यां ब्रह्माण्डरहस्यातिं ॐ अस्ति ७ । यद्दुर्केदी तु अस्ति न
 हेम्नो ब्रह्मन्ना अस्ति नः पुया विखदेवाः अस्ति न तार्कोऽहनिष्टे-
 नेनिः अस्ति नो ब्रह्मपतिर्दधातु ॐ अस्ति ७ । इति पठित्वा
 कृतान् विदिवेत् । ततः ब्रताग्रनिः । ॐ सूर्याः सोमो वगः
 कालः नक्ष्त्रे भूतान्यहकपा पवनोदिवपतिर्भूमिनाकाशां
 यचनानरा ब्राह्मणं शाननमाह्या कलधनिह वनिधिः ।
 ततः एते गङ्गपुष्पे ॐ आदित्यादिनवग्रहेभ्यो नमः
 एतं गणेशादिपद्मेवता हेम्नादिदिवपालान्, सुरां ब्राह्मणान्
 पुत्रयेत् । ततः मरुत्तं सूर्यात् । त्रिविष्णुबोऽतंसमम्य अनुके
 नासि अनुके नके अनुकतिणो अनुकपोतः त्रिमनुकदेववर्षा
 (शुद्ध) अनुक पागः अत्रात्वाहयुक्तैषुत्क-कणापाक-

पुत्रासनवक्रजाणद्धावा। त्रीपवनेश्वरप्रतीत्यर्थं आग्नवत्शवकार्थकं
 मन्त्रं ब्रह्मस्योक्ति-वशिष्ट-शौनक-पनाशनादिश्रुतिवाक्यानुगावेन अ-
 शाखाश्रुतिविधिना पुत्रप्रतिग्रहमहं कर्तव्ये इति मङ्गला
 त्वं श्रुत्वा पठेत् । यथा गामवेदी तु देवो वो ऋविगोदा
 पूर्णा विवष्टानिचं उवा सिक्कन्मूपवा प्रगुह्यमादिषो देवो
 हते । गजूर्केदी तु ॐ वद्याएतो द्रुवमुदेति दैवम् तद्द्रुवुष्ट
 तथैवेति द्रुवम् गमम् ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
 शिवमकलमष्ट । मङ्गलितार्थाः सिक्काः मङ्ग मनोवथाः । शङ्कणां
 बुद्धिनाशाय सिद्धानामुदयात् ८ । अग्नावस्तः शुभान् भवतु । ततः
 मङ्गलविद्यविधातार्थं गणपतिं पाद्यादिभिः सम्पूज्य ब्राह्मणं
 होतारं आचार्यं गदग्यात्तं व्रुमात् ।

कर्त्ता, ॐ गामु भवानास्ताम् । ब्राह्मणः ॐ गामहमासे ।
 कर्त्ता, ॐ अर्क्षिष्यामो भवतुम्, ब्राह्मणः ॐ अर्क्षय । ततो
 ब्रह्मणकारादिभिः दूर्वाकैतैर्दक्षिणं जानुं प्राग्घृ विष्णुरोम्
 त्वं गदद्या अमुके मासि अमुके पक्षे अमुकतिथौ मंगलकृत
 शौनकाश्रुतिविधिना पुत्रप्रतिग्रहकर्मणि ब्रह्मकर्मकरणाय अमुक
 गोत्रं त्रीअमुकदेवशर्मात् एभिः पाद्यादिभिरुत्सर्ज्यैः भवतु-
 महं व्रणे । ब्राह्मणः ॐ व्रतोहस्त्रि (कर्त्ता) याथाविहितं ब्रह्मकर्म
 कुरु । ब्राह्मणः ॐ यथाज्ञानं स्ववादि । एतं होत्रादिकं
 ववरेत् । ततो ततो वेद्यापि उपविश पत्रगवां शोभयेत् ।

तत्र गामवेदी तु । गामत्या गोमुत्तं । गावश्चेदुद्यागन्तव
 इति गोमयम् । गवां स्नोहवापुनेति द्रुवम् । मदिक्व इति
 मदि । हतवतीति हतम् । द्यौराप इति सुशोभकम् ।

गजूर्केदी तु गामत्या गोमुत्तं । ॐ गमहमासे दूर्वाध्यात्

ନିତ୍ୟାପୁଷ୍ପାଂ କର୍ମାଦିଶିଶୁଂ କ୍ଷୁଦ୍ରାଣାଂ ମର୍ଦ୍ଦଭୂତାନାଂ ତାମିହୋପ-
 ସ୍ତରେ ଶ୍ରୀୟଂ । ଇତି ଗୋମୟଂ । ଓଁ ଆପ୍ୟାୟନ୍ତ ମନେତୁ ତେ ବିଦ୍ଧତଃ
 ନୋନ ସ୍ମୃତଂ ଭବାବାଜନ୍ତ୍ର ନଦଧେ । ଇତି ଦୁର୍ଗଂ । ଓଁ ଦଧି-
 କ୍ବାସ୍ତୋହକାର୍ଯ୍ୟଂ ଜିଷ୍ଣୋବନ୍ଧୁସ୍ତ ବାଜ୍ଜିନଃ ସୁବତ୍ତିନୋମୁଖାବନଂ ଶ୍ରୀ-
 ତାୟୁଂସି ତାର୍ଯ୍ୟଂ । ଇତି ଦଧି । ଓଁ ତେଜୋସି ଶୁକ୍ରଂସ୍ତ୍ରୀୟତମସି ।
 ଧାମନାମାସି ପ୍ରିୟଂଦେବାନାମନାଧୃଷ୍ଟଂ ଦେବସଞ୍ଜନଂ । ଇତି ସ୍ଵତଂ ।
 ଓଁ ଦେବସ୍ତ ତ୍ଵା ନବିତୁଃ ଶ୍ରୀନବେଶ୍ଵିନୋ ବର୍ତ୍ତତ୍ୟାଂ ପୁଷ୍ପୋଃ ହସ୍ତାତ୍ୟା-
 ମାଦଦେ ଇତି କୁଶୋଦକଂ ।

ଇତ୍ୟାଦିନା ପଞ୍ଚଗବ୍ୟଂ ଶୋଧୟିତ୍ଵା ଶ୍ରୀବେଣ ମର୍ଦ୍ଦମେବୀକୃତ୍ୟା
 ବେଦୀଂ ଶୋଧୟେଦନେନ ମଞ୍ଜେଣ ଓଁ ବେଦ୍ୟାବେଦିଃ ନାମାପ୍ୟାତେବର୍ହିଷା-
 ବର୍ହିଷିନ୍ଦି ସନ୍ । ଯୁପେନସୁପଆପ୍ୟାୟତେ ଶ୍ରୀଶିତୋହସ୍ମିବସ୍ମିନା ।
 ତତ୍ତୋ ବେଦ୍ୟାଃଉପରି ଚକ୍ରାତପଂ ବସ୍ମୀୟାଦନେନ ମଞ୍ଜେଣ ଓଁ ଓର୍ଦ୍ଧ୍ଵଓଷଣ
 ଉତୟେ ତତ୍ତାଦେବୋ ନଃ ନବିତା ॥ ଓର୍ଦ୍ଧ୍ଵୋବାଜନ୍ତ୍ର ନବିତା
 ବଦେଞ୍ଜିଭିର୍ନିଗାଗାଭିବିହ୍ନବାମହେ ॥ ତତ୍ତୋବେଦ୍ୟାଃ ପୁର୍ବେ ପକ-
 ସଟାନାବୋପ୍ୟା ବନ୍ଦେନାହ୍ଵାଦ୍ୟା ମଧ୍ୟକ୍ଷତୈତୁର୍ବସିନ୍ତା ସଟଂ ହାପମେଂ ॥
 ସଦା ଓଁ ଭୁବସି ଭୁମିବକ୍ଷୋତି ମଞ୍ଜେଣ ଭୁମିଂ । ଓଁ ଧାନ୍ତମନୀତି
 ମଞ୍ଜେଣ ଧାନ୍ତଂ । ଓଁ ଆଜ୍ଞିସ୍ରକଳମିତିମଞ୍ଜେଣ କଳମଂ । ଓଁ
 ଧନ୍ନମାଗେତି ମଞ୍ଜେଣପଲ୍ଲବଂ । ଓଁ ଯାଃକଳିନୀବିତିମଞ୍ଜେଣ କଳଂ ।
 ଓଁ ଶିହୋବିବେତି ମଞ୍ଜେଣ ଶିନ୍ଧୁନଂ । ଓଁ ବରୁଣ୍ୟୋଦନ୍ତନ-
 ମନୀତି ଇତି ମଞ୍ଜେଣ କମଂ । ଓଁ ଶିଷତେ ଇତିମଞ୍ଜେଣ ପୁସ୍ପଂ
 ମର୍ଦ୍ଦତୀର୍ଥୋହ୍ଵେଂ ବାସି ମର୍ଦ୍ଦଦେବନମସ୍ମିତ । ଇତଂ ସଟଂ ମନ୍ତ୍ରାଞ୍ଚ
 ତ୍ରିଷ୍ଠ ଦେବ ଗଣେଃ ସହ ଓଁ ହିରୋଭବନୀଡ଼ମଆଶୁର୍ଭବ ପୃଗୁର୍ଭବ
 ବାହର୍ଷନ୍ସୁଧମଞ୍ଜେଣ ପ୍ରଣୀୟବାହନ । ଓଁ ହାଂହୀଂ ହିରୋ-
 ଭବ ଇତିହିରୀକରଣଂ ॥ ତତ୍ତୋବେଦ୍ୟାଂଶ୍ୟାନେ ଧାନ୍ତିକଳମଗାରୋପ୍ୟ

তত্র পঞ্চবছানি নিঃক্ষিপ্য বস্ত্রযুগ্মেনাচ্ছাদ্য দধ্যাক্তেন ভূবিত্ত্বা
 ও বরণশ্চোত্তমমনি বরণশ্চ ক্তত্ত গর্জনীশ্চ বরণশ্চ ঋত মদ-
 স্তনি বরণশ্চ ঋত মদন্মনি বরণশ্চ ঋত মদনীমাদীদ ইতি
 মন্ত্রেণ জলেম পূবয়েৎ ॥ ততোবেদীমধ্যে পঞ্চবর্ণগুণ্ডিবদ্য মর্ক-
 তোভঙ্গমণ্ডলং অথবাষ্টদলপদ্মং নির্মায় তন্মধ্যে শালগ্রামশিলাং
 তত্তদেবতাকপস্বর্ণময়ীং প্রতিমাস্থা সংস্থাপ্য পূজয়েৎ ॥ তত্র
 ক্রমঃ । তত্রাদৌ নামাষ্টার্ব্যভূতশুক্ল্যাদিকং বিধায় পূজয়েৎ ॥
 ততঃ প্রথমঘণ্টে গণেশং ধ্যান্ত্বাবাহ্য দশোপচারৈঃ পঞ্চো-
 পচারৈর্বা পূজয়েৎ ॥ দ্বিতীয়ঘণ্টে সূর্য্যং ধ্যান্ত্বাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 তৃতীয়ঘণ্টে বিষ্ণুং ধ্যান্ত্বাবাহ্য পূজয়েৎ ॥ চতুর্থঘণ্টে শিবং ধ্যান্ত্বাবাহ্য
 পূজয়েৎ পঞ্চমঘণ্টে ছুর্গং ধ্যান্ত্বাবাহ্য পূজয়িত্বাত্তৈব আদিত্যা-
 দিনবজ্রহানু ইন্দ্রাদিদশদিকপাশাংশ্চ পৃথকপৃথগাবাহ্য পূজয়েৎ ॥
 ততঃ শাস্তিকলসে বরণং ধ্যান্ত্বাবাহ্য যথাশক্ত্যুপচারৈঃ পূজ-
 য়েৎ । ততোগণপতিং প্রজাপতিং বিষ্ণুং ধর্ম্মঞ্চ ষোড়শোপচারৈঃ
 পূজয়েৎ । তত্রাদৌ গণপতিং পূজয়েৎ । ধ্যানং যথা ও ঋক্ষং
 সুলভমুং গজেন্দ্রবদনং লম্বোদবং সুন্দবং প্রম্যন্দ্রদগন্ধলুক-
 মধুপব্যালোলগণ্ডস্বলং দস্তাঘাতবিদ্যানিত্তানিরাধিরৈঃ সিদ্ধব-
 শোভাকবং বন্দে শৈলসুতাসুতং গণপতিং সিদ্ধিপ্রদং বাগদবং ॥
 ইতি ধ্যান্ত্বা ঋশিরসি পুষ্পং দস্তা বিশেষার্থ্যং কুস্তা পুনর্ধ্যাত্বা
 শালগ্রামে প্রতিমাযাবা পুষ্পং দস্তা ও তুর্ভবঃ স্বর্ভগবন্ গণপতে
 ইহা গচ্ছ ইহাগচ্ছ ইহ তিষ্ঠ ইহ তিষ্ঠ ইহ গগ্নিপেহি ইহ নমিরুদ্ধপ-
 মম পূজাং গৃহাণ ইত্যাদিনাবাহ্য ষোড়শোপচারৈঃ পূজয়েৎ ॥*

* উপচারবিধিতয়ো দেবতাঃ যথা,—আদনে চন্দ্রবসে নমঃ এবং
 ক্রমেণ পাদেয় বরণায় অর্ঘ্যে দিয্যবে, আচমনীয়ে বরণায়, মধুপর্কে

चातैः पूजयेत् । यथा ओं पितृभ्यो नमः । ५ । ओं कुलदेव-
 ताभ्यो नमः । ७ । ओं गुरुभ्यो नमः । १ । ओं अग्नये नमः ।
 ८ । ओं सूर्यानाविन्द्रो नमः । ९ । ओं वायवे नमः । १० । ओं
 सूर्याय नमः । ११ । ओं प्रजापतये नमः । १२ । ओं नौमाय
 नमः । १३ । ओं दिवे नमः । १४ । ओं पृथिव्यै नमः । १५ । ओं
 भुवने नमः । १६ । ओं भुवने नमः । १७ । ओं अर्धे नमः । १८ । ओं भुवने
 अर्धे नमः । १९ । ओं अग्नेश्चिच्छिकृते नमः । इति पूजयित्वा
 अग्न्यहोक्तविधिना कुण्डस्थिते वापि बह्विहापनं क्रिया
 गोमं कुर्यात् ।

अत्र प्रादर्शनार्थं यजुर्केदोक्तकुण्डशुद्धिं लिखते ।

तत्र पवित्रकृतनक्षत्रमो चतुर्दशमितं शुद्धिं क्रिया गोम-
 येनोपलिप्य कुशनहिताग्ने उषविष्टः कर्त्वा उत्तरग्यां
 दिशि अक्षयार्थं कुशकृष्णनहितं जलपात्रं भूमौ निधाय,
 दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा दक्षिणहस्तानामिकाभ्रुवाभ्यां
 कुशपत्रमेकं गङ्गाकारकर्त्तुं गृहीत्वा वा तन्मूलेन प्रादेशमात्र-
 णानागप्रागग्रवेधात्प्रथं क्रिया अक्षयार्थं रेखाशुक्लं
 गृहीत्वा त्रैशङ्कां दिशि ओं निवृत्तः पयान्मूर्ति मन्त्रेण
 निष्क्रियेत् ।

ततः पूर्वस्थापितजलेन वेधाक्षयं क्रिया अक्षयार्थं
 काष्ठपात्रं नवशरावस्थं वा अक्षयार्थं तन्मूर्तिदक्षिणं
 गृहीत्वा ओं अक्षयार्थं अक्षयार्थं दक्षिणं नवशरावस्थं
 निधाय इति मन्त्रेण अक्षयार्थं दक्षिणं दिशि अक्षयार्थं
 अक्षयार्थं गृहीत्वा ओं अक्षयार्थं अक्षयार्थं अक्षयार्थं

পূর্বাভিমুখ, উপবিশ্ব শ্রীতাপাত্রং সব্যহস্তেন দক্ষিণহস্তেন
 ক্রমৈবাপূর্ণ্য কুশৈবাচ্ছাচ্ছায়েকত্তবে আস্তবগীষশানাদ্বিঃর্জ-
 ক্রণোমুখমবলোক্য স্থাপয়েৎ । ততঃ বক্রদাচ্ছিন্নকুশৈবাস্ত-
 বৎ । যথা পূর্ক্সাং/আগ্নেয়াদীশানাস্তং দক্ষিণস্থাং ব্রহ্ম-
 ণোহগ্নিপর্ষাস্তং পশ্চিমস্থাং নৈঋত্বাদ্ব্যবাস্তং উত্তরস্থাং বায়-
 ব্যাদীশানাস্তং কুশানাস্তীর্ষ্য ত্রৈবাং মূলান্যগ্নেণাচ্ছাদনং তপৈব
 দর্ভত্রয়েণাচ্ছাদয়েৎ । তত আচাবাং দশদিকু স্থিত্বানু-
 দপ্যাং । ততোহথেকত্তবতঃ পূর্ক্সক্রমেণ প্রযোজনদ্রব্যাস্থা-
 নাদয়েৎ । তদন্থা পবিত্রচ্ছেদনার্থং কুশপত্রদ্বয়ং সাগ্নং
 প্রোকগীপাত্রং আক্যস্থালীচক্রস্থালীত্রীর্ষিবস্তদভাবে তওলাঃ
 বপিলাদ্বন্ধং উদ্বলমূবলে বৈগবস্পর্পং শ্রবক্রবৌ জিহ্বাদম্বা-
 র্জনকুশাঃ বট উপযগনকুশাস্ত্রয়োদশপালাশনমিধঃ উভুধব-
 নমিধঃ আজ্যং তিলঘবৌ মধুশর্করা অন্যানি হবনীযদ্রব্যানি
 ব্রহ্মদক্ষিণা পূর্ণপাত্রং হোত্বাদিদক্ষিণা কাঞ্চনং বাসোমুগং তদ-
 ভাবে তস্মল্যং বা । দ্ব্যঙ্গুষ্ঠবিস্তাবাগ্রপ্রাদেশপনিগিতোভুধব-
 নিশ্চিত্তা দক্ষী নার্কাদুষ্ঠবিস্তাবাগ্রপ্রাদেশপনিগিতোভুধব-
 নিশ্চিত্তং মেঙ্গণং প্রাকং প্রাকং বিনিবোগক্রমেণানাদযতি ।
 ততোহথঃ পশ্চিমতো দক্ষিণভাগে প্রাগ্গানু কুশানাস্তীর্ষ্য
 প্রোকানিত্বাক্রণোদুখলমূবলে বৈগবস্পর্পক বারুণচমসশৃঙ্গলং
 প্রোকগার্থং সংস্থাপ্য যবানু তদভাবে ত্রীছাদীন্ বা স্পর্পে
 নিধায় ও গণপত্যয়ে বায়ুষ্ঠং গৃহ্মান্তি ইতি মুষ্টিশোলাং গৃহীত্বা
 ও গণপত্যয়ে বায়ুষ্ঠং নির্গপাসি ইতি উদ্বলমদ্যে সংস্থাপ্য
 ও গণপত্যয়ে বায়ুষ্ঠং প্রোকানি ইতি বারুণচমসশৃঙ্গলেনাভু-
 কয়েৎ ইতি । এবং অহনির্গপংপ্রোকগক্রপনংস্থাপ্য তদ্বৎ সঙ্গর

কার্গ্যং । এবং ৩° প্রজ্ঞাপত্যবে, বিষ্ণবে, দর্শ্যায়, পিতৃভ্যঃ, কুল
 দেবতাভ্যঃ, গুরুভ্যঃ, অগ্নয়ে, সূর্য্যানানিত্রো, অগ্নয়ে । বাববে,
 সূর্য্যায়, প্রজ্ঞাপত্যসে, সোমায়, অস্তবীক্ষায়, জ্যো, পৃথিব্যে,
 ভূঃ, ভুবঃ, যঃ, ভূভূবঃ, যঃ, অগ্নয়ে ষিষ্টিকৃতে, দ্বিস্তৃকীং ।
 ২ ২৮ । ইত্যষ্টোবিংশতিমুষ্টিং নিকপ্য উপহৃত্তদক্ষিণবাসপাণিত্যাং
 মুবলেনাবাহু স্পর্শেণ প্রক্ষেপ্যেৎ । এবমপববাবহুয়মবহুতা
 প্রক্ষেপ্যেৎ । তথাকর্তব্যং যথা বাবহুয়েন তুগুলনিষ্পত্তিৰ্ভবতি ।
 তদশক্তৌ নংক্রাবনাত্রার্থং ততুলেধপোয়ং । ততস্ততুলানু জিঃ
 প্রাকাল্য অংক্রককৃত্তোত্তবাত্রং পবিত্রং চরুস্থাল্যাং নিকপ্য তত্র
 ততুলানু নিধায় বপিলাদুক্ষং নিকপ্য তদভাবেইন্যধেনোবপি ।
 দর্শ্য্য প্রাগাদিপ্রদক্ষিণমীষদূর্গমবধউযংস্তথা পঠেৎ যথা দাহ-
 কাঠিন্যাতিশৈথিল্যমগুগালনবহিতোহস্তকল্পণা পক্ষশ্চরুভবতি ।
 ততো পক্ষং জ্বাভা জলচুম্বকেন স্থানীমধ্যং দৃষ্ট্বা ওঁ
 তদ্বিকোবিত্তিমস্ত্রেণ যুতেন গিত্বা দর্শ্য্য দক্ষিণাবর্তেন
 সংশ্রয়েৎ । ততোহগ্নেরুত্তবতোহবতার্য্য পুনকম্বুৎসেন
 স্থানীমধ্যং দৃষ্ট্বা পুনর্ঘৃতেনাভিধাবয়েৎ । ততঃ প্রথমতঃ
 পূর্নানাদিতপত্রং গৃহীত্বা ৯° পবিত্রেস্তোবৈষ্যবো ইতি মস্ত্রেণ
 অনথং ছিত্বা ওঁ বিকোর্মনসাপুতে স্ব ইতি জ্বলেন সংপ্রোক্ষ্য
 প্রোক্ষণীপাত্রে স্থাপয়েৎ । ততঃ প্রোক্ষণীপাত্রে প্রণীতাজলং
 নিধায় পবিত্রোহুয়ং দক্ষিণহস্তানামিকাদুষ্ঠাভ্যাং মূলে চ
 বামহস্তানামিকাদুষ্ঠাভ্যাং গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাধো-
 মুখব্যস্তপাণিঃ পবিত্রমধো ন তজ্জলস্য লিধিহুতোলনতপমুৎ-
 প্লবনং কৃত্বা পবিত্রং দক্ষিণচস্ত্রে নিধায় বামহস্ততলে প্রোক্ষণী-
 পাত্রং বিন্যস্ত্য নপবিত্রদক্ষিণহাস্তন প্রোক্ষণীপাত্রস্বজলং

কিঞ্চিদুত্তোলা পুনস্তথৈব প্রক্ষিপ্য আগ্নবামে ভূমী
 প্রোক্শনীপাত্রং স্থাপয়িত্ব। কতিপয়প্রোক্শনীকলেন হবনীয-
 দ্রব্যানি সংপ্রোক্ষ্য প্রণীতাদক্ষিণ্য দক্ষিণভাগে প্রোক্শনীপাত্রং
 স্থাপয়েৎ। ততো পবিত্রং প্রণীতামধ্যে স্থাপয়েৎ। তত
 আজ্যস্থালী আজ্যস্মৃগমবতীয়া তস্ত্রামাজ্যং নিকৃপ্য অগ্নাবধি-
 ক্ষত্যা জলদগ্নিং গৃহীত্বা ত্রিশামাদানভ্য দক্ষিণাবর্ষ্টেন আজ্য-
 স্থালীং ত্রিঃ পবিবেষ্ট্য তদগ্নিং তত্রৈবাত্মো ক্ষিপেৎ। ততঃ শ্রবৎ
 গৃহীত্বা অধোনুখমর্থো প্রতাপ্য সন্মার্জনকুশেন মূলাদগ্ন্যং
 পুনবগ্নান্মূলং যাবৎ সন্মার্জ্য তৎকুশং পবিত্রাজ্য পুনঃ শ্রবৎ
 প্রতাপ্য প্রণীতাকলেনাভুক্য প্রোক্শন্যুত্তবে স্থাপয়েৎ।
 ইণমেব বাবদ্রয়ং কুর্যাৎ। এবং অগ্নপি সংস্থায়। ততঃ
 প্রোক্শনীপাত্রস্থং পবিত্রমাদায় তস্ত্রাগ্ন্যং দক্ষিণহস্তানা-
 নিকাঙ্গুষ্ঠাভ্যং গৃহীত্বা মূলে চ বামহস্তানানিকাঙ্গুষ্ঠাভ্যং
 গৃহীত্বা দক্ষিণহস্তোপবি ভাবেনাদোনুখো ব্যস্তপাবিঃ পবিত্র-
 মধ্যে নাজ্যস্ত কিঞ্চিদুত্তোলনকপমুৎপবনং কৃৎস্বা আজ্যমবেক্য
 প্রোক্শনীকলেন দত্বা পবিত্রং পূর্কবৎ গৃহীত্বা ঐ নবিতুর্কঃ প্রগব
 উৎপণ্যন্যচ্ছিত্রেণ পবিত্রেণ বন্যোঃ স্মৃগন্য বশ্মিতিঃ শাশা
 ইত্যনেনোৎপুঃ পবিত্রং তথৈব স্থাপয়েৎ। ততো বামহস্তেন
 উপবসনকুশানাদায় পূর্কাসামিত্তগনিদনুষ্টিষ্ঠন্নম্বো প্রক্ষিপ্য
 উপনিশ্য প্রোক্শনীকলেন ঐ দেবসবিভূঃ প্রাসূবসজৎ প্রাসূব-
 সজপতিং তংগায় দিব্যোগর্ভকৈতপুঃ নেতরঃ পুনাতু বাচ-
 স্পতির্বাচরঃ সদতু ইতি দত্তেণ দক্ষিণাবর্ষ্টেনাধিৎ পদুক্কেৎ।
 ততস্ত্বৎপবিএৎ প্রণীতাম্যং নিদায় প্রোক্শনীপাত্রে সংস্বব
 গংগাৎ অহীরস্তবে স্থাপয়েৎ। ততো অক্শোহস্তাবতপূর্কবৎ

শ্রবং গৃহীত্বা আধাবাজ্যভাগৌ জুহুবাৎ । তত্রাধাবা, প্রজ্ঞা-
পত্তিং নননা ধ্যায়ন্, ওঁ প্রজ্ঞাপত্তয়ে স্বাহা, ইদং প্রজ্ঞা-
পত্তয়ে । অনেন বাবুকোণাদাবভ্যাগ্নিকোণপর্যন্তং যুতধাবাৎ
দদ্যাৎ । সংস্রবার্থং তথা তথা হবিশেষং প্রোক্ষণীপাত্রে
স্থাপয়েদिति । তথৈবাজ্যধাবৌ ভাগৌ ধনা ওঁ অথবে স্বাহা,
ইদমথয়ে । অনেনাশ্বের্দক্ষিণতঃ পশ্চিমাস্তাৎ পূর্কাস্তং ধাবৎ
যুতধাবাৎ দদ্যাৎ । ওঁ ইন্দ্রায় স্বাহা ইদমিন্দ্রায় । অনেন
নিঋতিকোণাদাবভ্যাগ্নিকোণপর্যন্তং যুতধাবাৎ দদ্যাৎ ।
ওঁ সোমায় স্বাহা ইদংসোমায় । অনেনাশ্বেকন্তবতঃ পশ্চিমা-
স্তাৎ পূর্কাস্তং যাবৎ যুতধাবাৎ দদ্যাৎ ।

ততঃ পুত্রপ্রতিগ্রহং কুর্যাৎ ।

ততোগৃহীতা দাতুঃ সক্ষং আচার্য্যাদিত্রাক্ষণৈঃ সঃ
গহা - স্বয়ং ওঁ পুত্রং দেহীতি তিক্কেৎ । ততো দাতা
আচন্য বিষ্ণুং স্বস্তা নাবাগণগুকগণেশনবগহান্, গন্ধপুষ্পাত্যাং
সংপূজ্য স্বস্তিবাচনং কুর্যাৎ । তপুলামাদায় ওঁ কর্তনোহ-
শ্মিন্ পুত্রদানকর্ম্মণি ওঁ পুণ্যাহং ভবন্তো ক্রবন্তঃ ওঁ
পুণ্যাহমিতি বারদ্রবং ক্রমাৎ । এবং ঋদ্ধিং স্বস্তিঞ্চ ক্রমাৎ ।
ওঁ স্বস্তি নঃ ইন্দ্রোব্রহ্মস্রবা স্বস্তি নঃ পুত্রা বিশ্বদেবাঃ স্বস্তি
নস্তাক্ষের্গাহবিষ্টেনেমিঃ স্বস্তিনোব্রহ্মপতির্দদাতু ইতি পঠিয়া
অকতান্, বিকীর্য ক্রতামলিঃ ওঁ সূর্য্যঃ সোনোবসঃকালঃ
নক্ষোভুতান্যহঃ ক্ষণা পবনোদিবপতি ভূমিনাকাসং ৭চরা-
নবা ব্রাহ্মণ শ্যামনদাস্থায় কল্পক্ষমিহ সপ্রিদিং ইতি পঠিয়া
নাবাগণং গন্ধপুষ্পাত্যাং সংপূজ্য সক্ষমং কুর্যাৎ । তানাদি-
ণামং অশপূর্ণং হৃদ্বা তত্র কুশতিফলাস্তাদায় শ্রীবিষ্ণুরোঃ তৎ-

शवदः शत० ७^० हिनयाकपमवने हनुक् १ ७^० वत्साहना कौविशा-
 मन्यामानो मर्त्यायं मर्त्यायो यो हवीमि जातवेदो यथोह्मि-
 सुधेहि प्रजाडिवधेवन्नतवम्यां । ७^० तुल्यमणे पर्यावहत्
 सूर्यां वस्तु ना मह । पुनः पतिभ्या जायान् । अथे प्रजया
 मह । ७^० अस्तिनोमिमित्तमश्चिनीड्यां अस्ति ते व्यादि-
 तिवनर्कणः अस्ति पूषा अबो दधात् नः अस्ति द्यावा पृथिवी
 सूचेतना चक्षुषे वावुमुपश्रवा महीनोमः अस्ति ड्रुवनम्यदम्पति
 आहा । इदं सूर्यागावित्रो । पुनववदाय । ७^० गोमो
 दमसित्यादिष्वपक्षकम्य सूर्यागावित्रिष्विः सूर्यागावित्रो
 देवता देहसुष्टुप् तिजगती चतुर्थी त्रिष्टुप् पक्षम्यसुष्टुप् छन्दः
 पूज्यप्रतिग्रहादहोमे विनियोगः । ७^० गोमोहददन् गङ्गाय
 गङ्गर्कोहददमये मयिषं पूजान् चादादग्नेर्महीयमथो इदं
 आहा । इति सूर्यागावित्रो । १ । ७^० इहेव अवावियोग्यं
 विश्वमावुवस्तु तं क्रीडस्तो पूज्यैः नष्टुभिः मोदमानो वीये
 गृहे आहा । इदं सूर्यागावित्रो । २ । ७^० आङ्गनः प्रजां
 जनयत् प्रजापतिवज्रवना वा गयाना अर्चमा आङ्गमर्जणीः
 पतिलोकमाविश गमो डव द्विपदेशं चतुष्पदे आहा । २^० इदं
 सूर्यागावित्रो । ३ । ७^० यथोवचक्षुवपतिङ्गमुदिशिवा पञ्चतः
 सुमनासुवर्जः वीवसुर्देवकामा ग्याना शमो डव द्विपदेशं
 चतुष्पदे आहा । इदं सूर्यागावित्रोः । ४ । ७^० इमां
 वृमिन्द्रमीडवः सुपूजान् सुजगान् कृणु दशम्यां पूजानधेहि
 पतिमेकादश्यां क्षुदि आहा । इदं सूर्यागावित्रो । ५ । इति
 पक्षतिर्गतिः प्रत्येकं पठिष्य आहास्तेन पक्षवारान् ह्य
 दशतिर्गतिर्वीसं सूर्यां । वधा—७^० वत्साहदेत्या

পূর্ববৎ । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ১ । ও বটম্ব ত্বং স্কৃতে
 হুগুতে জাতবেদ ও লোকনগ্নে ক্রুণবগোমনং । অশ্বিনং
 স্পৃঞ্জিৎ বীবয়ন্তং গোমন্তং বযিং নাম্নাত স্বাহা । ইদং
 সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ২ । ও ত্বং ভ্রামগ্নে পথাবহং সূর্য্যাং বহতু না
 গতেত্যাदि । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৩ । ও সোমোহদদদ্
 গজ্জর্জায় ইত্যাদি । ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৪ । ও ইইহবইত্যাদি ।
 ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৫ । ও আয়নঃ প্রজাং জনযতু ইত্যাদি ।
 ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৬ । ও যথোবচক্ষুরপতি ইত্যাদি ।
 ইদং সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৭ । ও ইমা ভূমিঙ্গমীচবঃ ইত্যাদি । ইদং
 সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৮ । ও সম্রাজি স্বশুরে ভব সম্রাজি স্বশ্ৰ-
 বানু ভব । ননন্দবি সম্রাজি ভব অধিদেবু স্বাহা । ইদং
 সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ৯ । ও সমগ্জন্তু বিশ্বদেবাঃ সমাপৌ জদয়া-
 নিলৌ । বগ্নাতরিখা নজাতা নদেধী দধাতু নো স্বাহা । ইদং
 সূর্য্যাগাবিত্র্যোঃ । ১০ । ইত্যাদি দশভিঃ স্ত্রৈঃ প্রাতোকং চর-
 হোনং ক্রুত্বা প্রজাপতিহোনং সূর্য্যাং । পুনরবদায় । ও প্রজা-
 পতে নত্বদেতাননো বিখল্লাতানি পনিতা বভুব । যৎকামান্তে
 জুহমস্বমোহন্ত বগং স্যাম পত্যো বয়ীগাং স্বাহা । ইদং
 প্রজাপত্যে । ১ । পুনরবদায় । ও অল্পন ইন্দ্রকুগতং চিত্রং
 ঙ্গাভং সংগুভায় নভাহন্তী দক্ষিণেন স্বাহা ইদং গণপত্যে ।
 ২ । পুনরবদায় । ও তষিকোঃ পরমং পদং সদা পশুতি
 পুনয়ঃ দিবীব চক্ষুরাততম্ স্বাহা । ইদং বিকবে । ৩ ।
 পুনরবদায় । ও শর্দায় স্বাহা ইদং শর্দায় । ৪ । ও পিতৃভ্যঃ
 স্বাহা ইদং পিতৃভ্যঃ । ৫ । ও দুগদেবতাভ্যঃ স্বাহা ইদং
 দুগদেবতাভ্যঃ । ৬ । ও গুরুভ্য স্বাহা ইদং গুরুভ্যে । ৭ ।

ওঁ অগ্নয়ে স্বাহা ইদং অগ্নয়ে । ৮ । ওঁ সূর্য্যাসাবিত্র্যে স্বাহা
 ইদং সূর্য্যাসাবিত্র্যে । ৯ । ওঁ অধয়ে স্বাহা ইদমগ্নয়ে । ১০ ।
 ওঁ বায়বে স্বাহা ইদং বায়বে । ১১ । ওঁ সূর্য্যায় স্বাহা ইদং
 সূর্য্যায় । ১২ । ওঁ প্রজাপত্যে স্বাহা ইদং প্রজাপত্যে । ১৩ ।
 ওঁ সোমায় স্বাহা ইদং সোমায় । ১৪ । ওঁ দৌঃ স্বাহা
 ইদং দৌঃ । ১৫ । ওঁ পৃথিব্যে স্বাহা । ইদং পৃথিব্যে । ১৬ ।
 ওঁ ভূ স্বাহা ইদমগ্নয়ে । ১৭ । ওঁ ভুবঃ স্বাহা ইদং বায়বে ।
 ১৮ । ওঁ স্বঃ স্বাহা ইদং সূর্য্যায় । ১৯ । ওঁ ভূভুবঃ স্বঃ স্বাহা
 ইদং অম্বিবাযুসুর্যোভঃ । ২০ । ওঁ অথয়েষিষ্টিকৃতে স্বাহা
 ইদমগ্নয়ে ষিষ্টিকৃতে । ২১ । এবং চরুহোমং ব্রহ্মাণ্য মেক-
 নমৌ নিক্শিপ্যাম্যহোমং কুর্ধ্যাৎ । তদ্ব্যধা । ওঁ অহুন
 ইশ্রকুনতং চিত্রং ঞ্জাভং সংগৃভায় মহাহস্তৌ দক্ষিণেন ইতি
 নজ্জেন উভুধ্ববসমিষ্টির্গণেশস্য সৰুন্নপূর্নকং অষ্টোত্তবশত-
 হোমঃ কার্য্যঃ । এবং প্রজাপত্যাদীনামপি । ততঃ ওঁ প্রজা-
 পতে নবদেতানন্যে । বিখাজাতানি পবিত্রাবভুব । যৎ-
 কামান্তে জুতমশ্বম্নোস্তবমং শ্রামপত্যোনরীনামিতি নজ্জেন
 পলাশসমিষ্টিঃ প্রজাপতেবষ্টোত্তবশতহোমঃ কার্য্যঃ । ততঃ
 ওঁ তথিকোণবিত্তি নজ্জেন উভুধ্ববসমিষ্টিঃ বিফোরষ্টোত্তব-
 শতহোমঃ । ততঃ ওঁ ধর্ম্মায় স্বাহা ইতি নজ্জেন । উভু-
 ধ্ববসমিষ্টিঃ ধর্ম্মগ্যাষ্টোত্তবশতহোমঃ । ততঃ পিত্রাদি-
 দেবতানাং যথাশক্তিঃ সমিচ্ছোমঃ কার্য্যঃ । ততো নবগ্রহানাং
 দিক্শপাশানাং প্রত্যেকদেবতাক কেবলাচ্ছোম প্রত্যেকমেকৈ-
 কাভতি জুহুয়াৎ । তত্রাদৌ নবগ্রহোমঃ কার্য্যঃ । তদ্ব্য-
 ওঁ আ হুফেন রজসা বর্জমানো নিবেশয়ন্নমৃতং মর্ত্যক হি

স্নেন সবিভা নধেনা দেবো বাতি ভুবনানি পশ্যান্ যুগ । ইদং
 সূর্যায় । ১ । ৬° আপ্যায়ন সমেতু তে বিশ্বতঃ সোমবিষ্ণুং
 ভবাবাবস্য সপ্ততে স্বাহা ইদং সোমায় । ২ । ৭° অগ্নিমূর্কাদিবঃ
 ককুৎপতিঃ পৃথিব্যা অযমপাং রেতাংসি জিহ্বতি স্বাহা । ইদং
 মদলায় । ৩ । ৮° অগ্নির্বিবস্বদুষ্সশিচ্চঃ বাধোনর্ভু
 আদাস্থবেজাতবেদো বহতু মাদ্যা দেবর্ষির্বুধঃ স্বাহা ইদং
 বুধায় । ৪ । ৯° ব্রহ্মপতে পবিদেবা স্নথেন নক্ষোহামিজা
 অপবোধমানঃ প্রতঙ্গংগেনা প্রমণোযুধা বজ্রস্বকাকামধা-
 বিতা বধানাং স্বাহা । ইদং ব্রহ্মপত্যে । ৫ । ১০° শুক্রস্তেহস্ত-
 দ্যজস্তেহস্তাঙ্গিষ্কপেহহনী ঘৌবিনাগে বিশ্বাহি মাধা অবনিষ-
 ধাবন্ ভদ্রা তে পুষ্ম্নিহবাতিবস্ত স্বাহা । ইদং শুক্রায় ।
 ৬ । ১১° শন্নো দেবীবতিষ্ঠয়ে আপো ভবন্ত পীতয়ে ।
 শংযোবতিষ্কবন্ত নঃ স্বাহা । ইদং শন্নৈশ্চবায় । ৭ । ১২°
 কমানশিচ্চ আভুবদুতী মদারুধঃ নখাবয়া নহিষ্ঠয়া ব্রতা স্বাহা ।
 ইদং বাহবে । ৮ । ১৩° কেতুং কুর নেতবে পেশোমর্ঘ্যা অপেশানে
 মনুসন্তিবজায়থাঃ স্বাহা । ইদং কেতুভ্যঃ । ৯ । ততো দিক্-
 পাদহোমঃ । ১০° জাতাবমিহ্ন সবিভাপসিচ্চঃ হধে হবে স্নহবং
 শুবমিচ্চঃ কয়ামি শক্রং পুরুঙ্কতমিচ্চঃ স্তিণিনো মঘবা ধাত্বিহ্ন
 স্বাহা । ইদপিচ্চায় । ১১ । ১১° বৈশ্বানবোন উভয়ং অপ্রাজাতু
 পরাসতঃ অগ্নিস্বেন্নেব বাহসা উপযাম গৃহীতোহনি বৈশ্বানবান
 বৈষতেযোনি বিশ্বানবায় জ্ঞা স্যগ । ইদমময়ে । ১২ । ১৩° অসি
 দ্যোহস্তাদিত্যোহর্ষরনি ত্রিতোক্তেহেন ব্রতেন অদ্বিনোহেন
 বিশ্বক্ আভুস্তে ত্রীনি দিবিবহানি স্যগ । ইদং বসায় । ১৩ ।
 মন্তেদেবী নিধতি বাবরুপাশং ধীবাদিস্বিচ্চত্যাং

তন্ত্বেবিশাম্যায়ুধোনমধ্যাদৈধতং পিতৃগন্ধিশ্চশূভং নমো ভূতৈ
 যদং চকার স্বাহা । ইদং নিখতয়ে । ৪ । বরুণোস্তোত্রস্তনমসি
 বরুণস্ত স্বস্তঃ সর্জনীস্থো বরুণস্ত স্বস্তে সদম্ভাসি বরুণস্ত স্বস্তে
 সদনমসি বরুণস্ত স্বস্তে সদনীমানীদ স্বাহা । ইদং বরুণায় ।
 ৫ । ওঁ বাতো বামনো বা গন্ধর্ভাঃ গণ্ডবিংশতি স্তেয়েহধম-
 যুক্তংস্তেহশ্বিন্ যবনাদধুঃ স্বাহা । ইদং বায়বে । ৬ । ওঁ
 কুবিদং গবযমস্তো যবন্ধিদ্ যথা দন্দেনুপূর্নং বিপুয় ইহেহৈযাং
 দ্বমু হি ভোজমানিয়েবা ইমোনম উক্তিংন জগুঃ স্বাহা ।
 ইদং সুবেবায় । ৭ । ওঁ তন্নীশানং জগৎপতি স্তুবস্পতিদিরং
 দিনমবনে ইহমে বয়ং পুষ্টিণো যথা দেবনামনস্বৃধে বন্ধিতাবো
 পাবুনদন্তাঃ স্বস্তয়ে স্বাহা ইদন্নীশানায় । ৮ । ওঁ আব্রহ্মণঃ
 ব্রহ্মণো ব্রহ্মবর্চনী জায়তা মাভাস্তে বাজনাঃ স্তুব ইহ ব্যোতী
 মহাবধৌ জায়তাং স্বাহা ইদং ব্রহ্মণে ৯ । ওঁ নমোহস্ত
 নর্পেভ্যো যে কে চ পৃথিবীমমু যেহস্তবীক্ষে যে দিবি তেভ্যঃ
 নর্পেভ্যঃ স্বাহা, ইদমনস্তায় । ১০ । তত্তঃ প্রত্যক্ষদেবতাভ্যামঃ
 কার্ধ্যাঃ । ওঁ বাস্তদেবতাভ্যঃ স্বাহা, ইদং বাস্তদেবতাভ্যঃ । ওঁ
 ঐাম্যদেবতাভ্যঃ স্বাহা ইদং ঐাম্যদেবতাভ্যঃ । ওঁ গঙ্গাদিন
 দীভ্যঃ স্বাহা ইদং গঙ্গাদিনদীভ্যঃ । ওঁ লোহিতাদিনদেভ্যঃ
 স্বাহা ইদং লোহিতাদিনদেভ্যঃ । ওঁ সমুদ্রেভ্যঃ স্বাহা ইদং
 সমুদ্রেভ্যঃ । ওঁ সর্কেভ্যো দেবেভ্যঃ স্বাহা ইদং সর্কেভ্যঃ
 দেবেভ্যঃ । ওঁ সর্কাভ্যো দেবীভ্যঃ স্বাহা ইদং সর্কাভ্যো
 দেবীভ্যঃ । ততো বাস্তগমস্তমহাব্যাস্তিহোমঃ । ওঁ
 স্বাহা ইদমগ্নয়ে । ওঁ ভুবঃ স্বাহা ইদং বায়বে । ওঁ
 স্বাহা ইদং সূর্যায় । ওঁ ভূর্ভবঃ স্বঃ স্বাহা ইদং

বায়ুস্বর্ঘ্যোভ্যঃ । ততঃ প্রায়শ্চিত্তহোমং কুর্ব্যাৎ । আদৌ
 সংকল্পং কুর্ব্যাৎ । অদ্যোভ্যাং ত্রীঅনুকগোত্রঃ ত্রীঅনুকদেব-
 শর্মা-অনুকগোত্রস্য ত্রীঅনুক দেবশর্মাণঃ সঙ্কল্পিত-পুত্রপ্রতি-
 গ্রহাঙ্গহোমকর্মণি যদৈগুণ্যং জাতং তদ্যোষপ্রশমনায় ও
 তন্নো অগ্নে ইত্যাদি পঞ্চাভি মর্মেঃ-প্রায়শ্চিত্তহোমকর্ম্মাহং
 কবিষ্যামি ইতি সংকল্প্য তৎস্মৃক্তং পঠিত্বা অগ্নে ত্বং বিধুনা-
 নানীতি নাম কৃত্বা ধ্যাৎবাবাহ্য সংপূজ্য হবিনৈবেদ্যং
 দত্ত্বা জুহুয়াৎ । ত্বং নো অগ্নে ইত্যস্য বাসদেবঞ্চষিরনুষ্টপ্
 ছন্দোহমীবরণৌ দেবতে আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও
 ত্বং হো অগ্নে বরুণস্ত বিধান দেবস্য হেলো অবযাসি
 নীষ্ঠা যজিষ্ঠো বহ্নিতমঃ শোণ্ডচানো বিশ্বাদেবাংনি প্রমু-
 দ্র্যস্মৎ স্বাহা । ইদমমীবরণাভ্যাৎ । ১ । ও ম ত্বং নো
 অগ্নেহবনো ভবোষ্ঠী নেদিষ্ঠা অন্য্য উষসো বুকেৌ । অব-
 যষণো বরুণোরবাণে বীচিমুলীকং সুহবো ন- এষি স্বাহা ।
 ইদমমীবরণাভ্যাৎ । ২ । অযাশ্চাধেতস্য প্রজাপতিঞ্চযি
 পংক্তিচ্ছন্দো অগ্নিদেবতা আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও
 অযাশ্চাধেষ্টনভিঃ শপ্তিপশ্চমত্যমি ত্বমযা অনি অয়ানো যজ্ঞং
 হোস্তানা নো ধেচি ভেষজং স্বাহা । ইদমগ্নয়ে । যে ত্তে শত-
 মভ্যস্তা শুনঃ সেকঞ্চযিঃ পংক্তিচ্ছন্দোহমীবরণাদয়ো দেবতা
 আজ্যহোনে বিনিয়োগঃ । ও দে ত্তে শতং বরুণ দে সতস্রং
 ঙ্কিয়্যঃ পাশা বিততা মহাস্তঃ তেভির্নোহদ্য নবিতো তং
 বিষ্ণুর্বিষ্ণে মুঞ্চস্ত সুরুতঃ খর্কীঃ খাল । ইদং বরণায় । সবিভ্রে
 ঙ্কবে বিধেুচ্যা দেবেভ্যঃ সন্তস্তাঃ খর্কেভ্যঃ । উচুস্তা-
 ঙ্কস্য শুনঃ সেকঞ্চযিষ্টপ্ছন্দো বরণো দেবতা

আজ্ঞ্যহোমে বিনিবোগঃ । ওঁ উচ্ছ্রমং বকণপাশনশ্রদবাধনং
 বিনদ্যামং শ্রমায় অধাবযমাদিত্য ত্রতে তবানাগগো অদিত্য
 গ্যামঃ স্বাহা । ইদং বরণায় । ৫ । ততঃ স্রবং প্রাশ্য আচম্য
 পবিত্রেণ প্রোক্ষণীজলেণ শিবঃপ্রাজুতিমার্জনং । সৃষ্টিত্রানাপ
 ওষধয়ঃ সস্ত ইতি শিবসি ওঁ দুর্শ্চিত্রানাপ ওষধয়ঃ সস্ত ইত্যধঃ ।
 ওঁ যোহস্থান্ -ধৃষ্টি যক বগং দ্বিম্ব ইতি মন্ত্রেণ প্রোক্ষণীপাত্রং
 সুকীকুর্যাৎ । ততঃপবনক্রমেণ বহিঃকথাপ্য ওঁ দেবাগাতু
 বিদোগাতু মিত্রাগাতু মিতবনস্পতে ইদং বেদকৃতং স্বাহা ।
 বাতেধা স্বাহা ইতি মন্ত্রেণ যুতেনাভিহিত্যর্ঘৌ জুহুয়াৎ । ততঃ
 পূর্ণহোমং কুর্যাৎ । অগ্নে ত্বং যুডনামাগীতি নাম ব্রহ্মা
 ধ্যাৎস্বাবাহ্য গন্ধপুষ্পাদিভিঃ সংপূজ্য ফলতাম্বুলাদিমহিতং
 যুতপুৰিতপাত্রং ঐহীত্বা যজমানমহিতং উখায় ওঁ নূর্দানন্দিবো
 বতিং পৃথিব্যা বৈশ্বানবমুড আয়াতমাং কবিং সত্রাজ-
 নতিবিং জনানামাগ্নপাত্রং জনযন্ত দেবাঃ স্বাহা । ইদমগ্নয়ে ।
 ততো ব্রহ্মদক্ষিণাং পূর্ণপাত্রং তদভাবে পূর্ণপাত্রানুকল্পভোজ্যং
 ব্রহ্মণে দদ্যাৎ । যথা অদ্যোক্ত্যাদি অমুকগোত্রঃ শ্রীঅমুব-
 দেবশর্মা অমুকগোত্রস্য শ্রীঅমুকদেবশর্মাণঃ সঙ্কলিতপূজ-
 ণতিঐহাদহোমকর্মাণি ব্রহ্মকর্মাশ্রুতিষ্ঠার্থং পূর্ণপাত্রং পূর্ণপাত্রা-
 নুকল্পভোজ্যং শ্রীবিষ্ণুদেবতং অমুকগোত্রায় শ্রীঅমুকায় ব্রহ্মণে
 তুভ্যমহং সম্প্রদদামি । ব্রহ্মণে দক্ষিণাং দত্তা অগ্নে ত্বং সমুদ্রং
 গচ্ছ । পৃথী ত্বং শীতলা ভব ইত্যগ্নিং বিষ্ণুজ্য স্রবলমভস্বন
 তিলকং দদ্যাৎ । ওঁ কশ্যপন্য ত্রায়ুসং ইতি লগাটে, ওঁ যদে
 বানাং ত্রায়ুসং ইতি কঠে । ও ত্রেহস্ত ত্রায়ুসং ইতি স্মি
 ওঁ ত্রেহস্ত ত্রায়ুসং ইতি বাহোঃ । ততো দক্ষিণাং দদ্য

यथा । अदेत्यादि मंसंकलित-पुत्र-प्रतिग्रहार्थं होमकर्मणि
होत्रादिकर्मप्रतिष्ठार्थं इमां गवद्गां धेनुं सुवर्णं तन्मूलां वा
श्रीविष्णुदैवतं अनुकगोत्राय श्रीअनुकदेवशर्मणे होत्रे
तुभामहं मन्त्रनदे इत्यांश्च दद्यां । दक्षिणायां विशेषः ।
ब्राह्मणे यथाशक्ति । राजा तु अर्द्धवाक्योऽपन्नमेकवर्षीग-
ज्यां, वैश्याः सुवर्णवज्रतताम्रादीनां त्रिंशत्नामव-पवि-
मितांशं । शूद्रस्तु एकवर्षीयवृत्तिलक्षणं । अशक्ताश्चेत्
नर्केहपि यथाशक्ति दद्याः । ततः ब्रह्मणे, आचार्याय, मन्त्र-
न्याय च दक्षिणां दद्यात् । ततो मूलदक्षिणां सुवर्णं तन्मूलां
वा दद्यात् । ततोऽर्द्धवाक्यं कुर्यात् । ततो
वैश्यायनमाधानार्थं विष्णु-स्रवेत् । ततः शास्त्याशीर्कादं
कृत्वा नृत्तागीतनाद्यादिभिरुत्सवैः कृत्वा गृहं प्रविशेत् । ततो
ब्राह्मणान् वद्वान् ज्ञातीन् भोजयेत् । इति वौधायनोक्त-
पुत्र-प्रतिग्रह-प्रयोगविधिः समाप्तः ।

